รวมบทความธรรม
ของ
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน)
วัดบวรนิเวศวิหาร
และ
พระธรรมวโรดม (อุตฺตมเถระ)
วัดราชาธิวาสวิหาร

พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พล.ร.ท. อรัส บุญบงการ ม.ว.ม., ป.ช., ต.จ.ว.
ณ เมรุวัดธาตุทอง
๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๐

พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พล.ร.ท. จรัส บุญยงการ ม.ว.ม., ป.ช., ต.จ.ว.
ณ เมรุวัดธาตุทอง
๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๐

สารบัญ

คำนำ

ในการทำหนังสือเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ ม.ว.ม, ป.ช., ต.จ.ว.นั้น ทางเจ้าภาพมีความเห็นว่า ควรจะจัดพิมพ์เรื่องราวอันเป็นที่สนใจแก่คนทั่วไปมากกว่างานเขียนของท่านเอง ซึ่งมีลักษณะเฉพาะเจาะจง และเป็นที่สนใจแก่บุคคลบางกลุ่มเท่านั้น และบทความที่จะนำมาลงพิมพ์นั้นควรเป็นเรื่องราวที่ท่านให้ความสนใจเช่นกัน บทความธรรมของสมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร และพระธรรมวโรดม (อุตตมเถระ) วัดราชาธิวาสวิหาร มีลักษณะเหมาะสมกับวัตถุประสงค์ดังกล่าวข้างต้น จึงได้นำมาจัดพิมพ์เผยแพร่ในที่นี้

เมื่อ พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ ยังมีชีวิตอยู่นั้น ท่านเป็นผู้ที่เคร่งครัดและเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้นำหลักธรรมมาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตส่วนตัวและการงานอย่างสม่ำเสมอ พร้อมทั้งได้นำมาสอนบุตร ธิดาอยู่เป็นนิจ ท่านเป็นผู้ที่ได้รับการอุปการะให้ศึกษาเล่าเรียนและอบรมจาก ท่านเจ้าคุณพระธรรมวโรดมมาตั้งแต่เยาว์วัย นอกจากนั้น ท่านเองก็มีความรู้สึกผูกพันกับวัดบวรนิเวศวิหารเช่นกัน นอกจากตัวท่านเองจะได้เคยศึกษาที่ ร.ร.มัธยมวัดบวรนิเวศแล้ว ยังได้นำบุตรชายมาอุปสมบท ณ วัดนี้ ดังนั้น การที่เจ้าภาพได้นำบทความธรรมของ สมเด็จพระญาณสังวรและพระธรรมวโรดม (อุตตมเถระ) มาพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพของท่านครั้งนี้ คงจะเป็นที่พอใจแก่ พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ หากท่านมีญานวิถีใด ๆ ที่จะทราบได้

บทความธรรมที่นำมาพิมพ์นี้แบ่งเป็นสองส่วน ส่วนแรกเป็นบทความของสมเด็จพระญาณสังวร โดยได้เลือกบทความที่อธิบายความเป็นมาของพุทธศาสนา หลักธรรมของพุทธศาสนาอย่างกว้าง ๆ เป็นหลักธรรมที่นำมาใช้ในการทำงานและการดำเนินชีวิตประจำวันที่คนธรรมดาอ่านแล้วเข้าใจง่าย และในตอนท้ายจะได้เน้นเรื่องของการปฏิบัติธรรม

ส่วนที่สอง เป็นบทความของพระธรรมวโรดม (อุตตมเถระ) ชื่อว่า จิตตภาวนากถา ซึ่งทางวัดราชาธิวาสวิหาร ได้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๕๒๓ โดยก่อนหน้านี้ไม่ได้จัดพิมพ์มาเป็นเวลา ๔๐ ปี ที่ท่านเจ้าคุณพระธรรมวราภรณ์ได้ระบุว่า เป็นบทความที่ "แสดงการอบรมจิตที่ย่อสั้นแต่ได้ความมากสำนวนไพเราะ บอกอานิสงส์ไว้ด้วย อ่านแล้วน่าเลื่อมใส น่าปฏิบัติตาม" เป็นบทความที่มีความสอดคล้องกับบทความในส่วนแรก

เจ้าภาพหวังว่า บทความทั้งสองส่วนนี้ คงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่มาร่วมในงานพระราชทานเพลิงศพนี้พอสมควร และขอนมัสการกราบขอบพระคุณ สมเด็จพระญาณสังวร วัดบวรนิเวศวิหาร และพระธรรมวราภรณ์ วัดราชาธิวาสวิหารที่อนุญาตให้จัดพิมพ์บทความเหล่านี้

ภริยา บุตร ธิดา

๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๐

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ว่า พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ กราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๙ ณ โรงพยาบาลศิริราช ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานเกียรติยศแก่ศพอย่างสูง โดยได้พระราชทานน้ำหลวงอาบศพ ตั้งปี่กลองชนะประโคมเวลาพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ ได้พระราชทานโกศแปดเหลี่ยมประกอบศพ พร้อมด้วยฉัตรเบญจา เครื่องประกอบเกียรติยศ ทั้งได้พระราชทานพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม ๓ คืน นับตั้งแต่วันที่ ๒๕ - ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๙ และพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุวัดธาตุทอง

พระมหากรุณาธิคุณ ที่ทรงพระเมตตาแก่ พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ ในวาระนี้ข้าพระพุทธเจ้า และบุตรธิดาตลอดจนญาติมิตร รู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้นอย่างหาที่สุดมิได้ และขอถวายความจงรักภักดีต่อเบื้องพระยุคลบาท ไปจนตราบชีวิตจะหาไม่ พระมหากรุณาธิคุณในครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าและทายาทจะขอจดจำไว้ และจะขอเทิดทูนไว้เหนือเกล้าเหนือกระหม่อม เพื่อเป็นสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลแก่วงศ์สกุลสืบไป

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นางประไพ บุญบงการ และบุตรธิดา

พระกรุณาธิคุณ

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจุฬาภรณ์วลัยลักษณ์ อัครราชกุมารีฯ ได้พระราชทานพวงมาลาวางหน้าโกศศพในระหว่างตั้งศพสวดพระอภิธรรมบำเพ็ญกุศล เพื่ออุทิศแก่ พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ นับเป็นพระกรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่เปรียบมิได้ และคงยังความปลาบปลื้มปิติโสมนัสแก่ พล.ร.ท.จรัส บุญบงการหากมีญาณวิถีที่ทราบเกล้าฯ ได้

ข้าพระพุทธเจ้าขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมกราบถวายบังคม และขอรำลึกในพระกรุณาธิคุณอันเป็นเกียรติยศต่อวงศ์ตระกูลนี้ด้วยความภักดีชั่วกาลนาน

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม
ข้าพระพุทธเจ้านางประไพ บุญบงการ
และบุตรธิดา

พระกรุณาธิคุณ

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยานิวัฒนา ได้พระราชทานพวงมาลาวางหน้าโกศศพในระหว่างตั้งศพ สวดพระอภิธรรมบำเพ็ญกุศล เพื่ออุทิศแก่ พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ นับเป็นพระกรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม หาที่เปรียบมิได้ และคงยังความปลาบปลื้มปิติโสมนัสแก่ พล.ร.ท. จรัส บุญบงการ หากมีญาณวิถีที่จะทราบเกล้าฯ ได้

ข้าพระพุทธเจ้าขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมกราบถวายบังคม และขอรำลึกในพระกรุณาธิคุณอันเป็นเกียรติยศต่อวงศ์ตระกูลนี้ด้วยความภักดีชั่วกาลนาน

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้านางประไพ บุญบงการ

และบุตรธิดา

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๓๒๙ **สำนักพระราชวัง**

๙ มกราคม ๒๕๓๐

พระราชทานเพลิงศพ พลเรือโท จรัส บุญยงการ ม.ว.ม.,ป.ช.,ต.จ.ว. ข้าราชการบำนาญ สังกัดกระทรวงกลาโหม ณ เมรุวัดธาตุทอง กรุงเทพมหานคร

วันพุธ ที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๐ เวลา ๑๔.๐๐ น. เจ้าพนักงานจัดการเปลื้องเครื่องสุกำศพลงสู่โกศ ณ ศาลาวัดธาตุทอง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโกศแปดเหลี่ยมประกอบศพ ฉัตรเบญจาตั้งประดับ

วันพฤหัสบดี ที่ ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๐ เวลา ๑๔.๐๐ น. เชิญโกศศพแห่เวียนเมรุ แล้วเชิญขึ้นตั้งบนจิตกาธาน เวลา ๑๗.๐๐ น. พระราชทานผ้าไตร ๕ ไตรทอดถวายพระสงฆ์บังสุกุล แล้วพระราชทานเพลิง.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ประเทศ/ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พลเรือโท จรัส บุญยงการ เพื่อทราบ เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงานผู้มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง

โดยหน้าที่ราชการ

(ลงชื่อ) ....

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๗๕๗๘

สำนักพระราชวัง

๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๙

พลเรือโท จรัส บุญบงการ ม.ว.ม.,ป.ช.,ต.จ.ว. อายุ ๘๐ ปี ข้าราชการบำนาญ สังกัดกระทรวงกลาโหม กราบถวายบังคมลาถึงอนิจกรรมด้วยโรคมะเร็งในคัพ ณ โรงพยาบาลศิริราช กรุงเทพมหานคร เมื่อวันจันทร์ ที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๙ เวลา ๒๐.๒๕ น.

วันอังคาร ที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๙ เวลา ๑๘.๐๐ น. ขอรับพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ พร้อมด้วยเครื่องเกียรติยศประกอบศพ ณ ศาลาสิทธิสยามการ วัดธาตุทอง กรุงเทพมหานคร

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโกศแปดเหลี่ยม ฉัตรเบญจาตั้งประดับเกียรติยศ ปี่ กลองชนะ ประโคมเวลาพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมเวลากลางคืน กำหนด ๓ คืน

ประณมรัตน์/พิมพ์/ [signature] ทาน.

วัน	หน้าที่
	พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พลเรือโท จรัส บุญบงการ
	เพื่อทราบ
	เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงานผู้มาปฏิบัติ
	เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง

โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๗๖๒๙

สำนักพระราชวัง

๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๙

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ทรงพระกรุณาโปรดให้ คุณหญิงฉัตรแก้ว นันทาภิวัฒน์ เชิญพวงมาลาของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ไปวางที่หน้าโกศศพ พลเรือโท จรัส บุญยงการ ม.ว.ม.,ป.ช.,ต.จ.ว. ที่ศาลาสิทธิสยามการ วัดธาตุทอง กรุงเทพมหานคร

วันพฤหัสบดี ที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๙ เวลา ๑๙.๓๐ น.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ ... /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พลเรือโท จรัส บุญยงการ
	เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง

โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

[illegible]

วัน	เวลาที่	[illegible]
		[illegible]

[illegible]

ตรวจทานแล้ว

พล.ร.ท. จรัส บุญบงการ ม.ว.ม., ป.ช., ต.จ.ว.

ชาตะ ๒๐ กรกฎาคม ๒๔๔๙

มรณะ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๙

ประวัติ

พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ

ชีวิตและการศึกษาเบื้องต้น

พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ เกิดเมื่อ วันศุกร์ที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ เวลาเช้าเมื่อพระสงฆ์เริ่มออกบิณฑบาตร ที่บ้านเลขที่ ๑๘๙๗ ตำบลปลายคลองบางจากบน อำเภอบางพลัด จังหวัดธนบุรี ซึ่งปัจจุบันเป็นบ้านเลขที่ ๓๐ ซอยวัดเปาโรหิตย์ ถนนจรัลสนิทวงศ์ เขตบางกอก-น้อย กรุงเทพมหานคร เป็นบุตรคนที่ ๒ ของนายสิน และนางเชย บุญบงการ ซึ่งมีอาชีพเป็นชาวสวนทุเรียน มีพี่น้องรวมกันดังนี้

๑. นายเจริญ บุญบงการ (ถึงแก่กรรม)
๒. พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ
๓. นายจรูญ บุญบงการ
๔. นายชลอ บุญบงการ
๕. นางเลื่อน พึ่งขำ (ถึงแก่กรรม)
๖. นางศิริมา สุวรรณประสิทธิ
๗. นายวัลลภ บุญบงการ (ถึงแก่กรรม)
๘. นางใจรักษ์ พันธุ์หงส์

พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ ได้เริ่มการศึกษา เมื่อมีอายุได้ ๔ หรือ ๕ ปี ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๕๔ - ๒๔๕๕ ที่วัดเปาโรหิตย์ เวลานั้นเรียกว่าวัดเกาะ ซึ่งอยู่ใกล้บ้าน เริ่มเรียนพร้อมนายเจริญ บุญบงการ พี่ชาย เฉพาะ ๒ คนพี่น้องเรียนกับสมภารปลั่ง เจ้าอาวาส อ่านออกเขียนได้จนจบมูลบทบรรพกิจ

ในปี พ.ศ.๒๔๕๖ ได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนประถม วัดภคินีนารถ จนจบชั้นประถมปีที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๕๗ แล้วไปเรียนต่อชั้นมัธยมปีที่ ๑ เป็นนักเรียนประจำ โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งต้องไปเรียนที่โรงเรียนสุขุมาลัย วัดพิชัยญาติการาม จบชั้นมัธยมปีที่ ๓ เมื่อปลายปี พ.ศ.๒๔๖๑ แล้วย้ายมาเรียนต่อชั้นมัธยมปีที่ ๔ ที่โรงเรียนวัดบวรนิเวศ จนถึงชั้นมัธยมปีที่ ๖ เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๔ แต่ยังไม่ทันได้สอบปลายปี ก็ได้สอบเข้าเป็นนักเรียนนายเรือเมื่อกลางปี พ.ศ. ๒๔๖๔ นั้น

พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ ได้ศึกษาในโรงเรียนนายเรือตามหลักสูตรเหล่าพรรคนาวิน ๖ ปี สำเร็จเป็นนักเรียนทำการนายเรือ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๑ ผลการเรียนในโรงเรียนนายเรือ สอบชั้นปีที่ ๑ ชั้นปีที่ ๒ ได้เป็นอันดับที่ ๘ ในจำนวนนักเรียนประมาณ ๑๘-๑๙ คน สอบได้เป็นอันดับที่ ๕ เมื่อขึ้นชั้นปีที่ ๓ อันดับที่ ๑ เมื่อขึ้นชั้นปีที่ ๔ และเป็นอันดับที่ ๕ เมื่อขึ้นชั้นปีที่ ๖ สำเร็จออกเป็นนักเรียนทำการนายเรือ ด้วยอันดับที่ ๘ ในจำนวนนักเรียนเหล่า

พรรคนาวิน ที่สำเร็จในครั้งนั้นเพียง ๙ นาย ในระหว่างการศึกษานี้ได้มีโอกาสไปฝึกภาคต่างประเทศตามหลักสูตร ที่ประเทศฟิลิปปินส์ ฮ่องกง ญี่ปุ่น อินโดนิเซีย มาเลเซีย พม่า และอินเดีย

พล.ร.ท.จรัส ได้เล่าชีวิตในเยาว์วัยของท่านไว้ในบันทึกส่วนตัว ซึ่งน่าสนใจและได้สะท้อนให้เห็นถึงความมานะพากเพียรพยายามเพื่อจะศึกษาให้ได้ดีที่สุด ทั้ง ๆ ที่ฐานะทางบ้านไม่เอื้ออำนวยเลย ในด้านการศึกษา บิดาของท่าน คือ นายสิน ได้พยายามส่งเสียให้เรียนจนถึงชั้นมัธยม ที่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำ ต้องใช้ค่าใช้จ่ายมากถึงเดือนละ ๑๖ บาท ซึ่งมากพอสมควรในสมัยนั้น ทั้งนี้ได้รับการอุปการะจากท่านเจ้าคุณพระอริยะกวี เจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส (ภายหลังได้รับเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระธรรมวโรดม) ซึ่งคุ้นเคยกับบิดามาก่อน ยินดีรับเป็นผู้อุปการะทางการศึกษา ท่านได้เล่าไว้ในบันทึกว่า *“เมื่อข้าพเจ้าจบชั้นประถม ๓ จากวัดภคินีนารถแล้ว บิดาข้าพเจ้าจึงได้มาหาท่านเจ้าคุณอริยะกวี ซึ่งเคยรู้จักกันมาก่อนครั้งอยู่วัดมกุฎฯ ท่านเจ้าคุณจำได้เป็นอย่างดี และระลึกในบุญคุณของย่าข้าพเจ้าที่เคยเกื้อกูลกับท่านตั้งแต่อยู่วัดมกุฎฯ ท่านจึงได้รับภาระที่จะเลี้ยงดูให้การศึกษาแก่ข้าพเจ้า บิดาข้าพเจ้านำข้าพเจ้ามาถวายเพื่อให้เป็น “ลูก” มากกว่าเป็นลูกศิษย์ เช่น ศิษย์คนอื่น ๆ ของท่าน”* ในช่วงการเรียนในโรงเรียนบ้านสมเด็จฯ นั้นไม่ค่อยดีนัก เนื่องจากพื้นฐานที่เรียนมาจากโรงเรียนเก่าไม่แข็งพอ จึงถูกตำหนิจากบิดามารดา และท่านเจ้าคุณ ว่าอุตส่าห์ส่งเสียให้เรียนในสำนักที่ดีแล้วยังไม่ใส่ใจ รวมทั้งสิ่งของเครื่องใช้ส่วนตัวที่โรงเรียนก็หายหกตกหล่นเป็นประจำการถูกตำหนิครั้งนี้เป็นผลผลักดันให้ท่านมีมุมานะ เกิดความตั้งใจว่าบิดามารดาและท่านเจ้าคุณเสียสละเงินทองมากมายมาให้เรียน เช่นนี้ต้องตั้งใจเรียนให้ดี และได้เรียนจบชั้นมัธยมปีที่ ๓ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๑ ในช่วงนั้นเป็นช่วงหลังน้ำท่วมใหญ่ สวนทุเรียนของบิดาท่านเสียหายมากต้องปลูกทุเรียนใหม่เป็นหนี้สิน และเห็นว่าท่านโตพอที่จะเดินไปเรียนได้แล้ว บิดาและท่านเจ้าคุณจึงได้ตกลงให้ท่านย้ายจากโรงเรียนประจำซึ่งค่าใช้จ่ายสูงมาเข้าศึกษาที่โรงเรียนวัดบวรนิเวศโดยยังคงอยู่ในความอุปการะของท่านเจ้าคุณอยู่ ท่านได้เล่าว่า ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๔ นั้น ท่านเรียนได้ดีมาก อาจเป็นเพราะท่านรู้ดีถึงความคับแค้นของบิดามารดา จะต้องช่วยตัวเองจากการศึกษาให้เร็วและให้ดีที่สุด จนสอบขึ้นชั้นมัธยมปีที่ ๕ ได้เป็นที่ ๑

ท่านได้บันทึกระลึกถึงพระคุณของท่านเจ้าคุณไว้ว่า *“พระคุณท่านเจ้าคุณ นั้นเหลือจะคณานับได้ ท่านให้ข้าพเจ้าทุกอย่าง ตั้งแต่การกินอยู่ เสื้อผ้า การเล่าเรียน ความประพฤติ ข้าพเจ้าถูกหัดให้เป็นคนเรียบร้อย สะอาด”* แม้แต่เมื่อเข้าศึกษาในโรงเรียนนายเรือ แล้วก็ยังคงอุปการะอยู่ตลอดช่วยเหลือค่าใช้จ่ายต่าง ๆ เพื่อจัดหาเครื่องนุ่งห่ม และเครื่องใช้ตามระเบียบของโรงเรียนนายเรือ

ในขณะที่ศึกษาอยู่ในโรงเรียนนายเรือนั้น มีนักเรียนพรรคนาวินในชั้นเดียวกัน ประมาณ ๑๘ - ๑๙ คน ท่านเป็นผู้ที่มีความมุมานะในการศึกษาอย่างจริงจัง และต้องปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมใหม่หมด เนื่องจากในขณะที่เข้าเป็นนักเรียนนั้นมีอายุเพียง ๑๕ ปีเท่านั้น แต่ก็รู้สึกอบอุ่นเมื่อได้มีนักเรียนรุ่นพี่ที่จบจากบ้านสมเด็จเจ้าพระยา และเคยอยู่ทีมฟุตบอลมาก่อนได้ให้ความ

ช่วยเหลือ เนื่องจากท่านเคยเล่นฟุตบอลรุ่นจิ๋วของโรงเรียนบ้านสมเด็จ ฯ

เมื่อจะจบการศึกษานั้นท่านยังมีเกล็ดเล่าสู่กันฟังว่า ในวันที่ประกาศผลสอบนั้น เป็นที่รู้กันว่าการสอบที่ผ่านมายากมาก จะมีคนที่ได้รับอนุมัติให้จบการศึกษาเพียงไม่กี่คนเท่านั้น ท่านไปสายเล็กน้อยไม่ทันการเข้าแถวรับตรวจ เมื่อไปรายงานตัว ต้นเรือ (พล.ร.อ.หลวงเจริญราชนาวา) ท่านให้วิ่งสามรอบสนามใน โดยไม่ฟังเหตุผลว่ารถรางช้า เมื่อวิ่งเสร็จไปรายงานท่าน ท่านก็ดุว่า *"จะให้เป็นนายทหารอยู่แล้ว ยังให้ถูกวิ่งจนได้"* เท่านั้นเองท่านก็หายเหนื่อยเป็นปลิดทิ้ง เพราะคำพูดนี้แสดงว่า ท่านได้จบการศึกษาเป็นนายทหารแน่

ประวัติการรับราชการในกองทัพเรือโดยย่อ

ประวัติรับราชการตั้งแต่จบการศึกษาจากโรงเรียนนายเรือ จนเกษียณอายุ เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ สรุปจากสมุดประวัติได้ดังนี้

วันเดือนปี	**ยศทหาร**
๓ มกราคม ๒๔๖๔	นักเรียนนายเรือ
๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๗	ขึ้นทะเบียนทหาร
๑ เมษายน ๒๔๗๑	นักเรียนทำการนายเรือ
๑๕ เมษายน ๒๔๗๒	ว่าที่เรือตรี
๑ เมษายน ๒๔๗๓	เรือตรี
๒๒ เมษายน ๒๔๗๕	เรือโท
๑ เมษายน ๒๔๗๙	เรือเอก
๑๙ มิถุนายน ๒๔๘๔	นาวาตรี
๑๕ กันยายน ๒๔๘๖	นาวาโท
๑ มกราคม ๒๔๙๐	นาวาเอก
๑ มกราคม ๒๔๙๗	พลเรือจัตวา
๑ มกราคม ๒๕๐๐	พลเรือตรี
๑ ตุลาคม ๒๕๐๗	พลเรือโท

ตำแหน่งในราชการทหาร

วัน เดือน ปี	ตำแหน่ง
๓ มกราคม ๒๔๖๔	นักเรียนนายเรือ
๑ เมษายน ๒๔๗๑	นักเรียนทำการนายเรือและสำรองราชการกรมเสนาธิการ ท.ร.
๙ มิถุนายน ๒๔๗๓	นายทหารประจำเรือ ร.ล.สุโขทัย
๗ เมษายน ๒๔๗๔	สำรองราชการกรมอุทกศาสตร์
๕ มิถุนายน ๒๔๗๖	ประจำกองสมุทรศาสตร์ กรมอุทกศาสตร์
๓๐ ตุลาคม ๒๔๗๖	ประจำสำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ เพื่อช่วยราชการปราบกบฏ
๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๖	ประจำกองสมุทรศาสตร์ กรมอุทกศาสตร์ สำรองราชการกรมอุทกศาสตร์ เนื่องจากเดินทางไปศึกษาวิชาอุตุนิยมวิทยาในประเทศฟิลิปปินส์ อินโดนิเซีย อินเดีย สิงคโปร์ อินโดจีน และญี่ปุ่น
๒๘ มีนาคม ๒๔๗๘	ประจำกองสมุทรศาสตร์ อ.ศ.
๖ สิงหาคม ๒๔๗๙	หัวหน้าหมวดพยากรณ์อากาศ กองอุตุนิยมวิทยา อ.ศ.
๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๑	รักษาราชการหัวหน้ากองอุตุนิยมวิทยา อ.ศ.
๑๔ สิงหาคม ๒๔๘๕	หัวหน้ากองพยากรณ์อากาศ กรมอุตุนิยมวิทยา
๒๘ เมษายน ๒๔๙๐	รองเจ้ากรมอุตุนิยมวิทยา และรักษาราชการหัวหน้ากองพยากรณ์อากาศ
๕ ตุลาคม ๒๔๙๓	นายทหารฝ่ายเทคนิค กรมเสนาธิการ ท.ร. ทำหน้าที่ประสานงานการช่วยเหลือทางทหาร ฝ่ายทหารเรือกับหน่วย JUSMAC
๑๓ กันยายน ๒๔๙๔	รองเจ้ากรมยุทธศึกษาทหารเรือ
๑ มกราคม ๒๕๐๑	ผู้บัญชาการโรงเรียนนายเรือ
๑ มกราคม ๒๕๐๓	สำรองราชการ กพ.ท.ร.
๑ ตุลาคม ๒๕๐๕	ผู้ชำนาญการทหารเรือ
๑ ตุลาคม ๒๕๐๗	ที่ปรึกษากองทัพเรือ
๓๐ ตุลาคม ๒๕๐๗	ที่ปรึกษากองทัพเรือและรักษาการผู้บังคับการสถานีทหารเรือกรุงเทพ
๑ ตุลาคม ๒๕๐๙	เกษียณอายุ

ราชการทะเล

วัน เดือน ปี	ตำแหน่ง
๑๐ เม.ย.๒๔๗๑ - ๒๕ พ.ค.๒๔๗๑	ร.ล. เจ้าพระยา ฝึกภาคกับนักเรียนนายเรือ
๑๕ ส.ค.๒๔๗๑ - ๔ ก.ย. ๒๔๗๑	ร.ล. เสือทยานชล ฝึกภาคการเรือ
๑ พ.ย.๒๔๗๑ - ๒๘ พ.ย.๒๔๗๑	ร.ล. ตอร์ปิโด ๒ ฝึกภาคตอร์ปิโด
๒๙ พ.ย.๒๔๗๑ - ๑๘ ธ.ค.๒๔๗๑	ร.ล. สุครีพ ฝึกภาคปืนใหญ่
๑๕ ม.ค.๒๔๗๑ - ๑๘ ก.พ.๒๔๗๑	ร.ล. สุริยะมณฑล ฝึกภาครวม
๕ ก.ย.๒๔๗๒ - ๒๕ ก.ย.๒๔๗๒	ร.ล. สุครีพ ฝึกภาครวม
๒๕ พ.ย.๒๔๗๒ - ๑๙ ธ.ค.๒๔๗๒	ร.ล. สุครีพ ฝึกภาคปืนใหญ่
๔ เม.ย.๒๔๗๓ - ๖ เม.ย.๒๔๗๓	ร.ล. ผีเสื้อน้ำ เป็น ผ.บ. เรือไปราชการกระโจมไฟ
๒๑ เม.ย.๒๔๗๓ - ๒๔ พ.ค.๒๔๗๓	ร.ล. ผีเสื้อน้ำ เป็น ผ.บ. เรือในราชการของสพ.ทร.
๑๓ ก.ค.๒๔๗๓ - ๑๘ ก.ค.๒๔๗๓	ร.พ.ท. มหาจักรีในการเสด็จพระราชดำเนินวังไกลกังวล ทำหน้าที่ผู้ช่วยต้นหน
๖ ก.ย.๒๔๗๓ - ๒๙ ก.ย.๒๔๗๓	ร.ล. สุโขทัย ฝึกภาคการเรือ
๓ ต.ค.๒๔๗๓ - ๖ ต.ค.๒๔๗๓	ร.ล. สุโขทัย ในกระบวนรับเสด็จที่พระราชวังไกลกังวล
๑๑ พ.ย.๒๔๗๓ - ๑๓ ธ.ค.๒๔๗๓	ร.ล. สุโขทัย ฝึกภาคปืนใหญ่
๑๖ ธ.ค.๒๔๗๓ - ๑๗ ธ.ค.๒๔๗๓	ร.ล. สุโขทัย ตามเสด็จฯ เยี่ยมเรือรบอังกฤษที่เกาะสีชัง
๕ มี.ค.๒๕๐๒ - ๓๐ เม.ย.๒๕๐๒	ผ.บ. หมู่เรือฝึกนักเรียนนายเรือ มี ร.ล. แม่กลอง เจ้าพระยา รัตนโกสินทร์ บางระจัน และ กูด

ราชการต่างประเทศ

วัน เดือน ปี	ตำแหน่ง
๘ ธันวาคม ๒๔๗๖ - ๗ มีนาคม ๒๔๗๘	ศึกษาวิชาอุตุนิยมวิทยาที่ประเทศฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย อินเดีย สิงคโปร์ อินโดจีน จีน และญี่ปุ่น
กรกฎาคม ๒๔๙๑	ประชุมองค์การบินพลเรือนระหว่างประเทศ (ICAO) ที่เมืองซีแอตเติล สหรัฐ
สิงหาคม ๒๔๙๑	ศึกษาวิชาอุตุนิยมวิทยาที่วอชิงตัน สหรัฐ
พฤศจิกายน ๒๔๙๑	ศึกษาวิชาอุตุนิยมวิทยาที่ลอนดอน อังกฤษ
พฤศจิกายน ๒๔๙๕	ประชุม UNESCO ในฐานะเป็นกรรมการฝ่ายวิทยาศาสตร์ของไทย ณ กรุงปารีส ฝรั่งเศส
ธันวาคม ๒๔๙๕	ดูงานการจัดการศึกษาของกองทัพเรือสหรัฐ
กุมภาพันธ์ ๒๔๙๖	ดูงานการจัดการศึกษาของราชนาวีอังกฤษ
พฤศจิกายน ๒๔๙๙	ดูงานการกำลังพลที่กรมกำลังของกองทัพเรือสหรัฐ ที่วอชิงตัน เบนบริดจ์ เกร็ทเลค
มีนาคม ๒๕๐๐	ดูงานการศึกษาในกองทัพเรือญี่ปุ่น โตเกียว และโอซากา ดูงาน IBM ที่มะนิลา
ตุลาคม ๒๕๐๙	ประชุมสหภาพรัฐสภาในหน้าที่สมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญทำหน้าที่รัฐสภาที่เทหราน อิหร่าน

ราชการพิเศษ

วัน เดือน ปี	ตำแหน่ง
๑๔ พฤษภาคม ๒๔๘๘	กรรมการจัดการบำรุงการทหารฝ่ายเรือ ทำหน้าที่เป็นนายทหารเรืออาวุโส ติดต่อกับราชนาวีอังกฤษที่เข้ามาในประเทศเมื่อสงครามโลกครั้งที่สองเสร็จสิ้น
๑ มกราคม ๒๔๙๒	กรรมการฝ่ายวิทยาศาสตร์ของ UNESCO ประเทศไทย
๕ ตุลาคม ๒๔๙๓	กรรมการประสานงานช่วยเหลือการทหารฝ่ายทหารเรือกับ JUSMAG
๗ มีนาคม ๒๔๙๕	โปรดเกล้าฯ ให้เป็นราชองค์รักษ์เวร
๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒	โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ
๒ มิถุนายน ๒๕๐๗	เข้าศึกษาในวิทยาลัยการทัพเรือ
๑๕ มิถุนายน ๒๕๐๘	นายกกรรมการอำนวยการราชนาวิกสภา
๑๙ ตุลาคม ๒๕๐๘	ผู้บัญชาการกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคในการเสด็จพระราชดำเนินทอดพระกฐิน ณ วัดอรุณราชวราราม
๑ ตุลาคม ๒๕๐๙	โปรดเกล้าฯ เป็นราชองค์รักษ์พิเศษ

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๘	เหรียญบรมราชาภิเษก ร.๗
๒๘ มีนาคม ๒๔๗๔	เหรียญฉลองพระนคร
๒๒ มีนาคม ๒๔๗๖	เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ
๒๐ กันยายน ๒๔๘๒	จัตุรถาภรณ์มงกุฎไทย
๒๐ กันยายน ๒๔๘๓	จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก
๑๙ กันยายน ๒๔๘๔	ตริตาภรณ์มงกุฎไทย
๑๕ กันยายน ๒๔๘๕	เหรียญจักรมาลา
๑๔ กรกฎาคม ๒๔๘๖	เหรียญช่วยราชการเขตภายใน
๔ ธันวาคม ๒๔๙๑	ตริตาภรณ์ช้างเผือก
๕ พฤษภาคม ๒๔๙๓	เหรียญบรมราชาภิเษก ร.๙
๕ ธันวาคม ๒๔๙๗	ทวิติยาภรณ์มงกุฎไทย
๗ มีนาคม ๒๔๙๘	เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้น ๓
๕ ธันวาคม ๒๕๐๐	ทวิติยาภรณ์ช้างเผือก
๕ ธันวาคม ๒๕๐๓	ปฐมาภรณ์มงกุฎไทย
๕ พฤษภาคม ๒๕๐๖	ตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ
๕ ธันวาคม ๒๕๐๖	ปฐมาภรณ์ช้างเผือก
๕ ธันวาคม ๒๕๐๙	มหาวชิรมงกุฎ

ผลงานในขณะที่รับราชการในกองทัพเรือ

ผลงานเมื่อแรกเข้ารับราชการเป็นนายทหารเรือ ขณะที่ พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ รับราชการ ท่านได้อุทิศตนทำงานราชการอย่างไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย อุทิศทั้งกำลังกาย กำลังใจ และกำลังความรู้ที่มีอยู่เพื่อประโยชน์ต่อราชการโดยแท้

ในระยะต้นของการรับราชการนั้น ท่านได้แสดงความสามารถจนกระทั่งได้รับความไว้วางใจจากผู้บังคับบัญชาในหลายกรณี

สมัยนั้น เมื่อจบจากโรงเรียนนายเรือแล้ว ไม่ได้รับการติดยศทันที แต่ให้เป็นนักเรียนทำการนายเรือประมาณ ๑ ปี มีตำแหน่งเป็นสำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ ในช่วงนี้เป็นการฝึกทำหน้าที่ต่าง ๆ ของนายทหารประจำเรือ และการดาราศาสตร์ จึงมีการฝึกภาคทะเลบ่อยครั้ง รวมทั้งการฝึกภาคกับนักเรียนนายเรือ ฝึกการใช้ปืนใหญ่ตอร์ปิโด และฝึกภาครวม เมื่อได้รับยศเป็นว่าที่เรือตรีและเรือตรีแล้วการฝึกเช่นนั้นยังคงมีอยู่ ในช่วงที่ได้รับยศเป็นเรือตรี ท่านได้รับมอบหมายให้เป็นผู้บังคับการเรือ ร.ล. ผีเสื้อน้ำ ไปราชการกระโจมไฟ และในราชการของกรมสรรพาวุธในการทดลองทุ่นระเบิด และตอร์ปิโด ที่สถานที่ทหารเรือสัตหีบ ท่านมีความภูมิใจในงานนี้มาก เนื่องจากเป็นครั้งแรกและเป็นคนแรกในรุ่นที่ได้ทำหน้าที่เป็นผู้บังคับการเรือ แม้ว่าจะเป็นเรือเล็ก ๆ แต่ก็มีความรับผิดชอบสูง

จากการแสดงความสามารถให้ประจักษ์ชัดแก่ผู้บังคับบัญชาในยุคนั้น ท่านจึงได้รับการคัดเลือกให้เป็นนายทหารประจำเรือ ร.ล. สุโขทัย ซึ่งเป็นเรือรบที่ใหม่ที่สุด ทันสมัยที่สุด ที่เพิ่งเดินทางมาถึงกรุงเทพ และท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายทหารประจำเรือทันทีที่เรือมาถึง และเตรียมขึ้นระวางประจำการ นับว่าเป็นสิ่งที่น่าภาคภูมิใจสำหรับท่าน ท่านได้บันทึกไว้ว่า *"เป็นชีวิตที่ทำงานที่ดีที่สุดในเรือรบ เริ่มตั้งแต่การเตรียมเรือเพื่อทำพิธีขึ้นระวาง เปิดให้ประชาชนชม ทดลองเรือและอาวุธประจำเรือ ได้มีการฝึกหัดศึกษาตลอดลำเรือสมัยใหม่นี้ทุกอย่าง"* นอกจากนี้ได้มีโอกาสตามเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชการที่ ๗ กลับจากหัวหิน และตามเสด็จฯ ไปเยี่ยมเรือรบอังกฤษที่เกาะสีชัง งานหน้าที่ที่สำคัญที่ได้รับมอบหมายขณะนั้น คือ เป็นผู้ช่วยต้นหน เรือพระที่นั่งมหาจักรี ในการเสด็จแปรพระราชฐานของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระราชวังไกลกังวล หัวหิน

งานพัฒนาด้านอุตุนิยมวิทยา งานอีกด้านหนึ่งในชีวิตราชการของท่าน คือ การพัฒนากิจการด้านอุตุนิยมวิทยา ในช่วงที่ท่านสมัครใจมาทำงานด้านสำรวจทำแผนที่ทะเลกับกรมอุทกศาสตร์นั้น ท่านมีความคิดแต่เพียงต้องการหาความรู้และประสบการณ์เพิ่มเติม ชั่วระยะเวลา ๒ ปีเท่านั้น แล้วจะกลับไปทำงานด้านทหารเรือโดยตรง แต่ในขณะนั้นทางกองทัพเรือมีโครงการจะดำเนินงานด้านอุตุนิยมวิทยาให้เป็นหลักเป็นฐาน จึงได้ส่งท่านพร้อมด้วย ร.อ. จรูญ วิชยาภัย บุนนาค (พล.ร.ท.จรูญ วิชยาภัย บุนนาค) ไปศึกษาวิชาด้านอุตุนิยมวิทยาในประเทศแถบเอเซีย ดังได้กล่าวไปแล้วโดยเน้นการปฏิบัติและการพยากรณ์อากาศ และเมื่อจบกลับมาในปี พ.ศ.๒๔๗๙ ได้โอนงานอุตุนิยมวิทยาส่วนของกรมชลประทานมาให้กองทัพเรือ จึงเป็น

โอกาสดีที่ได้ขยายงานด้านนี้ให้กว้างขวางขึ้น ท่านได้บันทึกไว้ว่า *"ในส่วนตัวข้าพเจ้าได้สละเวลาทั้งหมด เกือบเรียกได้ว่าทุ่มเทชีวิตจิตใจในงานนี้ทั้งสิ้น เริ่มทำสมุดคู่มือตรวจอากาศ การใช้เครื่องมือตำราอุตุนิยมวิทยาให้ถูกต้อง เริ่มการอบรมการสอนในโรงเรียนต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในโรงเรียนนายเรือ"*

นับตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๘๑ เป็นต้นมา ในฐานะผู้รักษาราชการหัวหน้ากองอุตุนิยมวิทยา ท่านได้เร่งรัดงานด้านนี้ทุกทาง ทั้งด้านวิชาการ เริ่มงานพยากรณ์อากาศแก่การบินพาณิชย์ ตั้งสถานีตรวจอากาศ และพยากรณ์อากาศ ที่สนามบินดอนเมือง เริ่มงานอุตุนิยมวิทยาทะเล อุตุนิยมวิทยาที่เกี่ยวกับอากาศประจำถิ่น ขยายการตั้งสถานีอุตุนิยมวิทยาออกไปทั่วประเทศ จัดทำแผนที่อากาศให้มีเนื้อที่กว้างขวาง ตั้งแต่อินเดียถึงญี่ปุ่น จัดทำรายงานอากาศแจกจ่ายแก่ประชาชน องค์การห้างร้าน สถานที่ราชการทั่วไป เริ่มจัดการสอนวิชานี้ด้วยตนเอง ในโรงเรียนต่าง ๆ ของกองทัพบก กองทัพอากาศและกองทัพเรือ จนกระทั่งงานด้านนี้ขยายออกไปเป็นกรมในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ท่านได้เป็นหัวแรงสำคัญในการจัดหาที่ตั้งของกรมใหม่ บนถนนสุขุมวิทในปัจจุบันนี้ และเมื่อท่านย้ายจากกรมอุตุนิยมวิทยาในปี พ.ศ. ๒๔๙๓ นั้น อาจกล่าวได้ว่า กรมอุตุนิยมวิทยาได้พัฒนาจนมีความมั่นคง และมีบทบาทเป็นที่รู้จักกันทั่วไป

จากการทุ่มเทให้กับงานด้านนี้ ท่านได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ โดยได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกรรมการฝ่ายวิทยาศาสตร์ขององค์การ UNESCO)ประเทศไทย และเมื่อได้ย้ายออกจากกรมอุตุนิยมวิทยาแล้ว ก็ยังคงดำรงตำแหน่งนี้อยู่อีกระยะหนึ่ง

ตำราอุตุนิยมวิทยาที่ท่านเรียบเรียงขึ้นมีทั้งหมด ๓ เล่ม ได้รับคำชมเชยจากกองทัพเรือและถือว่าเป็นตำราสมัยใหม่ที่สุดในยุคนั้น และได้รับการอ้างอิงอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา

งานด้านการปรับปรุงการศึกษาของกองทัพเรือ และงานด้านอื่น ๆ หลังจากที่ย้ายออกจากกรมอุตุนิยมวิทยาแล้ว งานส่วนใหญ่ที่ท่านมีบทบาทในระยะหลัง คือ การปรับปรุงระบบการศึกษาของกองทัพเรือ ตั้งแต่ระดับโรงเรียนนายเรือจนถึงโรงเรียนพลทหาร ท่านมีบทบาทในการผลักดันให้ย้ายโรงเรียนนายเรือจากเกล็ดแก้ว มาที่จังหวัดสมุทรปราการดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เพื่อจะได้พัฒนาคุณภาพของโรงเรียนได้รวดเร็ว ทั้งนี้เพราะสามารถจัดหาครู อาจารย์ที่มีคุณภาพไปสอนได้สะดวกกว่า ท่านได้เป็นหัวแรงสำคัญคนหนึ่งในการปรับปรุงหลักสูตรของโรงเรียนนายเรือ โดยยึดแบบอย่างของโรงเรียนนายเรือสหรัฐ ที่แอนนาโปลิส ร่วมกับหลักสูตรเดิมของกองทัพเรือ ท่านมีบันทึกแสดงความรู้สึกไว้ว่า *"ข้าพเจ้าเป็นหัวแรงในการปรับปรุงหลักสูตรโรงเรียนนายเรือมาตลอด ซึ่งเป็นสมัยที่หลวงยุทธศาสตร์ (จอมพลเรือหลวงยุทธศาสตร์โกศล) เป็น ผบ.ทร. และหลวงชลธารพฤฒิไกร รอง ผบ.ทร. เป็นประธานในเรื่องนี้ การปรับปรุงแม้จะแสนยากก็ได้สำเร็จไปทีละขั้น ๆ จนในที่สุดการจัดหลักสูตรเป็นไปตามแบบแอนนาโปลิส ร่วมกับแบบเดิมของ ท.ร.อย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ที่ข้าพเจ้าเขียนนี้ไม่ได้หมายความว่าข้าพเจ้าทำคนเดียว ข้าพเจ้าเป็นบุคคลในคณะกรรมการคนหนึ่งเท่านั้น แต่อาศัยว่า ข้าพเจ้าเคยดูงานที่ โรงเรียนนายเรือแอนนาโปลิส และดาธมัธมาด้วยตนเอง จึงเสนอที่ประชุมให้รู้ข้อดีข้อเสียได้จริง"*

เมื่อเกิดการปฏิวัติ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการโรงเรียนนายเรือ และอยู่ในตำแหน่งนี้ ๒ ปี ซึ่งเป็นงานที่ท่านภูมิใจมากที่สุดงานหนึ่งในราชนาวี การที่ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้ นอกจากถือว่าเป็นเกียรติ และเป็นที่ไว้วางใจของผู้บังคับบัญชาแล้ว ยังเป็นการเข้าบริหารงานที่ท่านได้มีส่วนปรับปรุงพัฒนา ท่านถือว่า เป็นงานของความเป็นนายทหารเรืออย่างแท้จริง

ท่านได้มีโอกาสไปราชการทะเลอีกครั้งหนึ่งหลังจากเหินห่างมานาน โดยเป็นผู้บัญชาการกองเรือ ฝึกภาคนักเรียนนายเรือ และยังได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญด้วย

เมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นที่ปรึกษากองทัพเรือ และได้เลื่อนยศเป็นพลเรือโท ได้รับมอบหมายให้ทำงานที่น่าภูมิใจหลายเรื่อง รวมทั้งได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการขบวนเรือพยุหยาตราทางชลมารคในการเสด็จพระราชดำเนินทอดผ้ากฐิน ณ วันอรุณราชวราราม การเสด็จพระ-ราชดำเนินพยุหยาตราทางชลมารคนี้ ได้มารื้อฟื้นใหม่ในครั้งนี้ จึงเป็นงานหนักและต้องรับผิดชอบสูง แต่ท่านก็ปฏิบัติหน้าที่ได้เรียบร้อยและเป็นงานที่ท่านภูมิใจมากในปั้นปลายชีวิตราชการของท่านก่อนที่จะเกษียณอายุราชการ เมื่อเดือนตุลาคม ๒๕๐๙

นอกจากนี้ท่านยังได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติงานพิเศษอีกในบางเวลา เช่น เป็นนายทหารติดต่อกับราชนาวีอังกฤษหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นนายทหารประสานงานกับ JUSMAG ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๙๓ - ๒๔๙๕ เป็นต้น อันเป็นงานเริ่มต้นซึ่งรัฐบาลไทยได้รับความช่วยเหลือทางการทหารจากสหรัฐ ท่านได้มีส่วนร่วมในการดูแลการรับมอบอาวุธ ซึ่งส่วนใหญ่ส่งมาทางเรือเป็นที่เรียบร้อย และได้รับการยกย่องชมเชยจากรัฐบาลไทยและวงการทหารของสหรัฐและทำให้มีเพื่อนเป็นนายทหารเรือสหรัฐหลายคนที่สนิทสนมชอบพอกันมาก บางคนเมื่อเกษียณอายุแล้วก็ยังคงติดต่อกันอยู่

ในระหว่างการปฏิบัติหน้าที่เป็นนายทหารติดต่อกับ JUSMAG นั้นได้เกิดกบฏแมนแฮตตันขึ้น เมื่อวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๔ ด้วยความรักในทหารเรือ ทำให้ท่านต้องถูกสอบ-สวนเพื่อเป็นพยานหลายครั้งทั้ง ๆ ที่ท่านไม่ได้มีส่วนในการกบฏครั้งนี้แต่อย่างใด ท่านได้เล่าว่า "*เมื่อวันเกิดกบฏแมนแฮตตัน ข้าพเจ้าอยู่ที่ Office ของ JUSMAG ที่ถนนสาธร.....ข้าพเจ้าพยายามกลับมาบ้านแต่กลับไม่ได้ เพราะมีทหารบกล้อมรอบหมด ข้าพเจ้าจะหนีหายไปเสียก็ได้ในเวลานั้นแต่ในน้ำใจรักกองทัพเรือ จึงได้เข้าไปในกองสัญญาณทหารเรือ (บริเวณโรงเรียนเตรียมทหารปัจจุบันนี้) เพื่อว่าจะช่วยอะไรกันได้บ้าง ข้าพเจ้าต้องติดอยู่ในกองสัญญาณฯ จนรุ่งขึ้นเวลาบ่าย กองสัญญาณฯ ถูกระเบิดหนัก จึงเตรียมหนีออกไปท่าเรือ ขณะนั้นข้าพเจ้าอยู่กับคุณหลวงเจริญ (พล.ร.ท.หลวงเจริญราชนาวา) ซึ่งเป็นรองผู้บัญชาการฯ ได้ลาป่วยอยู่ พอเกิดเรื่องก็มาที่กองสัญญาณและติดอยู่ด้วยกันที่นั่น ข้าพเจ้าเห็นท่านกำลังป่วย จึงอยู่ดูแลจนถึงที่สุด แม้ท่านจะให้ข้าพเจ้าหนีอยู่หลายครั้งข้าพเจ้าก็ไม่ยอมทิ้งท่านไป จนเมื่อเห็นว่ากองสัญญาณถูกระเบิดหนัก จะเป็นอันตรายแก่ท่าน*

ข้าพเจ้าจึงจัดรถจิ๊บเป็นพาหนะให้ท่านหนีไป ข้าพเจ้าจึงออกจากกองสัญญานไปท่าเรือ เพื่อจัดให้ทหารเรือที่แตกกระจายหนีย้ายไปเสียให้พ้น จะได้ไม่เกิดปะทะกันขึ้น จนรุ่งขึ้นข้าพเจ้าได้ไปถึงท่าเรือบางนา แล้วได้มารายงานตัวที่พระที่นั่งอนันต์ฯ" การที่ท่านทำงานที่ JUSMAG เป็นผลให้ทางรัฐบาลเชื่อว่าท่านไม่ได้เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ จึงไม่ถูกจับกุมแต่อย่างใด

ชีวิตครอบครัว

ท่านได้สมรสกับนางสาวประไพ ชัยประภา บุตรีของพระยาประสาทวิริยะกิจ (เชย ชัยประภา) และคุณหญิงพัน เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ขณะที่มียศเป็นเรือเอก มีบุตรและธิดา ๔ คน ดังนี้

๑. *นาวาเอกหญิงสุจิตรา บรรจงจิตร* อาจารย์โรงเรียนนายเรือ สมรสกับนาวาตรีสุชน บรรจงจิตร ปัจจุบันประกอบธุรกิจส่วนตัว มีบุตรชาย ๒ คน คือ ด.ช.สุระ และด.ช.สุรเชษฐ์

๒. *ดร.สุจิต บุญบงการ* รองศาสตราจารย์และรองคณบดีฝ่ายวิชาการ คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สมรสกับ น.ส.จินตนา สนิทวงศ์ฯ รองศาสตราจารย์ คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี มีบุตรธิดา ๒ คน คือ ด.ญ.ศุลีพร และ ด.ช.กุลธัช

๓. *น.ส.พิศวรรณ บุญบงการ* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน

๔. *นางพรรณพิศ วาณิชย์การ* อาจารย์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร สมรสกับนายแพทย์สุพัฒน์ วาณิชย์การ รองศาสตราจารย์ คณะแพทย์ศาสตร์ ศิริราชพยาบาล มีบุตรธิดา ๒ คน คือ ด.ญ.ภัณฑิลา และด.ช.ดลลชา

พล.ร.ท.จรัส ได้อุปสมบทเมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ในสำนักวัดราชาธิวาส โดยมีท่านเจ้าคุณพระธรรมวโรดม (อุตตมเถระ) ซึ่งเป็นผู้อุปการะท่านมาแต่เยาว์วัย เป็นพระอุปัชฌาย์ มีฉายาว่า *"สุปัสสี"* สอบได้นักธรรมตรี

หลังจากเกษียณอายุแล้ว ท่านได้ใช้ชีวิตอย่างเรียบง่ายที่บ้านซอยบุญปรารภ ถนนราชปรารภ มักสัน และยังขยันขันแข็ง ดูแลบ้านทั้งของตัวเองและลูก ๆ ปกติท่านมีสุขภาพแข็งแรง จนกระทั่งเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ท่านรู้สึกตัวไม่ค่อยสบาย อ่อนเพลีย เบื่ออาหาร มากขึ้นตามลำดับ แพทย์ได้ตรวจพบว่าเป็นมะเร็งในตับ จึงได้เข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช ภายใต้การดูแลของศาสตราจารย์นายแพทย์ประดิษฐ์ เจริญไทยทวี อาจารย์นายแพทย์ไพโรจน์ สินลารัตน์ อาจารย์นายแพทย์สวัสดิ์ หิตะนันท์ อาจารย์นายแพทย์ไพบูลย์ จิตประไพ และนายแพทย์สุพัฒน์ บุตรเขย เมื่อวันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๒๙ แต่สุดความสามารถของคณะแพทย์ที่จะรักษาได้ ท่านได้ถึงแก่กรรมด้วยความสงบ เมื่อวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๙ ที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อเวลา ๒๐.๒๕ น. รวมอายุได้ ๘๐ ปี ๔ เดือน

ถวายรายงาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในคราวเสด็จพระราชดำเนินทอดพระกฐิน
ณ วัดอรุณฯ โดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ๑๙ ตุลาคม ๒๕๐๘

ในเครื่องแบบผู้บัญชาการกระบวนเรือพระยุหยาตราทางชลมารค

ในเครื่องแบบเต็มยศ นายเรือตรี
ถ่ายเมื่อ ๓ เมษายน ๒๔๗๕

ถ่ายเมื่อ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๖
ที่ลอนดอน อังกฤษ

ดูงานศูนย์ฝึกทหารเรือ สหรัฐ ที่ เบนบริดจ์ แมรี่แลนด์
มกราคม ๒๕๐๐

ประชุมสหภาพรัฐสภา ที่กรุงเทหราน อิหร่าน
ตุลาคม ๒๕๐๔

กับภริยา ที่โตเกียว ประเทศญี่ปุ่น

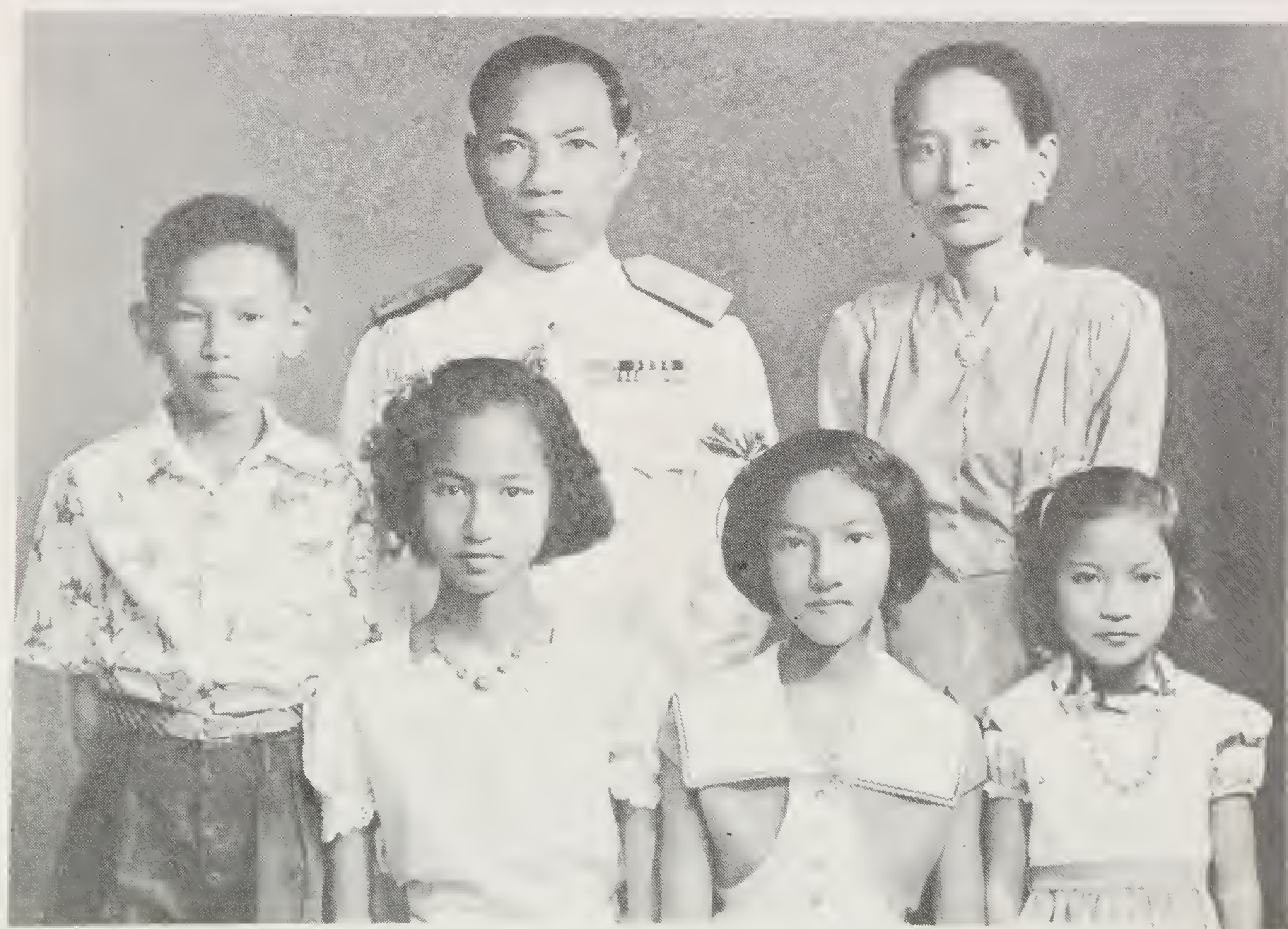
พ.ศ. ๒๔๗๘ (ก่อนแต่งงาน)

วันแต่งงาน ถ่ายร่วมกับน้องที่บ้านมักสัน
มกราคม ๒๔๘๒

กับภริยา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒
ที่บ้านมักสัน

กับครอบครัว พ.ศ. ๒๔๙๗

ทำบุญครบรอบวันเกิด ๘๐ ปีที่บ้าน
๑๙ กรกฎาคม ๒๕๒๙

ทำบุญตักบาตรเทโว ที่วัดสุทัศน์ฯ กับบุตรสาวคนที่ ๒
และหลาน ๆ

ตั้งศพบำเพ็ญกุศล ศาลาสิทธิสยามการ วัดธาตุทอง

ภริยาและน้อง

ญาติ

ภริยา ลูกและหลาน

ความทรงจำ

อันหน้าที่ของบิดาที่พึงปฏิบัติต่อบุตร ตามคติโบราณ คติทางพระพุทธศาสนา รวมกับคติทางโลกในปัจจุบันจะประมวญเข้าด้วยกันพอได้ดังนี้

๑. เลี้ยงดูบุตรให้เจริญเติบโตทั้งร่างกายและปัญญา ระมัดระวังเรื่องสุขภาพทั้งทางกายและใจ ให้อยู่ในสภาพสมบูรณ์ที่สุดที่จะทำได้

๒. ให้ได้รับการศึกษาเล่าเรียนในสำนักที่ดีตามขั้นตอนของการศึกษาแต่ละวัย และตามแขนงวิชาที่เหมาะสมกับบุตรแต่ละคน

๓. อบรมสั่งสอน แนะแนวความประพฤติที่ถูกที่ควร ปลูกฝังอุปนิสัยอันดีงาม เพื่อให้มีชีวิตอยู่ในสังคมด้วยดี

๔. แนะแนวการประกอบอาชีพ เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว

๕. รับเป็นผู้พิจารณา ปรึกษาหารือบุคคลที่จะเป็นคู่ครองของบุตร เมื่อบุตรเจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่พอ

๖. มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันควร

๗. คอยเอาใจใส่ สังเกตการณ์ความเป็นไปของบุตรด้วยความชื่นชมยินดี ด้วยความห่วงใยเป็นสุขเป็นทุกข์ตามสภาพชีวิตของบุตรแต่ละคน

๘. เอื้อเฟื้อเกื้อหนุนบุตรทุกวิถีทางที่จะทำได้

พล.ร.ท.จรัส บุญบงการ พี่ชายของเราเป็นผู้ถึงพร้อมซึ่งการปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวแล้วทุกประการ สมกับคติทางพระพุทธศาสนาที่ว่า

"บิดาคือพรหมแห่งบุตร" โดยแท้ นอกจากนี้พี่ชายยังได้ประพฤติปฏิบัติเช่นนั้นต่อน้อง ๆ ทุกคนอีกด้วย ซึ่งพวกเราทุกคนจะจารึกจดจำได้เสมอ ไม่อาจลืมได้ว่า

"คุณพี่พ่างศิขรา เมรุมาศ"

ในสมัยพวกเรายังเป็นเด็กนักเรียน นอกจากจะได้รับอุปการคุณจากพ่อและแม่แล้ว เรายังได้รับอุปการคุณจากพี่ชาย ตามควรแก่วัยที่ไร่เรี่ยกันหรือห่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งน้องชายคนเล็กและน้องสาวคนสุดท้องซึ่งมีอายุอ่อนกว่าพี่ชายถึง ๑๓-๑๔ ปี เป็นผู้ได้รับการเกื้อหนุนจุนเจือจากพี่ชายเสมือนเป็นลูกทีเดียว

การปฏิบัติตนต่อน้อง ๆ เช่นนี้ เป็นการกระทำที่ทำโดยความสมัครใจ ไม่มีใครบังคับหรือขอร้องให้ทำ เป็นการกระทำด้วยความสำนึกในความรับผิดชอบ อันควรประกอบด้วยความเมตตาอารี โดยไม่ได้คำนึงถึงความสิ้นเปลืองแต่อย่างใด

หลังจากน้อง ๆ สำเร็จการศึกษา และดำเนินอาชีพตามแขนงวิชาที่เรียนมา แม้ว่าทุกคนจะเติบโตเป็นผู้ใหญ่ มีครอบครัวเป็นปึกแผ่น อายุของน้อง ๆ แต่ละคนถึงหกสิบ เจ็ดสิบปีขึ้นไปด้วยกันแล้ว พี่ชายก็ยังอดเป็นห่วงไม่ได้ คอยถามถึงความเป็นอยู่ ทุกข์สุข คอยว่ากล่าวตักเตือน

แนะนำ และคอยช่วยเหลืออยู่เสมอไม่ได้ขาด น้องคนใดมีปัญหาไปปรึกษา พี่ชายจะรับฟัง พร้อมกับชี้แนะวิธีการแก้ไขปัญหาเหล่านั้นให้ผ่อนคลาย ทำให้เรานึกถึงโลกนิติคำโคลงที่เราเคยเรียนมาเมื่อเด็ก ๆ บทหนึ่งที่ว่า

"เมื่อร้อนน้ำท่านให้ เย็นใจ
เมื่อเยือกเย็นได้ไฟ อุ่นเนื้อ
เมื่อทุกข์ท่านแก้ไข ชูช่วย
เมื่อยากจนท่านเกื้อ ก่อให้ทุนทำ

พอพี่ชายอายุมากขึ้น แม้ว่าการว่ากล่าวตักเตือนของพี่ชายต่อน้อง ๆ ค่อนข้างจะเป็น "เผด็จการ" ไปบ้างในบางครั้ง แต่ก็เป็น "เผด็จการ" ที่เต็มไปด้วยความอนาทร เป็นห่วง เป็นกังวล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องสุขภาพของแต่ละคน แม้ก่อนที่พี่ชายจะเข้ารับการรักษาตัวในโรงพยาบาลเพียง ๒ วัน ก็ยังคงตักเตือนน้อง ๆ เรื่องการรักษาสุขภาพและแนะนำให้ปฏิบัติตนตามคำสั่งของแพทย์อย่างเคร่งครัด

ไม่ว่าเราจะเกิดอีกกี่ภพกี่ชาติ เราจะไม่ได้พบพี่ชายอย่างนี้อีกแล้ว การสูญเสียพี่ชายแม้จะอยู่ในวัยอันสมควรแก่การหมดชีวิต เราก็ยังรู้สึกเสมือนว่า เราสูญเสียพ่อของเราอีกครั้งหนึ่ง

ถ้าเป็นไปได้และถ้าภพหน้ามีจริง เราขอตั้งจิตต์อธิษฐาน ขอให้ดวงวิญญาณของพี่ชายจงไปอยู่รวมกับพ่อ-แม่ ซึ่งคงจะตั้งตาคอยพี่ชายอยู่ ณ ภพนั้นด้วยเถิด

น้อง ๆ ทุกคนขออัญเชิญอำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและอำนาจแห่งกุศลกรรมที่พี่ชายได้สร้างสมไว้ได้โปรดคุ้มครองดวงวิญญาณของพี่ชายให้ประสบแต่ความปกติสุขในสัมปรายภพสืบไป

จรูญ บุญบงการ
ชลอ บุญบงการ
ศิริมา สุวรรณประสิทธิ์
ใจรักษ์ พันธุหงส์

ระลึกถึงคุณพ่อ

เมื่อคุณพ่อถึงแก่กรรม พวกเราลูก ๆ รู้สึกว่ามันเป็นเรื่องกระทันหันรวดเร็วเกินไปในสายตาของคนอื่นเมื่อทราบว่า คุณพ่อมีอายุถึง ๘๐ ปี ก็มักคิดว่าถึงแก่วัยแล้ว แต่พวกเราลูก ๆ ไม่ได้รู้สึกเช่นนั้นเลย ทั้งนี้เพราะก่อนหน้าที่คุณพ่อจะเจ็บเพียงไม่กี่เดือนนั้น คุณพ่อยังแข็งแรง มีสุขภาพดี เดินเหินได้คล่องแคล่วว่องไว นับว่าเป็นคนที่แข็งแรงกว่าอายุ ดังนั้นเมื่อคุณพ่อล้มเจ็บลงและต้องเข้าโรงพยาบาล พวกเราจึงไม่นึกเลยว่า เป็นการเข้าโรงพยาบาลที่ไม่มีโอกาสออกมาอีกเลย การจากไปของคุณพ่อจึงทำให้พวกเราว้าเหว่ เสมือนขาดร่มโพธิ์ร่มไทร ขาดผู้ที่คอยตักเตือนแนะนำในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าเป็นเรื่องอาชีพการงาน เรื่องครอบครัว หรือเรื่องชีวิตส่วนตัว

แม้ว่าคุณพ่อเป็นคนที่ทำงานหนัก ทุ่มเทชีวิตจิตใจให้กับงานของทางราชการ แต่คุณพ่อไม่เคยทิ้งครอบครัว ตรงกันข้ามได้เป็นผู้ที่เอาใจใส่ดูแลเรื่องของครอบครัวและลูก ๆ เป็นอย่างดี คุณพ่อเป็นสามีที่ดีของภรรยา เป็นพ่อที่ดีของลูก ๆ จนไม่สามารถจะสรรหาคำพูดใด ๆ มาอธิบายความเอาใจใส่ของคุณพ่อได้อย่างตรงกับความเป็นจริง

คุณพ่อได้เล่าให้พวกเราฟังอยู่เสมอถึงการก่อร่างสร้างตัวของคุณพ่อ เหมือนกับเป็นอุทาหรณ์ให้พวกเราลูก ๆ ได้ยึดถือเป็นแนวทางในการสร้างตัวของพวกเราเอง คุณพ่อเป็นคนละเอียดรอบคอบ เป็นนักวางแผนให้กับทั้งตัวเองและให้กับลูก ๆ เป็นคนที่ทำอะไรแล้วต้องทำให้ดี และเมื่อคิดจะทำอะไรแล้ว ทำทันทีไม่เคยผลัดวันประกันพรุ่ง คุณพ่อได้เล่าให้พวกเราฟังถึงการมาตั้งบ้านเรือนที่ซอยบุญปรารภ ถนนราชปรารภ อย่างภาคภูมิใจ ซึ่งเป็นที่ดินมรดกของคุณปู่ซึ่งได้มาจากคุณทวดอีกทีหนึ่ง ก่อนหน้านี้ที่ดินผืนนี้เป็นที่นาผืนใหญ่ของคุณทวด แล้วท่านได้แบ่งให้ลูก ๆ คุณปู่ก็ได้มาส่วนหนึ่ง แล้วก็มาแบ่งให้ลูก ๆ อีก จึงถือว่าที่บริเวณบ้านที่ซอยบุญปรารภ ถนนราชปรารภเป็นที่มรดกเก่าแก่ของตระกูลบุญบงการ เมื่อคุณพ่อได้รับที่นี้มาจากคุณปู่เพื่อเตรียมปลูกบ้านในตอนแต่งงาน เมื่อปี พ.ศ.๒๔๘๑ เป็นที่รกร้างและเปลี่ยว และจัดได้ว่าอยู่ในเขตนอกเมืองทีเดียว คุณพ่อจึงต้องมาจัดการสำรวจใหม่พร้อมทั้งตัดซอยเข้าที่ เพื่อให้พร้อมปลูกบ้านได้ และในที่สุดทั้งคุณพ่อและคุณแม่ก็ได้มีบ้านของตัวเอง เมื่อตอนเข้าพิธีมงคลสมรส และพิธีนี้ก็ได้จัดขึ้นที่บ้านหลังนี้เอง และได้อาศัยอยู่ที่นี่มาจนตลอดชีวิตของท่าน พวกเราลูก ๆ ได้อยู่ที่นี่มาตั้งแต่เกิดกันทุกคน

เนื่องจากคุณพ่อได้ตั้งบ้านเรือนจนสำเร็จเมื่อตอนแต่งงานเช่นนี้ ทำให้พวกเราไม่เคยลำบากเรื่องที่อยู่อาศัยเลย พวกเราได้อยู่ที่นี่ด้วยความสุขและสนุกสนาน พวกเรายังจำได้ดีว่า บ้านที่อยู่นั่นไม่ใหญ่โตนัก แต่ก็อยู่บนที่ดินที่กว้างขวางถึง ๒ ไร่ ร่มรื่นด้วยต้นไม้น้อยใหญ่ สนามหญ้าและสระน้ำ ทำให้พวกเรามีที่วิ่งเล่นได้อย่างสบาย คุณพ่อชอบปลูกผลไม้ยืนต้น ที่ปลูกมากคือมะม่วง เมื่อถึงหน้ามะม่วงปรากฏว่า บางปีมีมากเกินไป (มีเป็นเข่ง ๆ เต็มห้อง) จนต้องแจกจ่ายให้คนอื่น ๆ

คุณพ่อเป็นคนที่เห็นความสำคัญของการศึกษาของลูก ๆ มาก ได้วางแผนให้แก่พวกเราตั้งแต่เล็กจนโต รวมทั้งดูแลเอาใจใส่ในการศึกษาของลูกทุก ๆ คน และเมื่อลูก ๆ มีความสำเร็จในการศึกษา

คุณพ่อจะเล่าให้ใครต่อใครฟังด้วยความภูมิใจ คุณพ่อจัดการศึกษาให้ลูก ๆ โดยให้ได้เข้าโรงเรียนที่มีชื่อเสียงและมีคุณภาพสูง บุตรชายได้เข้าศึกษาในโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย และบุตรผู้หญิงอีก ๓ คน ได้เข้าศึกษาในโรงเรียนมาแตร์เดอีวิทยาลัย แม้ว่าจะมีงานยุ่งไม่สามารถสามารถมารับพวกเรากลับจากโรงเรียนได้ทุกวัน แต่ได้ถือเป็นหลักปฏิบัติ ขับรถมาส่งพวกเราที่โรงเรียนทุกเช้าเป็นประจำแทบทุกวันตั้งแต่พวกเราจำความได้จนเข้ามหาวิทยาลัย และใช้เวลาในช่วงนั้นสอบถามเรื่องการเรียน และสั่งสอนแนะนำในเรื่องต่าง ๆ

แม้แต่ในการศึกษาเข้ามหาวิทยาลัยของลูก ๆ ทุกคน คุณพ่อมีส่วนอย่างมาก ในการให้คำแนะนำและเป็นธุระให้อย่างมากทีเดียว ข้าพเจ้าเองยังจำได้ดีเมื่อข้าพเจ้าสายตาสั้นเมื่ออยู่ชั้นมัธยมปีที่ ๕ ทำให้ขาดคุณสมบัติที่จะเข้าศึกษาต่อในโรงเรียนนายเรือซึ่งเป็นความตั้งใจเดิมของข้าพเจ้า คุณพ่อเป็นผู้ที่แนะนำให้มาเรียนทางรัฐศาสตร์ โดยได้เอาหลักสูตรการศึกษาวิชารัฐศาสตร์มาให้ข้าพเจ้าศึกษารายละเอียดก่อนที่จะตัดสินใจ ความตั้งใจของคุณพ่อในตอนนั้นคืออยากให้ข้าพเจ้าเข้าทำงานในกระทรวงต่างประเทศ ข้าพเจ้าก็เห็นคล้อยตามนั้น จึงตัดสินใจเลือกเรียนรัฐศาสตร์ นอกจากนั้นในช่วงที่คุณพ่อได้ไปศึกษาและดูงานต่างประเทศ ได้มีโอกาสสนิทสนมกับผู้ที่ได้ศึกษาทางด้านนี้ เช่น ม.ร.ว.วิบูลย์เกียรติ วรวรรณ และคุณประสัตถ์ ปันยารชุน เป็นต้น จึงเห็นว่าเป็นวิชาที่ให้ความรู้กว้างขวาง อาจจะเหมาะสมกับนิสัยของข้าพเจ้า

ในด้านการศึกษาต่อต่างประเทศ คุณพ่อก็ได้เป็นธุระขอคำปรึกษาหารือจากผู้รู้ต่าง ๆ เช่น ม.ร.ว.วิบูลย์เกียรติ ว่าควรจะไปศึกษาต่อที่สถาบันการศึกษาที่ไหนดี คุณพ่อได้ช่วยเหลือในด้านนี้รวมทั้งการติดต่อกับ ก.พ. และแนะนำวิธีการสมัครเข้าเรียนเป็นต้น เมื่อข้าพเจ้าเปลี่ยนความตั้งใจมาทำงานเป็นอาจารย์ที่คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตามคำชักชวนของครูบาอาจารย์ที่นั่นซึ่งเป็นช่วงที่ข้าพเจ้ากำลังศึกษาอยู่ในต่างประเทศ คุณพ่อยังได้รับเป็นธุระติดต่อเตรียมการให้กับ ศาสตราจารย์เกษม อุทยานิน คณบดีรัฐศาสตร์ ในขณะนั้นจนเรียบร้อย

การศึกษาของลูกคนอื่น ๆ เช่นกัน คุณพ่อมีความประสงค์ให้ลูกทุกคนไม่ว่าหญิงหรือชายได้ ศึกษายังต่างประเทศหลังจากจบการศึกษาในมหาวิทยาลัยในประเทศแล้ว ไม่ว่าโดยทุนส่วนตัวหรือทุนของรัฐบาล หรือองค์การต่าง ๆ ตามความสามารถของแต่ละคน และได้เป็นธุระเตรียมการในเรื่องนี้ให้ทั้งสิ้น แต่การส่งลูก ๆ ไปเรียนต่อต่างประเทศนั้นเป็นเรื่องที่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายสูง คุณพ่อจึงต้องเตรียมการเพิ่มรายได้มาแต่เนิ่น ๆ โดยจัดการหาเงินมาปลูกบ้านเพิ่มขึ้น เพื่อให้เช่าจนมีรายได้เพิ่มมากขึ้น เงินที่ปลูกบ้านก็ได้จากการขายรถส่วนตัว เมื่อได้รถประจำตำแหน่งมาใช้และเงินกู้สวัสดิการ เมื่อมีรายได้จากค่าเช่าบ้านหลังหนึ่งก็เก็บรวบรวมมาปลูกอีกหลังหนึ่งหนึ่ง ชั่วระยะเวลาหนึ่งก็มีรายได้เพิ่มขึ้นพอที่จะใช้จ่ายในครอบครัวและส่งเสียพวกเราเรียนต่อต่างประเทศได้ จนจบอย่างน้อยขั้นปริญญาโทกันทุกคน ทั้งคุณพ่อ คุณแม่ เป็นคนประหยัด อดทนและใช้จ่ายอย่างมีวินัยในตัวเอง แต่ในขณะเดียวกันก็ไม่ตัดขาดจากสังคม หรือมีชีวิตที่ไม่สมกับหน้าที่ราชการ จึงทำให้พวกเราไม่รู้สึกว่า มีความเดือดร้อนเรื่องการเงินแต่อย่างใด ในที่สุดคุณพ่อก็สามารถส่งเสียให้พวกเราได้มีโอกาสศึกษาต่อต่างประเทศกันทุกคน นอกจากนั้นในขณะที่พวกเรา

ศึกษาอยู่ ณ สหรัฐอเมริกานั้น คุณพ่อได้เขียนจดหมายถึงพวกเราทุกคนแทบทุกอาทิตย์อย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าแต่ละคนจะใช้เวลาในการศึกษานานเพียงใดก็ตาม ทำให้พวกเราไม่ว้าเหว่ และรู้สึกเหมือนว่า คุณพ่ออยู่ใกล้ ๆ กับเรานี่เอง

ไม่ว่าคุณพ่อมีราชการมากน้อยเพียงใดก็ตาม คุณพ่อมีเวลาให้กับครอบครัวและลูก ๆ เสมอ พวกเรายังจำได้ดีว่า ปิดภาคฤดูร้อนของทุก ๆ ปี คุณพ่อจะพาคุณแม่และพวกเราไปเที่ยวต่างจังหวัดกัน ส่วนใหญ่มักเป็นหัวหิน บางปีก็ไปสัตหีบ เชียงใหม่ สงขลา เป็นต้น แม้แต่เมื่อพวกเราเข้ามหาวิทยาลัยกันแล้วก็ตาม คุณพ่อก็ยังพาพวกเราไปเที่ยวเช่นนี้เหมือนเดิม คุณพ่อใช้เวลาว่างจากงานดูแลความเป็นอยู่ของพวก ๆ เราอยู่เสมอ คุณพ่อใกล้ชิดกับพวกเรามาก จนกล่าวได้ว่ารู้จักพวกเราดีทุกคน รู้ว่าพวกเราเป็นคนอย่างไร มีอุปนิสัยอย่างไร มีปัญหาอะไร และเป็นที่พึ่งของพวกเราในการแก้ไขปัญหาของเราได้อย่างแท้จริง

คุณพ่อได้เตรียมการต่าง ๆ ให้พวกเราลูก ๆ ได้มีหลักมีฐานจนทุกคนมีบ้านมีที่ดินและรถยนต์ส่วนตัวของตัวเอง เพื่อเป็นพื้นฐานให้พวกเราได้สร้างตัวเองต่อไปให้ดีขึ้นในอนาคต

ความละเอียด รอบคอบ ความจริงจัง ความมีระเบียบเห็นการณ์ไกล และการทำงานเป็นระบบของคุณพ่อ เช่นนี้ทำให้คุณแม่และพวกเรามีความสุขความสบายในชีวิต แม้แต่ประวัติของคุณพ่อก็ดี วันเดือนปีเกิด เวลาเกิด และหลักฐานการตั้งชื่อของลูก ๆ ก็ดี คุณพ่อได้บันทึกไว้อย่างละเอียด หลักฐานต่าง ๆ ในเรื่องที่ได้รวบรวมไว้ เป็นระบบ สะดวกแก่การค้นหา คุณพ่อเป็นคนตรง ซื่อสัตย์ พูดจาตรงไปตรงมา คุณสมบัติข้อนี้เองจึงทำให้บางคนไม่ค่อยพอใจ ในชีวิตราชการของคุณพ่อจึงมีทั้งขึ้นทั้งลง มีทั้งความภูมิใจและเสียใจสลับกันไป คุณพ่อได้นำประสบการณ์ซึ่งมีสิ่งที่ภาคภูมิใจและเสียใจมาเล่าให้ลูก ๆ ฟัง เพื่อเป็นบทเรียนในการดำรงชีพ และการประกอบอาชีพของพวกเรา สิ่งที่คุณพ่อเน้นสั่งสอนพวกเราคือ ให้ทำงานด้วยความเข้มแข็งและแสดงฝีมือให้ปรากฏ คุณพ่อได้ย้ำอยู่เสมอว่าที่คุณพ่อสามารถประสบความสำเร็จในหน้าที่ราชการมาถึงขั้นนี้ก็ด้วยความวิริยะอุตสาหะ ซื่อสัตย์ และแสดงความสามารถในการทำงานอย่างเต็มที่เป็นสำคัญ คุณพ่อได้พยายามสอนเราให้มีความยืดหยุ่นในการทำงาน เพราะคุณพ่อบอกว่าท่านเป็นคนตรงเกินไป พูดจาตรงเกินไป แต่พวกเราก็มีความรู้ว่าความเป็นคนตรงเป็นสิ่งที่ดี และติดนิสัยนี้ของคุณพ่ออยู่มากทีเดียว

คุณพ่อได้เล่าให้ลูก ๆ ฟังอยู่เสมอว่า นิสัยใจคอของท่าน ความมีระเบียบเรียบร้อย รอบคอบ รักความสะอาดและมีความสำเร็จในการศึกษามาถึงขั้นนี้ก็เนื่องมาจากการอุปการะและสั่งสอนของท่านเจ้าคุณพระธรรมวโรดม (อุตตมะเถระ) อดีตเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส ท่านเจ้าคุณได้ทำคุณประโยชน์ให้วงการศาสนาและวัดราชาธิวาส นานับประการจนเป็นที่รู้กันทั่วไป สำหรับคุณพ่อแล้ว ท่านเจ้าคุณดูแลเหมือนกับ “ลูก” ทีเดียว อุปการะให้เล่าเรียนตั้งแต่ชั้นประถมจนจบโรงเรียนนายเรือ ตลอดจนจัดการเรื่องบวชเรียนให้ด้วย ทุก ๆ ปี คุณพ่อจะต้องไปกราบรูปปั้นของท่านเจ้าคุณที่วัดราชาฯ เพื่อระลึกถึงบุญคุณที่ท่านเจ้าคุณมีต่อคุณพ่อมาแต่ครั้งอดีต คุณพ่อเล่าถึงพระคุณของท่าน

อย่างชัดเจน คำพูดบางคำของท่านเจ้าคุณ คุณพ่อยังจำได้แม่นยำราวกับเป็นเรื่องที่เพิ่งเกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้เอง

หลังจากที่คุณพ่อออกจากราชการแล้ว ได้ใช้เวลาว่างดูแลบ้านช่อง ดูแลความสะอาดเรียบร้อยของบริเวณบ้าน ต้นไม้ และแม้แต่ซอยหน้าบ้านคุณพ่อยังอุตสาห์ออกไปช่วยกวดขันดูแลความเรียบร้อยอยู่เสมอ บ้านของลูก ๆ ผู้หญิง ซึ่งแม้ว่าคุณพ่อจะได้แบ่งที่ในบริเวณบ้านมักกะสันให้อยู่เป็นสัดส่วนที่ชัดเจนแล้วก็ตาม คุณพ่อก็ยังรับอาสาดูแลความเรียบร้อยให้ คุณพ่อมีความสุขมากกับการที่ได้มีโอกาสดูแลบ้านช่องให้ลูก ๆ ด้วย จนเรามีความรู้สึกว่าพวกเราค่อนข้างสบายมากเกินไป

ในด้านงานการของลูก ๆ เช่นกัน คุณพ่อได้เอาใจใส่ติดตามความก้าวหน้าของลูก ๆ ทุกคน ดีใจและภูมิใจเมื่อเห็นลูก ๆ ประสบความก้าวหน้าในหน้าที่การงาน เช่น ในช่วงสุดท้ายของชีวิตของคุณพ่อ ในเดือนพฤศจิกายน ๒๕๒๙ คุณพ่อเริ่มเจ็บมากแล้ว แต่ก็ยังมีสิ่งที่ทำให้คุณพ่อดีใจอย่างมาก เมื่อบุตรสาวคนโต (น.อ.หญิงสุจิตรา) ได้รับการเลื่อนยศเป็นนาวาเอก ซึ่งเป็นสิ่งที่ได้ไม่ง่ายนักสำหรับนายทหารหญิง คุณพ่อดีใจและภูมิใจมากถึงขนาดแข็งใจลุกขึ้น จะติดยศให้ลูกสาวเองโดยคุณพ่อจะแต่งเครื่องแบบปกติขาวด้วย ปรากฏว่าในวันนั้นเมื่อคุณพ่อเตรียมเครื่องแบบเสร็จแล้วยังไม่ทันได้ใส่ อาการไข้ทรุดหนักลงจนลุกไม่ได้ ต้องเข้าโรงพยาบาล แต่ถึงกระนั้นคุณพ่อยังได้พูดกับลูก ๆ ว่า เครื่องแบบที่เตรียมไว้ไม่ต้องรื้อออก จะใส่เมื่อตอนตาย คุณพ่อพูดเหมือนกับจะรู้ว่า เข้าโรงพยาบาลครั้งนี้จะไม่มีโอกาสออกมาอีกเลย

ความรักและความรอบคอบของคุณพ่อและคุณแม่ที่มีต่อพวกเรานั้น ยังเห็นได้จากที่ท่านได้จัดแบ่งทรัพย์สมบัติของท่านให้พวกเราโดยเรียบร้อย โดยที่หวังไว้ว่าเมื่อท่านถึงแก่กรรมแล้วจะได้ไม่เป็นปัญหาแก่ลูก ๆ และก็เป็นเช่นนั้นจริง ๆ เมื่อคุณพ่อถึงแก่กรรมแล้ว คุณแม่และพวกเราไม่มีปัญหาใด ๆ ทั้งสิ้นในเรื่องกรรมสิทธิในสินทรัพย์ของคุณพ่อ

ความสำเร็จในชีวิตครอบครัวคุณพ่อนี้ คุณพ่อเองได้บอกกับพวกลูก ๆ เสมอว่า คุณแม่เป็นผู้ที่มีส่วนสำคัญอย่างที่สุด คุณพ่อบันทึกไว้ว่า “หลักฐานที่ตั้งขึ้นมาได้นี้ สำเร็จจากหยาดเหงื่อของประไพ (คุณแม่) และข้าพเจ้า ประไพได้ลาออกจากงาน ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๘๕ เมื่อสุจิตเกิด เพราะเงินเดือนไม่คุ้มกับค่าเหนื่อยยาก และดูแลบ้านช่อง แต่ได้ช่วยการงานทางบ้าน ช่วยกันหาเงินโดยใช้น้อย ๆ เก็บมาก ๆ เท่านั้น” คุณพ่อได้เตือนพวกเราลูก ๆ ทุกคนว่า “ความสำเร็จในการตั้งบ้านเรือนได้ขนาดนี้ ข้าพเจ้าขอให้ลูก ๆ ได้จดจำให้ดีว่า แม่เป็นหัวแรง ในการนี้มากที่สุด อดทนประหยัด แต่มิได้ทำตัวให้น้อยหน้า เป็นตัวอย่างอันดีของลูก ๆ ที่จะตั้งตัวต่อไป” การที่คุณพ่อรักใคร่และยกย่องให้เกียรติคุณแม่ทั้งต่อหน้าและลับหลังอยู่ตลอดเวลาเช่นนี้ ทำให้คุณแม่ต้องรำพันออกมาว่า เสียใจและอยากตายไปก่อน ถ้าคุณพ่อมีความไม่ดีเสียบ้างคงทำให้ตัดใจไม่อาลัยรักเศร้าโศกมากเท่านี้

ทุก ๆ ปีไม่ว่าจะเป็นวันสงกรานต์ วันขึ้นปีใหม่ วันเกิดคุณพ่อ พวกเราลูกหลานจะมาพบปะสังสรรค์กันที่บ้านคุณพ่อเป็นประจำ สำหรับในปีนี้ (พ.ศ.๒๕๒๙) เป็นปีพิเศษเพราะคุณพ่อมี

อายุครบ ๘๐ ปี พวกเราในตอนแรกคิดจะจัดงานให้ใหญ่โต แต่ธรรมชาติของคุณพ่อเป็นคนเรียบง่ายอยู่แล้ว จึงขอให้จัดเป็นงานทำบุญและเลี้ยงเฉพาะญาติสนิทเท่านั้นก็พอ เรายังจำกันได้ดีว่า ในงานวันเกิดคุณพ่อ เมื่อเดือนกรกฎาคมปีนี้ คุณพ่อยังแข็งแรง แม้ว่าจะรู้สึกผิดปกติบริเวณกะเพาะอยู่บ้าง เราไม่นึกเลยว่า หลังจากนี้แล้วคุณพ่อจะล้มเจ็บลง การจัดงานครั้งนี้เป็นการรวมญาติครั้งสุดท้ายเพื่อคุณพ่อ หลังจากนั้นคุณพ่อก็เริ่มรู้สึกไม่สบายมากขึ้น แต่ตรวจไม่พบอะไรที่สำคัญ

แต่เมื่ออาการเริ่มหนักขึ้น และแพทย์พบว่าเป็นมะเร็งในตับ จึงได้เข้ารับการรักษาตัวที่โรงพยาบาลพญาไท แล้วย้ายไปโรงพยาบาลศิริราช พวกเราทั้ง ๆ ที่รู้ว่าคุณพ่อเป็นโรคร้ายแรงและอายุค่อนข้างมากแล้ว ก็ยังคิดว่าคุณพ่อน่าจะมีโอกาสหาย พวกเราผลัดกันไปเฝ้าไข้คุณพ่ออย่างไม่เห็นแก่เหน็ดแก่เหนื่อย และคิดว่าสิ่งที่เราทำให้คุณพ่อในช่วงนี้ไม่มีทางทดแทนบุญคุณที่คุณพ่อทำให้กับเราได้เลยในที่สุดคุณพ่อก็ไม่สามารถต่อสู้กับโรคร้ายได้ และจากไปด้วยความสงบด้วยใบหน้าที่แฝงไว้ซึ่งรอยยิ้ม แสดงถึงความไร้กังวลใด ๆ ทั้งสิ้น

คุณพ่อได้จากไปแล้วตามธรรมดาโลก แต่คุณแม่ และพวกเราและหลาน ๆ ก็ไม่สามารถที่จะหักใจระงับความเศร้าโศกไว้ได้ พวกเรามีความรู้สึกว่าคุณพ่อไม่ได้มีชีวิตอยู่นานพอที่จะให้ทดแทนบุญคุณได้เพียงพอ พวกเราจึงขอตั้งจิตอย่างแน่วแน่ว่า เพื่อตอบแทนคุณความดีและบุญคุณที่คุณพ่อมีต่อพวกเรา พวกเราจะขอปฏิบัติตามคำแนะนำสั่งสอนของคุณพ่ออย่างแน่วแน่ จะปฏิบัติตัวให้สมกับที่คุณพ่อได้ตั้งใจไว้ทุกประการ

ผลบุญที่คุณพ่อได้เลี้ยงลูก ๆ มาจนมีฐานะการงานมั่นคงมาจนทุกวันนี้ และกิจกรรมกุศลทั้งหลายที่คุณพ่อได้ทำมา ขอจงเป็นผลานิสงส์ ดลบันดาลให้คุณพ่อจงประสบแต่อิฏฐิผลในสัมปรายภพนั้น ๆ เทอญ

รองศาสตราจารย์ ดร.สุจิต บุญบงการ
ในนามของลูก ๆ ทุกคน

บทความธรรม

ของ

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน)

วัด บวรนิเวศวิหาร

๑. พระพุทธเจ้านั้นคือใคร

พระพุทธเจ้านั้นคือใคร สำคัญอย่างไร คนจึงได้บูชากันนัก?

พระพุทธเจ้านั้น เดิมมิใช่ชื่อว่าพระพุทธเจ้า แต่ชื่อว่า เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นโอรสคือลูกชายของพระเจ้าสุทโธทน์และพระนางมายาแห่งกรุงกบิลพัสดุ ในประเทศอินเดียโพ้น ตั้งอยู่ทางทิศพายัพของประเทศไทย ประสูติคือเกิดในวันวิสาขปุณณมีเช่นวันนี้ เมื่อก่อนพุทธศก ๘๐ ปีพระบิดาประทานนามคือตั้งชื่อให้ว่า สิทธัตถะ ได้เลี้ยงดูทนุถนอมดียิ่ง จนโตสมควรให้เล่าเรียนก็จัดให้เล่าเรียนเต็มที่ เมื่อถึงวัยควรแต่งงาน ก็จัดการสู่ขอเจ้าหญิงยโสธราหรือพิมพามาแต่งงานให้ ฝ่ายเจ้าชายสิทธัตถะเมื่อเป็นเด็กก็ตั้งใจเรียนดี ทั้งเป็นผู้ฉลาดเฉียบแหลม เรียนจบสำเร็จศิลปวิทยา มีความรู้แลสามารถเป็นเยี่ยม ข้อนี้ควรเป็นแบบอย่างของเด็กที่กำลังเรียนจงขยันหมั่นเรียนให้สำเร็จผลดีที่สุด เจ้าชายสิทธัตถะเมื่อแต่งงานแล้วก็ทำตนให้เหมาะแก่ความเป็นคนมีครอบครัว มีภาระที่จะเลี้ยงดูลูกเมีย แลช่วยพระบิดาปกครองบ้านเมือง แลทำกิจการอื่น ๆ ที่พระบิดาให้ทำแลที่ควรทำ ข้อนี้ก็ควรเป็นแบบอย่างของเด็กทั้งหลาย ควรช่วยผู้ปกครองทำการงาน อย่านิ่งดูดาย เมื่อท่านสั่งหรือเห็นเองว่าควรทำ ก็พึงทำทีเดียว อย่าผัดหรือละเลยหลบหลีก เช่นเห็นที่อยู่รก ก็ควรเก็บกวาดเองโดยไม่ต้องมีใครบอก

เจ้าชายสิทธัตถะได้เพลิดเพลินอยู่กับความสุขในบ้านเรือนต่าง ๆ หลายปี ภายหลังกลับเห็นว่าเป็นทุกข์เดือดร้อนขัดข้องวุ่นวายไม่โปร่งใจเสียเลย จึงสละบ้านเรือนลูกเมียแลทรัพย์สมบัติทั้งสิ้นออกบวชเมื่ออายุ ๒๙ ปี แล้วเสาะศึกษาหาธรรมเป็นเครื่องพ้นทุกข์ที่เรียกว่า โมกขธรรมในที่ต่าง ๆ ก่อน เมื่อเห็นว่าล้วนมิใช่ทาง จึงปลงใจศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง ทีแรกได้ทดลองทรมานกายให้ลำบากต่าง ๆ ที่เรียกว่าทุกกรกิริยา เผื่อจะเป็นเหตุพบโมกขธรรมบ้าง ทำไปหนักหนาที่สุดแล้วก็ไม่พบ ก็เห็นชัดว่าไม่ใช่ทางอีก จึงเลิกบำรุงกายให้แข็งแรงเป็นปกติแล้วก็จับศึกษาค้นคว้าทางใจต่อไป ทีนี้เป็นถูกทาง จึงได้ตรัสรู้ธรรมหรือความจริงที่เรียกว่า อริยสัจจ์พอใจว่ารู้ละ เมื่ออายุ ๓๕ ปี ในวันวิสาขปุณณมีเช่นวันนี้ เมื่อก่อนพุทธศก ๔๕ ปี

เจ้าชายสิทธัตถะมีใจเด็ดเดี่ยวมั่นคง เมื่อตั้งใจจะทำ ก็ต้องเพียรทำจนสำเร็จนึกดู เมื่อออกบวชแล้ว เพียรศึกษาค้นคว้าอยู่ถึง ๖ ปี เปลี่ยนวิธีแล้ว ๆ เล่า ๆ แต่เมื่อที่จะเปลี่ยน ก็ทดลองพิสูจน์ก่อน จนเห็นว่าไม่ใช่แล้วจึงเลิกแล้วเปลี่ยนใหม่ ในที่สุดก็พบทางเมื่อแน่ใจว่าใช่ทางแล้วก็ตั้งใจเด็ดขาดทีเดียวว่า เมื่อยังไม่ได้คุณพิเศษที่ต้องได้ด้วยเรี่ยวแรง พากเพียรของชายชาตรีถึงเลือดเนื้อเป็นต้นจะเหือดแห้งไป ก็จักไม่ยอมหยุดเพียรเลย ในตำนานเล่าว่า เมื่อก่อนจะตรัสรู้ได้มีมารมาผจญ ท่านก็ผจญให้มารพ่ายแพ้ไป ดังบทพาหุที่เคยสวดกันอยู่ เมื่อท่านชนะมารแล้วก็ได้ตรัสรู้ เมื่อท่านตรัสรู้ ก็ชื่อว่าได้พบโมกขธรรม พ้นกิเลสแลทุกข์ทางใจทั้งปวง ข้อที่ว่าท่าน

จาก "คำสอนศิษย์วัดในวันวิสาขปุณณมีบูชา ณ ลานพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร" ๒๑ พฤษภาคม ๒๔๘๓ (เรียบเรียงแต่ครั้งยังเป็นพระมหาเจริญ ป. ๘)

ผจญมารนั้น ถอดความว่า ผจญใจที่มีกิเลสนี่เอง แต่กว่าจะขับไล่ให้พ้นใจไปได้ ก็ต้องรบอย่างเสี่ยงเลือดเนื้อ จึงชนะและพอใจว่ารู้ละ เป็นอันสำเร็จการศึกษา เสร็จกิจที่ประสงค์ไว้ ได้ชื่อว่าพระพุทธเจ้า แปลว่าพระผู้รู้ เพราะเหตุที่ตรัสรู้ธรรมนับแต่นั้นมา ความตรัสรู้ของท่าน เป็นอัศจรรย์ เพราะรู้ได้เอง ที่เรียกว่าเป็นว่าเป็นต้นคิดได้ แลธรรมที่ตรัสรู้นั้น ก็เป็นจริงซึ่งทำให้ท่านเอง และผู้รู้ตามภายหลังเป็นอารยชนได้ทั้งยังไม่มีใครรู้มาก่อน ท่านได้มาบำเพ็ญประโยชน์แต่ตน สำเร็จบริบูรณ์แล้วฉะนี้ ข้อนี้ควรเป็นแบบอย่างของทุกคน ควรเลือกศึกษาแลทำแต่ในทางที่เป็นประโยชน์ไม่มีโทษเรื่อยไป ไม่ควรหยุดอยู่เฉย ๆ ตั้งใจพากเพียรร่ำไปจนกว่าจะสำเร็จ แม้มีอุปสรรคศัตรูมาผจญ ก็พึงผจญให้พ่ายแพ้ไปจงได้ เช่นนี้ จึงจะเป็นผู้ชนะแลถึงความสำเร็จได้ ในทางโลก ผู้ที่สำเร็จการศึกษาแลการงาน การครองชีวิตตามที่ตั้งใจไว้ ชื่อว่าได้บำเพ็ญประโยชน์แก่ตนแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงควรตั้งใจว่า ข้าพเจ้าจักบำเพ็ญประโยชน์แก่ตนให้บริบูรณ์แลจักเป็นผู้ชนะตามแบบพระพุทธเจ้า

บัดนี้ ได้กล่าวแล้วว่า พระพุทธเจ้าคือใคร ทวนความจำว่า คือพระผู้รู้ เดิมชื่อว่า เจ้าชายสิทธัตถะมาได้ชื่อว่าพระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้

พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้แล้ว ถ้าหยุดเฉยอยู่ ไม่ทำอะไร ก็คงไม่มีใครรู้จักว่าท่านเป็นคนสำคัญอย่างไร เพราะนั่นเพียงได้บำเพ็ญประโยชน์แก่ตนเองเท่านั้น ยังไม่ถึงผู้อื่น แต่ท่านไม่หยุดเฉยเพียงเท่านั้น ยังมีใจคิดถึงผู้อื่นอีก ตั้งใจให้ผู้อื่นได้รับประโยชน์บ้าง จึงตั้งหน้าบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นต่อไป คือเที่ยวไปแสดงธรรมที่ตรัสรู้นั้นสั่งสอนประชาชน เฉพาะข้อที่เป็นประโยชน์ควรรู้ควรเห็น มีเหตุผลให้คิดขบหรือซักไซ้ไล่เลียงจนเห็นจริงได้ แลผู้ฟังอาจทำตามและได้รับผลตามสมควรแก่การทำของตนได้ พยานในข้อนี้ คือพระสงฆ์ พระสงฆ์คือผู้ฟังที่รู้ตาม ได้รับประโยชน์ตามท่าน และเป็นผู้รู้ว่าท่านเป็นพระพุทธเจ้าด้วย แม้ผู้ฟังอื่น ๆ ถึงยังไม่อาจรู้ตามท่านได้ ก็ยังได้รับผลจากการทำตามคำสั่งสอนของท่านเสมอมา เพราะเหตุนี้ ท่านจึงมีผู้นับถือมาก ถึงออกบวชเป็นภิกษุ ภิกษุณี (บัดนี้ไม่มีแล้ว) ก็มี ไม่ถึงอย่างนี้ แต่ถึงท่าน พระธรรมและพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง แลถือศีล ๕-๘ อยู่กับบ้าน ที่เรียกว่าอุบาสกอุบาสิกาก็มี นับถือท่านว่าเป็นของตนอย่างที่พูดว่า *"พระของเรา"* อันเรียกว่า พุทธมามก พุทธมามิกาก็มี ตั้งแต่ครั้งนั้นมาจนถึงเวลานี้ทั้งนี้ เพราะคำสั่งสอนของท่านน่าฟังมาก เช่นครั้งหนึ่ง ท่านเข้าไปบิณฑบาตในเมืองหนึ่ง เห็นพวกเด็กกำลังจับกลุ่มตีงูกันอยู่ จึงถามว่า พวกเจ้าตีงูทำไม พวกเด็กตอบว่า เพราะกลัวมันจะกัด ท่านจึงห้ามปรามสั่งสอนให้เอาใจเขาใส่ใจเราแลชี้แจงคุณโทษทำนองว่า พวกเจ้าอย่าตีงูเลย งูก็อยากได้แสวงหาความสุขเช่นเดียวกับพวกเจ้า เมื่อพวกเจ้าตี ก็ชื่อว่าทำลายความสุขให้ทุกข์แก่งู แล้วพวกเจ้าก็จักไม่ได้ความสุขที่อยากได้แสวงหาด้วย ดังนี้ นี้ยกมากล่าวเพียงเรื่องหนึ่ง กล่าวตามที่รู้สึกกันโดยมาก ท่านสอนพลิกคำสั่งสอน เดิมโดยมากทีเดียว เช่นเดิมสอนให้ แต่หย่อนใจเพลิดเพลิน หรือให้เอาแต่ทรมานกายตึงเครียด ท่านสอนให้เดินสายกลาง มิให้หย่อนมิให้ตึง ดุจขึ้นสายพิณหรือสายซอ เดิมสอนให้อ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาบันดาล ท่านสอนให้หันกลับมาคิดเพ่งเล็งที่ตนว่า เรามีกรรม

คือการที่ทำเป็นของตน เราทำดีจักได้ดี ทำชั่วจักได้ชั่ว อนึ่ง ท่านสอนพลิกชีวิตจิตใจที่ชั่วของตนให้กลับดีจนถึงชั้นอารยะ ให้ตนเองมีหลักที่พึ่ง จนสามารถเป็นที่พึ่งของตนได้เอง หลักที่พึ่งเช่นนั้น ไม่มีหลักอื่นประเสริฐยิ่งไปกว่าท่านเองกับพระธรรมและพระสงฆ์ ผู้ถึงท่านกับพระธรรมและพระสงฆ์เป็นหลักที่พึ่งก็เปรียบเหมือนมีหลักวิชาที่หลักทรัพย์ สามารถพลิกชีวิตจิตใจของตนให้ดี จนถึงเป็นที่พึ่งของตนได้ เพราะเหตุนี้ จึงมีคำกล่าวว่า ท่านหมุนล้อพระธรรมที่ใคร ๆ หมุน (ปฏิวัติ) ไม่ได้ไปแล้ว เหตุฉะนี้จึงเลื่องลือว่าท่านเป็นคนสำคัญ

บัดนี้ ได้กล่าวแล้วว่า พระพุทธเจ้าสำคัญอย่างไร ทวนความจำว่า เพราะเมื่อท่านได้บำเพ็ญประโยชน์แก่ตนท่านเองเต็มที่แล้ว ก็ได้บำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นเต็มที่อีก แลบำเพ็ญได้มาก อันคนสำคัญในโลกอื่น ๆ เป็นคนสำคัญขึ้น เพราะได้บำเพ็ญประโยชน์ที่สำคัญทั้งสิ้น เด็ก ๆ คงอยากเป็นคนสำคัญ เพราะฉะนั้น พึงตั้งใจไว้ว่า "ข้าพเจ้าจักบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น ถ้าพบสิ่งไรที่พึงทำเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น แม้นิดหน่อย จักไม่ละเลย"

พระพุทธเจ้าได้ตั้งหน้าเที่ยวสั่งสอนบำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไป โดยมิได้ลดละแลหวังผลตอบแทนใด ๆ ตลอดชีวิตของท่าน แม้ในเวลาใกล้จะขาดใจปรินิพพาน ก็ยังเตือนให้ไม่ประมาทเป็นคำสุดท้าย ท่านปรินิพพานเมื่อต้นพุทธศก ในวันวิสาขปุณณมีเช่นวันนี้ มีอายุ ๘๐ ปีบริบูรณ์ เที่ยวสั่งสอนอยู่ ๔๕ ปี มีผู้รู้ตามและผู้นับถือทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์เป็นปึกแผ่นหลักฐานสืบมาจนถึงทุกวันนี้ เจ้าชายสิทธัตถะได้ตายไปแล้ว แต่พระพุทธเจ้าหาได้ตายไม่ ยังคงดำรงอยู่ด้วยพระคุณคู่พระพุทธศาสนา

เด็กฉลาดอาจคิดสงสัยว่า พระพุทธเจ้าทรงความสำคัญดังกล่าวมาแล้วนั้นไม่เถียง แต่เกี่ยวอะไรกับเรา? ข้อนี้ตอบได้ว่าเกี่ยวเพราะท่านเอาเรื่องชีวิตของเราขึ้นสอน ท่านสร้างกระจกเงาคือธรรมไว้ให้ทุกคนส่องดูตัวเอง เพื่อจะได้ตบแต่งตัวให้งดงามสดชื่นด้วยความดีแลความสุขแลยื่นให้แก่ทุก ๆ คน ทั้งเด็กแลผู้ใหญ่ในโลก ด้วยใจกรุณาถึงทั่วหน้า ทุกคนจึงเกี่ยวอยู่ในคำสั่งสอนของท่าน แลมีส่วนได้รับกรุณาจากท่านเท่ากัน ถ้าไม่รับกรุณาของท่านก็เป็นการสละประโยชน์ที่คนพึงได้เอง แต่ถ้ารับกรุณาของท่าน ก็ได้รับประโยชน์ความดีแลความสุขจากคำสั่งสอนของท่านเท่าที่ทำตามได้ ผู้นับถือพระพุทธศาสนาทั้งหลายย่อมอยู่ในฝ่ายรับกรุณาของท่าน นับถือท่านเป็นครูของเรา เป็นพระของเรา เป็นที่พึ่งของเรา และทำตามคำท่านว่า โดยเฉพาะศิษย์วัดยังได้อาศัยภิกษุสงฆ์ของท่านเป็นอาจารย์ผู้ปกครอง ได้อาศัยวัดของท่านอยู่แลเล่าเรียนวิชา อบรมศีลธรรมโดยสะดวกอีกส่วนหนึ่ง ถ้าไม่ใช่เพราะท่าน คงไม่ได้ที่พึ่งพิงอาศัยเหมือนเช่นนี้ เหตุฉะนี้ ท่านจึงเป็นบุพพการีคือผู้มีพระคุณมากมาย ท่านเกี่ยวกับเราโดยเป็นผู้มีพระคุณอย่างนี้

เมื่อท่านเป็นผู้มีพระคุณแก่เราเช่นนี้ เราควรทำอย่างไรแก่ท่าน? เราควรมีความกตัญญูรู้พระคุณท่าน แลความกตเวที ตอบแทนพระคุณท่าน

รู้พระคุณท่านอย่างไร? คือรู้ว่าท่านมีพระคุณแก่เราอย่างไร ข้อนี้ต้องใช้ระลึกนึกคิด

ไปถึงพระคุณอันเนื่องถึงเรา เช่นที่กล่าวแล้วในข้อว่า "พระพุทธเจ้าเกี่ยวอะไรกับเราจนรู้ซาบซึ้งว่า ท่านมีพระคุณแก่เราจริงเจียวละ เช่นนี้ เรียกว่า กตัญญู รู้พระคุณท่านได้"

ตอบแทนพระคุณท่านอย่างไร? วิธีตอบแทนคือบูชาท่านด้วยใจที่รู้พระคุณ โดยเอาดอกไม้ธูปเทียนเป็นต้น เป็นเครื่องบูชาตามคราวกำหนด ๑ แลเอาความดีออกเป็นเครื่องบูชาท่านที่เรียกว่าปฏิบัติบูชา ๑ ข้อหลังนี้ ควรบูชาเสมอ แลพระพุทธเจ้าก็ชอบให้เอาความดีออกบูชาท่านมากกว่าดอกไม้ธูปเทียน จะเอาความดีออกทางไหน? ทางจรรยาหรือความประพฤตินี่เอง คนมีจรรยาดี มีความประพฤติดี คือทำดี พูดดี คิดดี ชื่อว่าแสดงความดีออกมา ฉายความดีออกมา ย่อมมีความดีเป็นเครื่องบูชาท่าน ส่วนคนมีจรรยาชั่ว มีความประพฤติชั่ว คือทำชั่ว พูดชั่ว คิดชั่ว ชื่อว่าแสดงความชั่วออกมา ฉายความชั่วออกมา ดุจฉายภาพยนต์ให้คนดู ย่อมไม่มีความดีเป็นเครื่องบูชาท่าน มีแต่ความชั่วแต่ท่านก็ไม่รับ ถึงมีดอกไม้ธูปเทียนอยู่ในมือท่านก็ไม่รับ เพราะฉะนั้น เมื่อจะเอาความดีออกเป็นเครื่องบูชาท่านก็พึงประพฤติดี แลพึงประพฤติเสมอไปทั้งในบ้านในวัด ทั้งกลางวันกลางคืน เพราะควรประพฤติความดีนั้น ไม่มีกำหนดสถานที่แลเวลาประพฤติได้ทุกสถานที่ทุกเวลา ประพฤติอย่างไรจึงจะเป็นอันประพฤติดี? ข้อนี้ จะขอกล่าวเพียงข้อเดียว คือประพฤติตามพระพุทธจรรยา คือจรรยาความประพฤติของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะเล็ก ๆ ข้อนี้ ควรรู้พุทธประวัติ คือเรื่องของท่านแม้เช่นที่กล่าวมาแล้ว ในข้อว่า "พระพุทธเจ้าคือใคร สำคัญอย่างไร" แล้วพยายามประพฤติถอดแบบท่าน ตั้งต้นแต่เป็นคนขยันหมั่นเรียน เป็นคนจริง เด็ดเดี่ยว เป็นคนชนะ เมื่อทำอะไร ต้องเพียรร่ำไปจนสำเร็จ เป็นคนฉลาด อันรวมลงว่า เป็นคนบำเพ็ญประโยชน์คนแลประโยชน์ผู้อื่นให้เต็มที่ข้อใดยังทำไม่ได้ ก็ตั้งใจไว้ เช่นนี้ จึงจะชื่อว่ามีความกตัญญูกตเวทีต่อท่าน แลเป็นคนดีคือวัดได้ด้วยความดี สมเป็นศิษย์วัดหรือเด็กดีทั่วไป

ในที่สุดนี้ ขอรวมข้อความที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดลงในความเชื่อฟัง ทุกคนถึงจะจำข้อความที่กล่าวมาแล้วได้บ้างไม่ได้บ้าง ก็จงจำไว้ว่าจักเชื่อฟังคำของผู้ใหญ่ เพราะผู้ใหญ่ย่อมรู้แลสอนตามแนวคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เช่นพระ พ่อแม่ แลครูเป็นต้น จงรู้สึกเสมือนว่า พระพุทธเจ้าท่านฝากเราไว้ให้ผู้ใหญ่ตักเตือนสั่งสอน แลท่านคอยเฝ้าดูอยู่เสมอว่าเราจะทำตามหรือไม่ เพราะฉะนั้นจงเชื่อฟังคำของผู้ใหญ่เถิด

๒. พุทธเจดีย์

เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว มีอะไรเป็นเจดีย์ คือสิ่งที่เป็นเครื่องน้อมใจให้ระลึกถึงท่าน

เมื่อท่านนิพพานแล้ว ก็ได้มีการแจกพระธาตุ คือ กระดูกของท่านไปบรรจุไว้ในที่บรรจุที่เรียกว่า พระสถูปในเมืองต่าง ๆ นี้เรียกว่า ธาตุเจดีย์

เถ้าถ่านในการเผาศพท่านที่นอกจากกระดูกแลเครื่องใช้ของท่าน มีบาตร จีวร เป็นต้น แลทะนานสำหรับตวงกระดูกแจกกันก็ได้มีผู้นำไปบรรจุไว้บูชานี้เรียกว่า บริโภคเจดีย์ แลที่อีก ๔ แห่ง ที่ท่านบอกไว้ว่า ผู้นับถือ ท่านควรจะดูให้เกิดความสลดใจคือที่ท่านเกิดหนึ่ง ที่ซึ่งตรัสรู้หนึ่ง ที่ท่านแสดงธรรมครั้งแรกหนึ่ง ที่ท่านนิพพานหนึ่งเหล่านี้ก็นับเป็นบริโภคเจดีย์

บางคนเขียนคำสั่งสอนของท่านลงในใบลานแลกระดาษเป็นต้น หรือจารึกไว้ในหินแล้วบรรจุไว้บูชานี้เรียกว่า ธรรมเจดีย์

ส่วนบางคนสร้างรูปของท่านไว้บูชาที่เรียกว่า พระพุทธรูป หรือพระพุทธปฏิมา หรือสร้างสิ่งอื่น ๆ เฉพาะท่านเช่นพระบาท พระเจดีย์ยอดแหลม ๆ เช่นที่ตั้งอยู่ข้างหน้าเรานี้ บางที่ไปเห็น หินดาดบางแท่ง ก็สมมุติเป็นที่นิพพานแล้วกราบไหว้บูชาเช่น พระแท่นดงรัง พระแท่นศิลาอาสน์ บางทีก็สร้าง เช่นพระประโทนเหล่านี้ รวมเรียกว่า อุทเทสิกะเจดีย์ สิ่งที่กล่าวมานี้เป็นเครื่องน้อมใจให้ระลึกถึงท่าน จึงเรียกว่า เจดีย์ในเมืองไทยเรานี้มีปรากฏแต่อุทเทสิกะเจดีย์ มีพระพุทธรูป พระเจดีย์ยอดแหลม ๆ แลพระบาท เป็นต้น เด็ก ๆ ผู้นับถือท่านเมื่อเข้าไปในเขตหรือเมื่อเข้าไปใกล้ พึงแสดงความเคารพ อย่าแสดงกริยาหรือพูดจาหยาบคายก้าวร้าวเกะกะ อย่าขีดเขียนให้สกปรก แลอย่าเอาอะไรทุบต่อยให้เป็นการทำลาย สิ่งเหล่านี้เขาสร้างอุทิศพระพุทธเจ้า เท่ากับสร้างไว้ต่างตัวท่าน ถ้าเราแสดงความไม่เคารพหรือทุบต่อยขีดเขียนทำลายก็เท่ากับไม่เคารพ ขีดเขียนทุบต่อยทำลายพระพุทธเจ้า แต่ถ้าเราแสดงความเคารพ แลช่วยกันรักษาไว้ให้ดี ก็เท่ากับเคารพแลรักษาพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าท่านเป็นครูใหญ่ของเราที่เรียกว่า พระศาสดา เมื่อท่านนิพพานและเผาศพสิ้นไปแล้ว มิเป็นอันสิ้นครู สิ้นอาจารย์ไปหรือ

ถึงท่านนิพพานไปแล้วก็จริง แต่เราผู้นับถือท่านก็ไม่เชื่อว่าสิ้นครูสิ้นอาจารย์ เพราะเมื่อจวนจะนิพพาน ท่านสั่งไว้ว่า เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ธรรมะที่ท่านแสดงไว้แลวินัยที่ท่านตั้งไว้ จะเป็นครูแทนท่าน เพราะเหตุนี้ เราแลผู้นับถือพระพุทธศาสนาทั้งปวง จึงต่างมีธรรมะแลวินัยเป็นครูอาจารย์ของตน แทนพระพุทธเจ้า

ธรรมะนั้น คือ คำสอนของท่านอันแนะนำไม่ให้ทำความชั่ว ชักนำให้ทำความดีส่งเสริมให้ทำจิตใจ ให้สะอาดหมดจด วินัยนั้น คือคำสั่งให้งดเว้น ไม่ทำแลไม่พูดในทางเสียหาย เทียบด้วยกฎหมาย หรือ วินัยทหาร แต่ต่างกับกฎหมายตรงที่ว่า ท่านไม่ได้ตั้งเป็นวินัยไว้บังคับคนทั่วไป แต่คนอยากได้บุญ ยอมตัวเข้ามารับแลรักษาวินัยของท่านเองที่เรียกกันว่ารับศีล รักษาศีล

**จากโอวาทศิษย์วัดในวันวิสาขอัฏฐมี ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๘๓*

ธรรมะแลวินัยทั้งสองนี้รวมเรียกว่า พุทธศาสนา แปลว่าคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ถ้าจะจำแนกออกเป็นข้อ ๆ ก็มีมากมาย เพราะท่านสอนถึง ๔๕ ปี แลคนครั้งก่อนก็ช่างจำนักหนา เพราะในสมัยของท่านยังไม่ใช้จด ใช้แต่จำกันอย่างเดียว เมื่อท่านสอนอย่างไรก็ฟังจำกันไว้เท่านั้น ผู้นับถือท่านที่ฟังจำไว้ ได้มากที่สุดก็คือ พระภิกษุสงฆ์ พระท่านได้จำกันต่อ ๆ มาหลายร้อยปี นักแต่พระพุทธเจ้านิพพาน จึงได้ลงมือจดหรือเขียนกันจริงจังจนหมด ที่เมืองลังกาอันเป็นต้นฉบับสืบมาจนถึงไทยเราทุกวันนี้

น่าชมและระลึกถึงคุณของพระภิกษุสงฆ์ที่ได้ทรงจำคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้ได้แลบอกกล่าวต่อกันมา จนถึงได้จดไว้เป็นแบบแผน แลท่านได้พยายามดำรงรักษาไว้ให้คงเดิมอยู่เสมอ คือ พระพุทธเจ้าสั่งสอนไว้อย่างใด ก็ดำรงรักษาให้คงอยู่อย่างนั้นทุกข้อในตำนานเล่าว่า บางครั้งมีคนมาพยายามแก้ไขให้ผิดไปจากเดิม พระภิกษุสงฆ์ท่านก็ไม่ยอมจนถึงได้ประชุมกัน ชำระเพื่อให้ที่ประชุมซึ่งต่างเป็นผู้จำคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้ได้มาก ชี้พร้อมกันลงไปว่า ข้อไหนเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้อไหนไม่ใช่ แต่แปลกปลอมเข้ามาแล้วก็คัดเลือกเอาข้อที่แปลกปลอมออก รับรองไว้แต่ข้อที่ใช่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแท้ ซึ่งเรียกว่าทำสังคายนา กว่าจะล่วงมาถึงทุกวันนี้ ท่านได้ทำสังคายนาเป็นคราว ๆ มาหลายครั้งนับแต่ครั้งใหญ่ได้ ๕ ครั้ง แลครั้งที่ ๕ ได้จดไว้เป็นแบบแผนบริบูรณ์ทีเดียว เพราะพระภิกษุสงฆ์ท่านได้ดำรงรักษาพระพุทธศาสนาไว้สืบกันมาดังนี้ พวกเราจึงนับว่าได้พบพระพุทธศาสนาที่แท้จริง เพราะเหตุนี้พวกเราจึงควรทำตามอย่างพระภิกษุสงฆ์ตามข้อนี้ คือตั้งใจดำรงรักษาพระพุทธศาสนาไว้ ดำรงนั้นคือรับช่วงนับถือพระพุทธศาสนาสืบจากพ่อแม่ของเรา เพราะว่าศาสนาก็ดี ชาติก็ดี ย่อมฝากไว้แก่เด็กซึ่งจะเป็นผู้เติบโตต่อไปภายหน้า เด็กย่อมควรฝึกตัวให้สมควรเป็นผู้ดำรงชาติต่อไป ฉันใดก็ควรฝึกตัวให้สมควรเป็นผู้ดำรงศาสนาต่อไปฉันนั้น การฝึกให้สมควรเป็นผู้ดำรงศาสนานั้น คือพยายามเรียนรู้พระพุทธศาสนา ให้รู้ว่าพระพุทธเจ้าสอนอย่างไรแม้บางข้อแลพยายามทำตัวให้มีความดีทางศาสนาติดอยู่แม้ข้อหนึ่ง เช่นพยายามรักษาความสัตย์ คือความจริงไม่พูดเท็จเพื่อให้ตัวพ้นผิดก็ตาม เพื่อป้ายร้ายผู้อื่นก็ตาม ให้เป็นคนมีความสัตย์จริงติดตัวอยู่เสมอ รักษานั้นคือสงวนไว้ถนอมไว้ ให้คงอยู่อย่างเดิม ไม่ดัดแปลงแก้ไขลงมาหาความรัก มักง่ายของตน หรือตามความพอใจของตน ถ้ายังทำตามไม่ได้ก็ควรรับตรง ๆ ว่า ข้อนี้ทำตามไม่ได้และไม่ติเตียนว่า ท่านสอนสูงเกินไป โดยเอาตัวเองเข้ารับ เราอาศัยประเทศชาติสืบมา ก็ควรสงวนประเทศชาติไว้ฉันใด เราเกิดมาอาศัยพระพุทธศาสนา ก็ควรสงวนไว้พยายามเรียนรู้ ไม่ทำลายเอง แลไม่ยอมให้ใครทำลายฉันนั้น

เพราะพระพุทธเจ้าท่านตั้งธรรมะแลวินัยไว้เป็นครูแทนท่าน ฉะนั้นทุกคนจึงควรมีธรรมะแลวินัยเป็นครูประจำตัว ที่จริงเด็กทุกคนย่อมมีธรรมะแลวินัยของพระพุทธเจ้าเป็นครูประจำตัวอยู่ด้วยกันบ้างแล้ว ต่างแต่บางคนเชื่อครู บางคนไม่เชื่อครู คือ เด็กทุกคนเมื่อจะทำความไม่ดีเช่นจะเกียจคร้านหลบหลีกการเรียนและการงาน จะหนีโรงเรียน จะเล่นการพนัน จะข่มเหงสัตว์ จะลักขโมยเป็นต้น ก็มักรู้ว่าไม่ดี เพราะฉะนั้นจึงพยายามหลบซ่อนธรรม แต่บางคนเมื่อรู้ว่าไม่ดีแล้วก็ไม่เชื่อ ขืนทำ บางคนเมื่อรู้ว่าไม่ดีแล้วก็เชื่อแลมีความละอายใจไม่กล้าทำ คนที่รู้ว่าไม่ดีแล้วไม่

เชื่อถือธรรมนั้นเรียกว่าทำเพราะรู้คนที่ทำไม่ดีทั้งรู้นี้ ชื่อว่าเป็นคนไม่เชื่อครู เป็นคนนอกครู คือ ธรรมะแลวินัยของพระพุทธเจ้าน่าติเตียนยิ่งนัก เด็กทุกคนลงเห็นว่าสัตว์เดรัจฉานก็ดี คนบ้าก็ดี ทำสิ่งไรแม้ร้ายมากก็ไม่ถือกันว่าชั่วนัก เพราะสัตว์เดรัจฉานไม่รู้ว่าดี ไม่ดี เด็ก ๆ เล็ก ๆ ไม่ค่อยได้ทำทั้งความชั่วแลความดีถึงทำทางกฎหมายก็ไม่เอาโทษเหมือนคนโต ๆ เพราะถือว่าไม่รู้เดียงสาและความจริงก็เป็นเช่นนั้น เด็กเล็ก ๆ ยังทำชั่วไม่เป็นแลทำดีก็ยังไม่เป็นส่วนเด็กโต ๆ ที่รู้ว่าอะไรดีอะไรไม่ดีนี้ สำคัญนักจะเริ่มทำดีหรือทำชั่วก็ตอนที่รู้ว่าอะไรดีอะไรไม่ดี ตอนนี้แลเด็กทั้งหลายจะแยกกันเป็นสองพวกก็ตอนที่เริ่มรู้ว่าอะไรดีอะไรไม่ดีนี้ หรือจะเริ่มเป็นคนดีคนชั่วก็ตอนนี้คือ คนที่เมื่อรู้ว่าไม่ทำแลเมื่อรู้ว่าดีแล้วทำ แยกออกเป็นฝ่ายดีเป็นคนดี ส่วนคนที่รู้เมื่อรู้ว่าไม่ดีแล้วก็ขืนทำแลเมื่อรู้ว่าดีแล้วไม่ทำ แยกออกเป็นฝ่ายชั่วดีเป็นคนชั่ว เพราะฉะนั้นในที่สุดนี้จึงขอให้ทุกคนอย่าทำชั่วทั้งรู้แต่จงทำดีทั้งรู้เช่นนี้จึงจะชื่อว่า มีธรรมะแลวินัยของพระพุทธเจ้าเป็นครูประจำตัว เพราะธรรมะแลวินัยย่อมมีอยู่ในความรู้ว่าดีแลไม่ดีของทุกคนนี้แล

๓. ความเคารพในธรรม

ศาสนาโดยมากย่อมมีบุคคลเป็นประมุขของศาสนาที่แต่งตั้งสืบต่อกันไป ส่วนพระพุทธศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว ไม่มีบุคคลเป็นประมุขของศาสนา เพราะพระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงมอบหมายแต่งตั้งให้บุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นประมุขแทนพระองค์ แต่ก็มิใช่ว่าจะว่างเปล่าจากประมุข เพราะพระธรรมวินัยนั้นเองเป็นประมุขอยู่แล้ว ดังที่ตรัสไว้แปลความว่า "ธรรมและวินัยที่เราตถาคตตรัสแล้วแสดงแล้ว บัญญัติแล้วเป็นศาสดาของท่านทั้งหลาย ในเวลาที่เราล่วงไป" ในพระพุทธดำรัสนี้ใช้คำว่า ศาสดา ซึ่งเป็นคำใช้เรียกพระพุทธเจ้าองค์เดียวเท่านั้น ไม่ใช่เรียกพระสาวกองค์อื่น ๆ จึงหมายถึงว่าเป็นประมุข เพราะพุทธบริษัททุกหมู่เหล่า นับถือพระพุทธเจ้าเป็นพระศาสดาแต่พระองค์เดียว เหตุไฉนจึงไม่ทรงตั้งบุคคลให้เป็นศาสดาสืบต่อพระองค์ นึกดูสักหน่อยก็จะเห็นเป็นเหตุได้ว่า พระพุทธศาสนาต่างจากศาสนาอื่นที่ตั้งบุคคลเป็นศาสดาหรือประมุขสืบต่อกัน กล่าวคือ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสัจธรรมด้วยพระองค์เอง ไม่ได้ทรงสดับมาจากเทพยดามารพรหม หรือใครผู้ใดผู้หนึ่ง แล้วก็ได้ทรงแสดงธรรมบัญญัติวินัยสั่งสอน จึงทรงเป็นพระศาสดาผู้สั่งสอน ที่เป็นต้นเดิมด้วยพระองค์เอง ความเป็นพระศาสดาในลักษณะนี้มิได้เป็นขึ้นโดยใครแต่งตั้ง เพราะแต่งตั้งกันไม่ได้ เว้นแต่จะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าขึ้นอีกพระองค์หนึ่งแล้วสั่งสอนต่อไป ถ้าเป็นดังนี้ก็เป็นศาสดาขึ้นด้วยพระองค์เองอีกเหมือนกัน ส่วนศาสดาของศาสนาอื่นโดยมาก จะอ้างว่าได้สดับฟังมาจากเทพหรือจากแหล่งใดแหล่งหนึ่งสุดแต่จะอ้าง ไม่ได้เป็นผู้ตรัสรู้เอง ฉะนั้น โดยที่แท้จึงอยู่ในฐานะเป็นศิษย์สาวกของเทพหรือแหล่งนั้น ๆ อย่างดีก็เป็นปฐมสาวก ไม่ใช่เป็นศาสดาที่เป็นต้นเดิมจริง ๆ แต่พวกสาวกหรืออนุศิษย์ต่อ ๆ ลงมา พากันยกย่องขึ้นเป็นศาสดา จึงเรียกได้ว่าเป็นศาสดาโดยการยกย่องแต่งตั้ง เมื่อยกย่ององค์แรกขึ้นได้ ก็ยกย่ององค์หลังสืบต่อกันไปได้ เพราะอยู่ฐานะเป็นศิษย์ ซึ่งขึ้นตรงต่อเทพหรือแหล่งศักดิ์สิทธิ์ที่อ้างอิงเดียวกัน พุทธกิจหรืองานของพระพุทธเจ้า ในฐานะเป็นพระศาสดาดังกล่าว ก็คือตัวพระพุทธศาสนาเอง อันแยกออกเป็นธรรมส่วนหนึ่ง วินัยส่วนหนึ่ง เป็นข้อที่พุทธบริษัทพึงเคารพปฏิบัติเป็นอันเดียวกัน แม้พระวินัยข้อเล็กน้อย จักได้ตรัสอนุญาตไว้ให้ถอนได้ แต่ท่านก็ไม่ยอมถอน เพราะยังมีแก่นคือวัตถุประสงค์อันที่พึงรักษาไว้ ส่วนพระธรรมนั้นเป็นสัจธรรมที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้ทุกกาลสมัย ฉะนั้น จึงได้ตรัสว่าเป็นศาสดาแทนพระองค์ อันที่จริงก็เป็นศาสดาอยู่ในตัวแล้ว เพราะออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เมื่อนับถือพระพุทธเจ้าก็ย่อมนับถือพระธรรมวินัย หรือเมื่อนับถือพระธรรมวินัย ก็ชื่อว่านับถือพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้ากับพระธรรมวินัย จึงเท่ากับเป็นองค์เดียวกัน แต่ได้ตรัสชี้ไว้เพื่อกันความเข้าใจผิดว่า เมื่อพระองค์นิพพานก็สิ้นพระศาสดาทั้งปวงจึงสำเร็จ ในหมู่ภิกษุสงฆ์เองก็ตรัสให้อุปัชฌาย์อาจารย์เป็นผู้ปกครองศิษย์ของตน ๆ ทรงบัญญัติวิธีปฏิบัติต่อกันไว้โดยเรียบร้อย ทั้งได้ทรงวางหลักความเคารพเชื่อฟังไว้ในอปริหานิยธรรม

ศาสดาของพระพุทธศาสนาภายหลังพุทธปรินิพพาน คือพระธรรมวินัย ไม่ใช่บุคคล ฉะนั้น จะปกครองพุทธบริษัทหรือพระพุทธศาสนาได้อย่างไร เพราะในหมู่ชนทุกหมู่เหล่า จำต้องมีบุคคลเป็นประมุขในการปกครอง เรื่องนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติแสดงไว้เรียบร้อยแล้ว คือ มีพระสังฆรัตนะและพระภิกษุสงฆ์ เป็นคณะบุคคลบริหารสืบต่อพระพุทธศาสนา พระสังฆรัตนะนั้น กำหนดด้วยภูมิโลกุตตรคุณ ซึ่งแต่ละท่านได้บรรลุ เพราะได้ปฏิบัติพระพุทธศาสนาเข้าเขตขั้น มิได้อยู่ที่เพศหรือการทรงเพศ จึงไม่ปรากฏในภายนอก แต่ก็เป็นบุคคลที่แน่นอนมั่นคง ไม่มีเปลี่ยนแปลงตกต่ำ เป็นหลักแห่งพระพุทธศาสนาได้โดยแท้จริง ส่วนพระภิกษุสงฆ์เป็นคณะบุคคลผู้ทรงเพศเป็นสมณะดังภิกษุบริษัท ปรากฏในภายนอก เป็นผู้สละฆราวาสวิสัยใช้ชีวิตเพื่อพระพุทธศาสนาโดยตรง มีโอกาสบำเพ็ญศาสนกิจได้เต็มที่ด้วยความอุปถัมภ์ของพุทธบริษัทฝ่ายฆราวาส กรรมคือการงานของพระภิกษุสงฆ์เรียกว่าสังฆกรรม ตรัสให้สงฆ์คือหมู่เป็นใหญ่ไม่ใช่บุคคลเป็นใหญ่ เมื่อประชุมกันครบองค์กำหนดแลมีมติเป็นเอกฉันท์ สังฆกรรมทั้งปวงจึงสำเร็จในหมู่ภิกษุสงฆ์เองก็ตรัสให้อุปัชฌาย์อาจารย์เป็นผู้ปกครองศิษย์ของตน ๆ ทรงบัญญัติวิธีปฏิบัติต่อกันไว้โดยเรียบร้อย ทั้งได้ทรงวางหลักความเคารพเชื่อฟังไว้ในอปริหานิยธรรม ให้ภิกษุทั้งหลายเคารพเชื่อฟังพระเถระผู้เป็นรัตตัญญู (รู้ราตรี คือผ่านกาลเวลามามาก) บวชมานาน เป็นสังฆบิดร สังฆปรินายก (คือเป็นหัวหน้าผู้นำหมู่คณะ) ประเทศชาติก็ได้อุปถัมภ์พระเถระดังกล่าวให้มีอำนาจหน้าที่ปฏิบัติศาสนกิจให้บังเกิดความสำเร็จยิ่งขึ้น แต่ทุกบุคคลไม่เลือกว่าผู้ใหญ่ผู้น้อย ก็ต้องเคารพปฏิบัติอยู่ในพระธรรมวินัยอันเดียวกัน จะถือว่าละเลยละเมิดได้ เพราะเป็นใหญ่หาได้ไม่ ตรัสให้ภิกษุทุกรูปไม่เลือกว่าอาจารย์หรือศิษย์ กล่าวปวารณาคือบอกอนุญาตให้ตักเตือนกันได้ ให้งดเว้นความประพฤติที่ไม่ชอบ ในเมื่อได้เห็นได้ยินหรือได้รังเกียจสงสัย ด้วยจิตคิดอนุเคราะห์ แต่มิใช่ด้วยหาเรื่องร้ายให้แก่กัน ตรัสไว้ว่า พุทธบริษัทเจริญอยู่ได้ก็ด้วยเหตุนี้ ฉะนั้น ในพระพุทธศาสนาจึงมีบุคคลเป็นผู้ปกครอง ตามหลักเกณฑ์ที่บ่งไว้อย่างเพียงพอ เป็นคณะบุคคลบ้าง เป็นตัวบุคคลบ้าง ตามหลักเกณฑ์ที่บ่งไว้อย่างเพียงพอ ขึ้นอยู่ในพระธรรมวินัยซึ่งเป็นองค์พระศาสดาสม่ำเสมอกัน พระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักการปกครองไว้อย่างเยี่ยมยอด มีเหตุผลและเหมาะสมอย่างนี้ เป็นหลักที่ใช้ได้ทุกกาลสมัย

พระพุทธศาสนาแปลว่า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คำสั่งคือพระวินัย คำสอนคือพระธรรม ฉะนั้น พระพุทธศาสนาก็คือพระวินัยและพระธรรม ที่เรียกรวมกันว่าพระธรรมวินัยนั่นเอง เดิมพระพุทธเจ้าแสดงแต่พระธรรมเป็นคำสอน ยังมิได้บัญญัติพระวินัย คำว่าศาสนาจึงแปลว่า คำสอนอย่างเดียว ดังในสมัยต้นพุทธกาล ได้ทรงแสดงพระโอวาท ๓ ข้อว่า การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การชำระจิตของตนให้ผ่องใส นี้เป็นศาสนา (คือคำสอน) ของพระพุทธ-เจ้าทั้งหลาย แต่ต่อมาเมื่อมีพระสาวกมากขึ้น มีผู้ประพฤติไม่ดีไม่งามมากขึ้น พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติพระวินัยเพิ่มขึ้นโดยลำดับในพระศาสนา ครั้งหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในพระเชตวันวนาราม กรุงสาวัตถี ท่านพระมหากัสสปได้เข้าเฝ้ากราบทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้เมื่อก่อนนี้มีสิกขาบทบัญญัติน้อย มีภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งธรรมมาก แต่อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้ในบัดนี้มี

สิกขาบทบัญญัติมากขึ้น มีภิกษุปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งธรรมน้อยลง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายเสื่อมลง สัจธรรม (คำสอนที่ดีและการปฏิบัติชอบ) อันตรธานไป สิกขาบทจึงมากขึ้น และภิกษุที่ปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งธรรมก็น้อยลง แต่ว่าสัจธรรมจะยังไม่อันตรธานตราบเท่าที่สัจธรรมปลอมยังไม่เกิดขึ้น แต่เมื่อสัจธรรมปลอมเกิดขึ้น สัจธรรมจึงจะอันตรธานเหมือนอย่างทองคำจะยังไม่อันตรธานตราบเท่าทองคำปลอมยังไม่เกิดแทรกผสม แต่จะอันตรธานในคราวที่ถูกแทรกผสม พระพุทธเจ้าได้ตรัสต่อไปว่า โลกธาตุต่าง ๆ มีปถวีธาตุเป็นต้น ไม่ทำสัจธรรมให้อันตรธานไปได้ แต่โมฆบุรุษ (คนเปล่า) ในศาสนานี้เท่านั้นจะทำสัจธรรมให้อันตรธานไป เหมือนอย่างเรือที่นายเรือนั่นแหละจะนำให้แล่นผิดทางไป ต่อจากนี้ได้ตรัสชี้เข้ามาที่พุทธบริษัทนั่นเองว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาเหล่านี้แหละ เมื่อไม่มีความคารวะยำเกรงในพระศาสดา ๑ ในพระธรรม ๑ ในพระสงฆ์ ๑ ในสิกขา ๑ ในสมาธิ ๑ เป็นตัวการให้สัจธรรมฟั่นเฟือนเฝืออันตรธาน แต่ถ้าพุทธบริษัททั้ง ๔ นี้ต่างมีความเคารพยำเกรงใน ๕ ประการนั้น ก็ว่าเป็นตัวการให้สัจธรรมไม่ฟั่นเฟือนเฝืออันตรธาน และได้ตรัสถึงเหตุที่เป็นหลักปฏิบัติไว้อีกว่า ในทางไม่เคารพนั้นได้แก่ ๑. ไม่ฟังธรรมโดยเคารพ ๒. ไม่เรียนธรรมโดยเคารพ ๓. ไม่ทรงจำธรรมโดยเคารพ ๔. ไม่พิจารณาเนื้อความของธรรมที่ทรงจำไว้โดยเคารพ ๕. ไม่รู้ทั่วถึงเหตุผลปฏิบัติให้สมควรแก่ธรรมโดยเคารพ ส่วนในทางเคารพนั้นก็คือปฏิบัติในทางตรงกันข้าม พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเหตุของความเสื่อมและความเจริญ แห่งพระศาสนาไว้บริบูรณ์ ทรงเป็นผู้พยากรณ์ความเป็นไปของพุทธศาสนาไว้โดยถูกต้องทุกกาลสมัย เป็นพระพุทธพยากรณ์ที่เหมือนอย่างกำลังตรัสอยู่แก่พุทธศาสนิกชนทุกคนในที่เฉพาะอยู่บัดเดี๋ยวนี้เอง

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วทีแรก ยังประทับนั่งเสวยสุขอันเกิดจากวิมุติ (ความพ้นกิเลส) ณ โคนไม้ต่าง ๆ ในตำบลอุรุเวลา ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ขณะเมื่อประทับนั่งที่โคนต้นไทร ได้ทรงดำริว่า “ผู้ไม่มีที่เคารพยำเกรงย่อมอยู่เป็นทุกข์ พระองค์ควรจะสักการะเคารพสมณะ หรือพราหมณ์คนไหน” ได้ทรงดำริอีกว่า ถ้าเมื่อพระองค์ยังไม่ได้บำเพ็ญคุณธรรมมีศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์ พระองค์จึงควรสักการะเคารพสมณะหรือพราหมณ์คนอื่น เพื่อที่จะให้คุณธรรมต่าง ๆ ดังกล่าวบริบูรณ์ แต่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญคุณธรรมทั้งปวงบริบูรณ์แล้ว และไม่ทรงเห็นใครที่ไหนจะสมบูรณ์ด้วยคุณธรรมต่าง ๆ ยิ่งกว่าซึ่งควรที่พระองค์จะทรงสักการะเคารพ ต่อจากนั้นก็ได้ทรงดำริถึงพระธรรมว่า ธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นี้เท่านั้น ที่พระองค์จะพึงสักการะเคารพพึงอาศัย พระดำริที่จะทรงมีพระธรรมเป็นที่เคารพนี้ ท่านแสดงเป็นว่า สหัมบดีพรหมลงมาจากพรหมโลก เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ทำผ้าเฉวียงบ่าเบื้องซ้าย คุกเข่าขวาลง พนมหัตถ์ถวายนมัสการกราบทูลยืนยันว่า พระพุทธเจ้าทุกกาลสมัยล้วนสักการะเคารพธรรม ข้อนี้เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย สหัมบดีพรหมกราบทูลแล้วทำประทักษิณเวียนขวาพระพุทธเจ้าหายไป เรื่องนี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า พระองค์ได้ทรงทราบการเชื้อเชิญของพรหมและความสมควรของพระองค์ ได้ทรงสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยธรรมที่ได้ตรัสรู้ และในเวลาที่สงฆ์

เป็นหมู่ใหญ่ก็ทรงเคารพแม้ในสงฆ์อีกด้วย พระพุทธดำรัสนี้อาจเป็นที่สงสัยว่า ทรงเคารพในธรรมก็ชอบอยู่ แต่จะทรงเคารพในสงฆ์ ซึ่งเป็นหมู่แห่งสาวกของพระองค์อย่างไร ฉะนั้น ก็ควรทราบว่า คำว่า เคารพ ไม่ใช่หมายความว่า การแสดงการอ่อนน้อมกราบไหว้อย่างเดียว แต่หมายถึงความนับถือความเห็นเป็นสำคัญ ความยำเกรง ความเอื้อเฟื้อ ความไม่ทำอย่างมักง่าย แต่หนักแน่น ถี่ถ้วนรอบคอบไม่ประมาทหมิ่น ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ผู้น้อยพึงปฏิบัติต่อผู้ใหญ่ด้วยความเคารพ ในความหมายว่า อ่อนน้อมและหนักแน่นรอบคอบ และผู้ใหญ่ก็พึงปฏิบัติต่อผู้น้อยด้วยความเคารพ ในความหมายว่า อ่อนโยน ไม่กระด้าง หมิ่นแคลน และหนักแน่นรอบคอบเช่นเดียวกัน แม้ให้ทานแก่ยาจก วนิพกก็ควรให้ด้วยความเคารพ หมายความว่ามีจิตใจประกอบด้วยเมตตากรุณา และแสดงกิริยากายวาจาสุภาพ ดังที่สุภาพชนทั้งปวงทำกัน พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชนทุกชั้นทุกจำพวก ด้วยพระหฤทัยมุ่งประโยชน์สุขแก่เขาเสมอกันหมด ไม่เลือกว่าคนชั้นสูงชั้นต่ำ หรือมั่งมีเข็ญใจ เพราะพระองค์ทรงเคารพในพระธรรม ทั้งประทานความเคารพในสงฆ์ที่เป็นปึกแผ่นมั่นคงแล้วด้วย ทรงมอบภาระธุระทางศาสนาประทานให้โดยลำดับ เช่นเดียวกับมารดาบิดาที่ดีปฏิบัติต่อบุตรธิดา

ในบางครั้ง คนพากันตื่นเต้นแบบชนิดหนึ่งที่เรียกว่า สมภาพ บางคนเข้าใจว่า ในสมัยที่มีสมภาพ ทุกคนจะต้องเท่าเทียมกันหมด ความเข้าใจดังนี้เป็นเหตุให้คุณสมบัติบางอย่างของคนเสื่อมลงไป คือความเคารพ บุตรธิดาไม่เคารพบิดามารดา ศิษย์ไม่เคารพอาจารย์ ผู้น้อยไม่เคารพผู้ใหญ่ เพราะทุก ๆ ฝ่ายเท่าเทียมกัน ผลก็คือความเสื่อมโทรมของศีลธรรม เมื่อศีลธรรมเสื่อมโทรม ความเจริญงอกงามต่าง ๆ ของหมู่คนก็เสื่อมโทรม เพราะหมดหลักที่จะยึดถือยำเกรง ฉะนั้นในการป้องกันหรือแก้ความเสื่อมโทรมต่าง ๆ แม้จะมีหลายวิธี แต่วิธีหนึ่งก็คือ อบรมส่งเสริมเรื่องความเคารพ ทุก ๆ คนจำต้องมีที่เคารพ แม้พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบุคคลผู้เลิศในโลก ก็ยังตรัสแสดงพระองค์ว่า ทรงมีธรรมที่ตรัสรู้เป็นที่เคารพ พระพุทธเจ้าทรงเคารพพระธรรมอย่างไร มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ดังนี้ พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่บุคคลทุกหมู่เหล่า จะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาก็ตาม จะเป็นปุถุชนทั่วไปจนกระทั่งทาสกรรมกรหรือพรานป่าก็ตาม ก็ทรงแสดงโดยเคารพไม่ใช่โดยไม่เคารพ คือ ทรงมุ่งประโยชน์ให้เกิดแก่ผู้ฟังตามแต่อุปนิสัยของแต่ละคน และแสดงให้สำเร็จประโยชน์ ด้วยพระหฤทัยเห็นเป็นสำคัญเท่ากันหมด ไม่ใช่ว่าเมื่อเป็นคนมั่งมีก็ตั้งพระหฤทัยแสดงให้ประณีต แต่เมื่อเป็นคนขัดสนจนยาก ก็แสดงอย่างหยาบ ๆ อย่างเสียไม่ได้ ความประณีตของธรรม ที่ทรงแสดงเท่าเทียมกันหมด เพราะมีพระหฤทัยสม่ำเสมอในสัตว์ทั้งปวง ไม่ใช่เลือกที่รักมักที่ชัง เพราะเหตุที่พระองค์ทรงหนักอยู่ในธรรม มีคารวะในธรรม เหมือนอย่างสีหะ ออกจากถ้ำที่อาศัยในเวลาเย็นบิดกายเหลียวดูโดยรอบทั้งสี่ทิศ แผดเสียงขึ้นสามครั้งจึงออกไปหาอาหาร ในเวลาที่จับสัตว์ประหารทุกชนิด จะเป็นช้าง กระบือ เสือซึ่งเป็นสัตว์ใหญ่ก็ตาม จะเป็นสัตว์เล็กสัตว์น้อยจนกระทั่งกระต่ายแมวป่าก็ตาม ก็จับโดยเคารพ คือเห็นเป็นสำคัญและจับอย่างรอบคอบ ไม่ประมาทเท่ากันหมด ไม่ใช่จับโดยไม่เคารพที่ตรงกันข้าม เพราะเหตุที่ดำริว่า อย่าให้เสียแรงเปล่า รวมความว่า

วิธีที่พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรม ก็คือทรงแสดงธรรมแก่บุคคลทุกหมู่เหล่าด้วยความเคารพดังกล่าวและในการที่ทรงตั้งพระธรรมวินัยเป็นศาสดาแทนพระองค์ ก็เพื่อ พุทธศาสนิกชนจักได้มีความเคารพในพระธรรมวินัย เรียกสั้นว่าเคารพในธรรมนั้นเอง และเมื่อเคารพในธรรมก็ย่อมจะเคารพในคนที่ควรเคารพ ในวัตถุที่ควรเคารพ ตามที่แสดงบัญญัติไว้ในพระธรรมวินัย พระพุทธจรรยาในข้อนี้เป็นการวางเนติเรื่องความเคารพไว้อย่างล้ำเลิศ.

ข้อนี้ย่อมเป็นเนติของผู้ปฏิบัติหน้าที่ของตนทุก ๆ คน เช่น แพทย์ที่ดีย่อมเคารพในวิชาแพทย์ที่ได้ศึกษามา ใช้วิชารักษาคนไข้ด้วยมุ่งให้หายอย่างสุดภูมิรู้ ไม่ว่าคนไข้นั้น จะมั่งมีหรือยากจน ไม่ว่าจะเป็นโรคชนิดไหน อาการมากหรือน้อยอย่างไร มีความไม่ประมาทอย่างเต็มที่ การปฏิบัติดังนี้ถือว่าเป็นจรรยาแพทย์ข้อสำคัญ ถ้าแพทย์ไม่ใช้วิชาให้เต็มที่ในการรักษาพยาบาล เพราะเหตุว่า คนไข้เป็นคนขัดสนยากจนก็ดี เพราะความประมาทด้วยเหตุต่าง ๆ ก็ดี ชื่อว่าไม่เคารพในวิชาแพทย์ ทั้งไม่เคารพในจรรยาแพทย์ผู้มีหน้าที่อย่างอื่นก็เหมือนกัน เมื่อรู้ว่าตนมีฐานะหน้าที่อย่างไรควรจะทำอย่างไร จึงจะเป็นสุจริตต่อฐานะหน้าที่ของตน เมื่อปฏิบัติให้ชอบด้วยฐานะหน้าที่ ก็ชื่อว่าเคารพในธรรมคือหน้าที่ แต่ถ้าปฏิบัติผิดไป ก็ชื่อว่าขาดความเคารพในธรรมคือหน้าที่ เรียกว่าทุจริตต่อหน้าที่ ฉะนั้น ความเคารพในธรรม คือหน้าที่ซึ่งรู้อยู่แล้ว จึงเป็นหลักสำคัญซึ่งทำให้ผู้ใหญ่เป็นที่เคารพของผู้น้อยได้โดยทั่วไป อีกอย่างหนึ่งธรรมคือคุณงามความดี ตรงกันข้ามกับอธรรมคือความชั่วซึ่งโดยมากก็รู้กันอยู่ ฉะนั้น เมื่อเคารพในความรู้หมายความว่า เมื่อรู้ว่าไม่ดี ก็ตั้งใจเว้น เมื่อรู้ว่าดีก็ตั้งใจทำดั่งนี้ เรียกว่าเคารพในธรรมที่รู้โดยตรง ซึ่งทำคนให้เป็นคน (เป็นมนุษย์โดยธรรม) มีคนไม่ใช่น้อยที่เรียนรู้มากมาย อะไรดีอะไรชั่วรู้ทั้งนั้น แต่ไม่ทำดี หรือทำก็ทำสิ่งที่ไม่ดี เรียกว่า ใช้ความรู้นั้นช่วยตัวเองไม่ได้ ก็เพราะขาดความเคารพในธรรมที่รู้ คือ ไม่ปฏิบัติให้สมควรแก่ความรู้นั้นเอง พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ก็ได้ทรงเคารพในธรรมที่ได้สืบเสาะค้นหามาโดยลำดับด้วยการทรงปฏิบัติอย่างเต็มที่ ครั้นทรงพบธรรมอันเป็นทางที่ถูกต้อง ก็ทรงปฏิบัติอย่างบริบูรณ์ เรียกว่าเคารพในธรรมที่รู้ คือรู้ว่าอย่างไรดีก็ตั้งใจทำครั้นตรัสรู้แล้ว ก็ยังทรงเคารพในธรรมที่ตรัสรู้ด้วยทรงใช้ความรู้โปรดเวไนยชน โดยไม่ผิดพลาดบกพร่องด้วยพระกรุณาเสมอกันหมด ความเคารพในธรรมดังกล่าวเป็นธรรมดาของพระพุทธทั้งหลาย.

๔. โลกจำต้องมีธรรมกับปัญญา

ความเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเหตุการณ์ส่วนตนและส่วนรวมตลอดถึงที่เรียกว่า เหตุการณ์ของโลกได้เกิดขึ้น บางทีก็รวดเร็วอย่างไม่นึก ถึงกับทำให้คนทั้งปวงพากันตะลึงงันก็มี เหตุการณ์ในวันนี้เป็นอย่างนี้ แต่วันพรุ่งนี้เล่า ยากที่จะคาดว่าจะเป็นอย่างไร วันนี้ยังอยู่ดี ๆ พรุ่งนี้มีข่าวออกมาว่าสิ้นชีพเสียแล้วก็มี เมื่อวานนี้ระเบิดตูมตามกันอยู่ วันนี้ประกาศออกไปว่าหยุดระเบิด ส่วนใหญ่ก็มี วันพรุ่งนี้จะเป็นอย่างไรอีกก็ยากที่จะทราบ ความเปลี่ยนแปลงของโลกดังนี้ ผู้ศึกษาธรรมของพระพุทธเจ้าย่อมไม่เห็นเป็นของแปลก ถ้าโลกจักหยุดเปลี่ยนแปลงนั่นแหละจึงจะแปลก ซึ่งไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ เพราะขึ้นชื่อว่าโลกแล้วต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอที่เรียกว่า ความเปลี่ยนแปลงนั้น คือเหตุการณ์อย่างหนึ่งดับไป เหตุการณ์อีกอย่างหนึ่งก็เกิดขึ้นแทน ฉะนั้น ความเปลี่ยนแปลงก็คือ ความดับ - เกิด หรือ ความเกิด - ดับ ของสิ่งทั้งหลาย นี้เป็นวิบาก คือเป็นผล ถ้าเป็นผลที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ก็มีคำเรียกว่า ปรากฏการณ์ตามธรรมชาติ ซึ่งจะยกไว้ไม่พูดถึงในที่นี้ จะพูดถึงแต่ที่เกี่ยวกับบุคคล คือที่บุคคลก่อขึ้นเอง

อันเหตุการณ์ที่บุคคลก่อให้เกิดขึ้นนั้น นับว่าเป็นกรรมของบุคคล หมายความว่า การที่คนทำขึ้นไม่ใช่หมายความว่ากรรมเก่าอะไรที่ไม่รู้ กรรมที่ทำที่รู้ ๆ อยู่นี่แหละ เมื่อก่อขึ้นด้วยกิเลสก็เป็นเหตุทำลายล้าง แต่เมื่อก่อขึ้นด้วยธรรม ก็เป็นเหตุเกื้อกูลก่อให้เกิดความสุข เหตุการณ์ส่วนใหญ่ของโลกนั้นมีขึ้นด้วยกิเลส หรือกรรมของคนไม่มากคนนัก แต่มีผลถึงคนทั้งปวงมากมาย ถ้าจะถามว่า กิเลสซึ่งนับว่าอธรรม กับธรรมนั้นก่อให้เกิดเหตุการณ์ต่างกันตรงกันข้าม ใคร ๆ ก็น่าจะมองเห็น แต่ไฉนจึงยังใช้กิเลสกันอยู่ พระพุทธศาสนาหรือศาสนาอื่น ๆ จะช่วยให้คนใช้ธรรมกันมากกว่านี้มิได้หรือ ถ้ามีคำถามมาดังนี้ ก็น่าจะมีคำถามย้อนไปบ้างว่า เมื่อเป็นสิ่งที่น่ามองเห็นกันง่ายดังนั้น ทำไมใคร ๆ จึงไม่สนใจที่จะปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้ากันให้มากขึ้นเล่า พระพุทธศาสนาพร้อมที่จะช่วยทุก ๆ คนอยู่ทุกขณะ แต่เมื่อใครปิดประตูใจไม่เปิดรับธรรม พระพุทธศาสนาก็เข้าไปช่วยไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ โลกจึงต้องปราบกันลงด้วยกำลังต่าง ๆ แม้ฝ่ายที่ถูกก็ต้องใช้กำลังแก่ฝ่ายที่ผิด นับว่าเป็นเรื่องของโลก ซึ่งมีวุ่นวาย มีสงบสลับกันไป และมนุษย์เรานั้นแม้มีกำลังด้อยกว่าช้างม้าเป็นต้น แต่มีกำลังปัญญาสูงกว่า กำลังปัญญานี้เองที่สร้างแสนยานุภาพให้ยิ่งใหญ่ ทั้งสร้างระบอบธรรมอย่างดีวิเศษขึ้นด้วย ฉะนั้น ในขณะที่มีจิตใจได้สำนึกได้สติขึ้น แม้หลังจากที่ได้ตีกันมาพักใหญ่แล้ว ก็จะเป็นโอกาสที่มีปัญญามองเห็นธรรม และกลับมาใช้ธรรม สร้างความเจริญและความสุขกันต่อไป

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “วโส อิสฺสริยํ โลเก อำนาจเป็นใหญ่ในโลก” ข้อนี้ไม่มีปัญหาเพราะผู้เป็นใหญ่จะต้องมีอำนาจ ถ้าขาดอำนาจก็เป็นใหญ่ไม่ได้ คำว่าเป็นใหญ่ แปลจากคำว่า “อิสฺสริยํ” ความเป็นอิสระ เหมือนดังประเทศที่เป็นอิสรภาพ ย่อมมีอำนาจตั้งรัฐบาลของตนเองปกครองกันได้เอง ไม่ต้องขึ้นกับคนต่างด้าวท้าวต่างแดน อิสรภาพในทางโลกจึงต้องมีอำนาจเป็นเครื่อง

รักษา ยังมีปัญหาว่า อะไรเรียกว่า อำนาจ ที่เป็นเครื่องรักษาความเป็นใหญ่ไว้ได้ แสนยานุภาพคืออานุภาพของกองทัพ เป็นอำนาจอย่างหนึ่งที่โลกใช้กันอยู่ตั้งแต่สมัยโบราณดึกดำบรรพ์มาจนถึงสมัยปัจจุบัน จึงมีการแข่งขันกันสร้างอาวุธและกองทัพให้เหนือกันไว้ ซึ่งจะทำให้ใหญ่โตได้เฉพาะบางประเทศที่ใหญ่โตเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาและธรรมต่าง ๆ เป็นอำนาจ ดังจะพึงเห็นได้ว่าทุก ๆ ฝ่ายต่างใช้ปัญญาวางแผนการต่าง ๆ แม้การสร้างอาวุธ สร้างกองทัพให้มีประสิทธิภาพสูงก็ต้องใช้ปัญญา ส่วนธรรมต่าง ๆ เช่น ความจงรักภักดี ความสามัคคีพร้อมเพรียงกัน ความปฏิบัติหน้าที่ของตนโดยสุจริต ถึงจะมีปัญญาสร้าง แต่ขาดปัญญาใช้ และขาดธรรมอื่น ๆ เช่น ความจงรักภักดี ความสามัคคี เป็นต้น ก็ไม่สำเร็จผลตามประสงค์ ฉะนั้น หากพิจารณาดูให้ดีแล้วจะเห็นว่าอำนาจภายนอกที่เป็นวัตถุหรือเป็นเครื่องมือรักษาความเป็นใหญ่ต่าง ๆ กับอำนาจภายในหมายถึงปัญญาและธรรมอีกหลายข้อ เป็นสิ่งจำเป็นต้องมีควบคู่กันไปในทางโลก ประเทศใหญ่ที่มีแสนยานุภาพมาก ก็จำต้องมีปัญญากับความสามัคคี เป็นต้น ใหญ่ตามไปด้วย ส่วนประเทศเล็กที่มีแสนยานุภาพเล็กลงตามส่วน หากมีปัญญา มีความจงรักภักดี มีสามัคคีกับความสุจริตในหน้าที่ดีอยู่ก็ยังมีอำนาจที่รักษาอิสรภาพของตนไว้ได้ ลองพิจารณาดูทีละข้อ ปัญญา ความรู้ เช่น รู้จักพึ่งตนเอง รู้จักรักษาตน โดยเฉพาะคนไทย รู้จักรักษาไตรรงค์ของตนไว้ รู้จักวางตนให้เหมาะสม รู้จักวิธีปฏิบัติให้เป็นผู้ชนะไม่แพ้ ความจงรักภักดีเป็นสิ่งจำเป็น โดยเฉพาะคนไทย คือ จงรักภักดีต่อ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นหลักไตรรงค์ของตน ความสามัคคีพร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ซึ่งเกิดจากความไม่แตกความเห็นกัน ไม่ประพฤติเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน ประกอบกับประพฤติเกื้อกูลด้วยเมตตาต่อกัน ความสุจริตในหน้าที่ ข้อหลังนี้ถ้าคิดดูให้ดี จะเห็นว่ามีความสำคัญมากข้อหนึ่ง เพราะความรักษาสุจริตในหน้าที่นั้น เท่ากับเป็นการช่วยเหลือคนอื่น ส่วนความประพฤติทุจริตในหน้าที่ เท่ากับเป็นการเบียดเบียนคนอื่น ในวงแคบหรือวงกว้าง สุดแต่อำนาจหน้าที่ของผู้ทำ เป็นการก่อศัตรู ทำลายสามัคคีในหมู่คณะ เหตุร้ายมิใช่น้อยเกิดจากความเกลียดชังผู้ไม่สุจริตในหน้าที่ ทุก ๆ ข้อมีความสำคัญทั้งนั้น แม้เหตุการณ์ของโลกจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรถ้าคนไทยอยู่ในประเทศซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา มีพระมหากษัตริย์เป็นองค์พระประมุข ยังใช้ปัญญา มีความจงรักภักดี มีสามัคคี และปฏิบัติหน้าที่ของตนด้วยความสุจริตนี้ จักเป็นอำนาจที่รักษาความเป็นใหญ่ไว้ได้แน่ พระพุทธศาสนาก็จักส่องสว่างอยู่ในเมืองไทย ทำให้โลกทั้งปวงมองเห็นเป็นอัศจรรย์

๕. เรื่องกรรม

หลักพระพุทธศาสนาหลักหนึ่งที่สำคัญ และเกี่ยวกับการปฏิบัติอยู่ตลอดไป คือ หลักกรรม พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้หลักกรรมนี้ และทรงแสดงสั่งสอน.

คำว่า *"กรรม"* เป็นชื่อของการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่บุคคลกระทำ อันเกิดจากเจตนาคือความจงใจ ฉะนั้น เบื้องต้นของกรรมก็คือ เจตนา ซึ่งมีพระพุทธภาษิตแสดงว่าเป็นตัวกรรมดังพระพุทธภาษิตแปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรม เพราะบุคคลมีเจตนาแล้ว จึงทำกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง โดยปรกติทุก ๆ คน ย่อมมีเจตนาทำ พูด คิด อยู่เสมอ เมื่อทำก็เป็นกายกรรม เมื่อพูดก็เป็นวจีกรรม เมื่อคิดก็เป็นมโนกรรม จึงทำกรรมพอกพูนไม่ว่างเว้น.

มีปัญหาว่า กรรมที่ทำพอกพูนอยู่เสมอนี้ ทำแล้วก็แล้วไป หรือยังมีอะไรเหลืออยู่ และเป็นกรรมกองเดียวกันหมด ไม่มีดีมีชั่วหรืออย่างไร?

ปัญหานี้ ตอบได้ว่า กรรมที่ทำไว้แล้ว หาเลิกแล้วกันไปไม่ ยังคงเป็นของตนอยู่ ดังคำว่า **"กมฺมสฺสโกมฺหิ เรามีกรรมเป็นของ ๆ ตน"** แม้ทางกฎหมายก็ไม่ยอมให้กรรมที่ทำแล้วเป็นอันว่าแล้วไป เมื่อไปทำกรรมที่ผิดกฎหมายก็ต้องมีโทษตามกฎหมาย ถึงในทางวินัยก็เหมือนกัน เมื่อภิกษุประพฤติผิดวินัย ก็ต้องมีอาบัติเป็นโทษติดตัวอยู่ เมื่อเรียกด้วยโวหาร ว่ากรรม ก็มีกรรมนั่นเองติดตัวอยู่ เพราะจารึกอยู่ในใจอาจจะลึกหรือนึกขึ้นมาได้ และกรรมนี้มิใช่เป็นกองเดียวกัน ไม่มีดีไม่มีชั่ว แต่เป็นกรรมที่ดี ซึ่งเกื้อกูลตนเองและผู้อื่นให้เป็นสุขก็มี เป็นกรรมที่ชั่วเพราะเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เป็นทุกข์เดือดร้อนก็มี ทั้งนี้ เพราะเกี่ยวกับบุคคล จึงมีแบ่งว่าดีในเมื่อก่อให้เกิดสุขแก่บุคคล และว่าชั่วในเมื่อก่อทุกข์ให้เกิดแก่บุคคล ยกบุคคลเสียแล้ว ก็ไม่มีดีไม่มีชั่ว ฉะนั้น กรรมจึงมีดี มีชั่ว แบ่งตามลักษณะที่กล่าวนั้น.

ทุก ๆ คนก็ยอมรับเรื่องความดีความชั่วอยู่ทั่วหน้ากัน ต่างกันแต่วัตถุของความดีความชั่วซึ่งแต่ละลัทธิก็แสดงผิดแผกกัน ฉะนั้น กรรมดี กรรมชั่ว จึงมีอยู่แก่ทุกคน และทุก ๆ คนก็ต้องเป็นทายาทรับผลของกรรมที่ตนทำไว้ เหมือนอย่างบุตรเป็นทายาทรับมรดกของมารดาบิดา ข้อว่าเป็นทายาทนี้ คือจะต้องรับผลอย่างแน่นอน แม้ยังมิได้รับในเวลานั้น แต่ก็จะต้องได้รับแน่ หลีกเลี่ยงไม่พ้น ตั้งต้นแต่การเกิดถือกำเนิดอย่างใดอย่างหนึ่ง.

ทุก ๆ คนที่เกิดมา ทางร่างกายภายนอก ย่อมมีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เช่นที่เรียกว่าชนกชนนี แปลว่าผู้ให้เกิด แต่เมื่อแสดงทางหลักกรรมภายใน กรรมที่ทำไว้นั้นเองเป็นชนกชนนีของตน คือมีกรรมเป็นกำเนิดก่อให้เกิดขึ้นมา ตนเองเป็นผู้สร้างกรรมของตน จึงชื่อว่าเป็นผู้สร้างตนขึ้นเอง คือเป็นผู้สร้างชาติ อันได้แก่ความเกิด ให้แก่ตน ไม่มีใครอื่นมาเป็นผู้สร้างให้ ส่วนทางร่างกายก็สืบเชื้อสายไปตามเรื่อง.

แม้การสืบพงศ์พันธุ์ต่อไปก็เช่นเดียวกัน เมื่อกล่าวทางร่างกายภายนอก บุคคลก็เป็นมารดาบิดายังบุตรธิดาให้เกิดสืบต่อไป ส่วนในทางหลักกรรมภายใน กรรมนั้นเองเป็นเผ่าพันธุ์ ซึ่งบุคคลจะต้องเป็นผู้สืบต่อไป จึงเท่ากับว่าตนเองนั้นแหละเป็นพ่อแม่ของตนเอง และตนเองนั้นแหละเป็นลูกของตนเอง สืบต่อไปเป็นบุคคลเดียวนั้นเองตลอดสาย เพราะมีกรรมเป็นผู้อำนวยให้เป็นไปเป็นช่วง ๆ และช่วงไหนจะสมมติเรียกว่าอะไรเป็นการเปรียบเทียบ ก็สุดแต่จะว่า.

รวมความว่า ทุก ๆ คนต้องพึ่งพาอาศัยกรรมเป็นไปทั้งนั้น ทั้งกรรมดีทั้งกรรมชั่ว พึ่งกรรมดีให้พาไป คือกรรมดีนำให้ได้รับความสุขต่าง ๆ พึ่งกรรมชั่วให้พาไป คือกรรมชั่วนำให้ประสบความทุกข์ต่าง ๆ ในภายนอกอาจต้องพึ่งพาอาศัยบุคคลเป็นต้น แต่ในภายในต้องอาศัยกรรม ยืน เดิน นั่ง นอน อยู่กับกรรม ดังจะพึงเห็นได้ว่า กรรมนั้นเองทำให้บุคคลมีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน ในฝ่ายชั่วเช่นเรียกว่า โจร เพราะโจรกรรม เรียกว่าคนชั่วต่าง ๆ ก็เพราะกรรมชั่วต่าง ๆ ในฝ่ายดีเช่นเรียกว่าคนดี เพราะบุญกรรมในฝ่ายที่เป็นกลาง ๆ เกี่ยวแก่อาชีพต่าง ๆ เช่นเรียกว่าแพทย์ ก็เพราะเวชกรรม เรียกว่าพ่อค้า ก็เพราะพาณิชกรรม เรียกว่า ชาวนา ก็เพราะกสิกรรม บุคคลทุกจำพวกเหล่านี้จะไปในที่ไหน อยู่ในอิริยาบถอะไร ก็คงเรียกชื่ออย่างนั้น จึงเกาะไปกับกรรมดีบ้างชั่วบ้าง และได้รับผลของกรรมนั้นอยู่เสมอ ดังที่ท่านสอนให้พิจารณาเนือง ๆ ว่า เราจัดทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่ว จักเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น.

ทางพระพุทธศาสนาสอนให้ทุก ๆ คนพิจารณาให้ทราบหลักกรรมดังกล่าวเนือง ๆ เพื่อเป็นผู้ไม่ประมาท พยายามละกรรมที่ชั่ว ประกอบแต่กรรมที่ดี เพราะทุก ๆ คนสามารถประมาท และมีศรัทธาความเชื่อดังกล่าวจึงจะละกรรมชั่ว ทำกรรมดีได้ตามสมควร

การที่ยังปฏิบัติดังกล่าวไม่ได้ ก็เพราะยังประมาทมิได้พิจารณาให้รู้ตระหนักในหลักกรรม และไม่เชื่อกรรม ไม่เชื่อผลของกรรม ไม่เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน ต่อเมื่อเป็นผู้ไม่ประมาท และมีศรัทธาความเชื่อดังกล่าวจึงจะละกรรมชั่ว ทำกรรมดีได้ตามสมควร

พระพุทธเจ้า ได้ทรงทราบว่า สัตว์เป็นไปตามกรรม คือทรงเห็นสัตว์ทั้งหลายจุติอยู่ อุปบัติอยู่เข้าถึงผลต่าง ๆ กันตามกรรม ด้วยจักษุอันเป็นทิพย์หมดจด ล่วงของมนุษย์ **ว่าสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ด่าว่าพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือกรรมของมิจฉาทิฏฐิ สัตว์เหล่านั้นกายแตกทำลาย ตายไปล้ว เข้าถึงอบายทุคติ วินิบาต นิรยะ ส่วนสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ด่าพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ สมาทานกรรมของสัมมาทิฏฐิ สัตว์เหล่านั้น กายแตกทำลายตายไปแล้ว เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์**

แสดงว่า พระตถาคตเจ้า ได้ทรงมีพระญาณเห็นสัตว์ทั้งหลายจุติ คือเคลื่อนจากภพชาติหนึ่ง ๆ อุปบัติ คือเข้าถึงภพชาติหนึ่ง ๆ ต่าง ๆ กัน คือ เลว ได้แก่มีชาติตระกูล โภคะ สติปัญญาเป็นต้น ต่ำทรามดีก็ตรงกันข้าม มีวรรณะดี ได้แก่มีวรรณะผิวพรรณที่น่าปรารถนาพอใจ มีวรรณะชั่วก็ตรงกันข้าม เป็นสุคตะไปดี ได้แก่มั่งมีทรัพย์มาก เป็นทุคตะ ไปชั่ว ได้แก่ขัดสนจนทรัพย์ต่าง ๆ กันตามกรรมที่ตนเองได้ทำไว้.

ความเคลื่อน เรียกตามศัพท์ว่า จุติ, ความเข้าถึงเรียกตามศัพท์ว่า อุปบัติ, ใช้แทนคำว่า ตายเกิด ทุก ๆ คนซึ่งยังต้องตายเกิดเรียกว่า สัตว์ แปลว่า ผู้ข้อง ผู้ติด เพราะยังไม่หลุดไปจากวัฏฏะคือวนเวียนเกิดเวียนตาย เมื่อสัตว์ตาย ร่างกายเป็นผู้ตาย แต่สัตว์เป็นผู้จุติ คือเคลื่อนออกไปจากร่างกายที่ตายนั้นไปอุปบัติ คือเข้าถึงร่างกายใหม่ ความก่อเกิดแห่งร่างกายใหม่ เรียกว่าเกิด ฉะนั้น ตายเกิดจึงเป็นคำที่ใช้สำหรับร่างกาย และความเกิดของร่างกายนี้เอง ต้องมีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เป็นไปตามพงษ์พันธุ์ และตามธรรมดาของกาย ซึ่งประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ ตลอดไปจนตาย ส่วนความอุปบัติจนถึงจุติของสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นแดนเกิด กรรมจึงเป็นชนกชนนีของสัตว์ทั้งหลาย เมื่อพูดโดยฐานเป็นการก (ผู้ทำ) ก็ต้องว่า สัตว์นั้นเองเป็นชนกชนนีของตัวเอง ทั้งจะต้องเป็นบุตรธิดาของตนเองสืบ ๆ ต่อไป ดังกล่าวแล้ว.

พิจารณาดูที่ตนเองในบัดนี้ จะเห็นว่า กายของเรามีอยู่ส่วนหนึ่ง ตัวของเรามีอยู่ส่วนหนึ่ง กายของเรามีความเป็นไปในทางหนึ่ง ตัวของเราอีกทางหนึ่ง ความเป็นไปของกาย เช่นต้องบริโภค ต้องถ่ายต้องเปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ความเป็นไปของตัวเราเกี่ยวแก่จิตใจ ต้องเล่าเรียนศึกษา ต้องทำงาน ไม่ค่อยจะรู้สึกว่าแก่ว่าตาย เพราะมักจะประมาท เหมือนไม่แก่ไม่ตาย และไม่ค่อยจะยอมรับรู้ความแก่ของร่างกาย เข้าคำว่า ร่างกายจะแก่ก็แก่ไป แต่ใจไม่แก่ รวมความแล้วความเป็นไปของตัวเราในปัจจุบันเกี่ยวกับกรรม คือเจตนาของเราเอง เจตนากรรมนี้เป็นผู้บังคับบัญชาตัวเราให้ทำอย่างไร เพราะเมื่อมีเจตนาแล้ว จึงทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมต่าง ๆ ทั้งในทางดี ทั้งในทางชั่ว.

อันความดีและความชั่วนี้ มีลักษณะพร้อมทั้งผลต่างกัน เมื่อเป็นความดีจริง ถึงใครจะพยายามเปลี่ยนแปลงให้เป็นความชั่ว ก็ไม่อาจทำได้ คงเป็นความดี-อยู่นั่นเอง แม้ความชั่วก็เหมือนกัน เมื่อเป็นความชั่วจริง ก็คงเป็นความชั่วอยู่นั่นเอง ไม่มีใครสามารถจะกลับกลายให้เป็นความดีไปได้ ส่วนความอ้างเอาเองและความเข้าใจของคน ก็เป็นเพียงความอ้างเอาหรือความเข้าใจเท่านั้น แม้จะทำให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งได้บ้าง เช่นการใส่ความ การยกยอโดยไม่เป็นจริง ก็ไม่ใช่ผลของความดี หรือความชั่วนั้นโดยตรง ผลของความดีหรือความชั่วนั้น จะต้องมาถึงในเมื่อถึงโอกาส เพราะการให้ผลของความดีหรือความชั่วก็มีเวลาเหมือนวันคืน เมื่อยังเป็นเวลากลางวัน จะเร่งให้เป็นกลางคืนสักเท่าไร ก็คงเป็นไปไม่ได้ จนกว่าจะถึงเวลาสิ้นวัน เวลากลางคืนก็มาถึงเข้าเอง แม้ในเวลากลางคืนก็เหมือนกัน จะเร่งให้เป็นกลางวันสักเท่าไรก็เป็นไม่ได้จนกว่าจะสิ้นคืน แล้วกลางวันก็เริ่มขึ้นเอง เวลาที่ความดีให้ผลเหมือนกลางวัน เวลาที่ความชั่วให้ผลเหมือนกลางคืน ฉะนั้นบุคคลในโลกนี้ เมื่ออยู่ในระยะกาลที่ความชั่วให้ผล ชีวิต ก็อับแสงเศร้าหมอง ถึงจะทำความดีในระหว่างนั้น ก็ยังอับแสงต่อไปจนกว่าจะถึงกาลแห่งความดีให้ผล เหตุฉะนี้บุคคลบางคนหรือบางพวก ผู้ไม่มีศรัทธาในกรรมหรือผลของกรรม จึงมักมีความเห็นเลื่อนลอยไปตามผลต่าง ๆ ที่เห็นจำเพาะหน้า เห็นอย่างไร ก็พูดอย่างนั้น เป็นต้นว่า เห็นบางคนทำดีและได้รับผลดี ก็พูดว่า ทำชั่วได้ดี เห็นบางคนทำชั่วและได้รับผลชั่ว ก็พูดว่าทำชั่วได้ชั่ว เห็นบางคนทำดีแต่ได้รับผลชั่ว ก็พูดว่าทำดีได้ชั่ว คนมิใช่น้อยพูดเลื่อนลอยไปตามที่ได้เห็นจำเพาะหน้าอย่างนี้

เพราะไม่ทราบหรือไม่เชื่อในกฎของกรรม อันเกี่ยวกับกาลกำหนดเหมือนอย่างวันคืนดังกล่าว ฉะนั้น เมื่อมีความรู้หรือความเชื่อในกฎของกรรม ก็จักกล่าวอย่างแน่นอน ไม่เลื่อนลอยว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว.

ความดีความชั่ว มีความคงตัวตามประเภทของตนดังกล่าว จึงเรียกว่า ธรรม เพราะ ธรรม แปลว่าสภาพที่ทรงอยู่หรือทรงไว้ และความดีที่ทรงไว้ และความดีที่ตรงตัวเป็นความดี ไม่กลับเป็นความชั่ว จึงเรียกว่า กุศลธรรม หรือ ธรรมเฉย ๆ ส่วนความชั่วก็ทรงตัวเป็นความชั่ว ไม่กลับกลายเป็นความดี จึงเรียกว่า อกุศลธรรม หรือ อธรรม สมตามพระพุทธภาษิตตรัสแสดง ผลที่ไม่เสมอกันไว้ แปลความว่า "ธรรม และ อธรรม หามีวิบาก คือผลเสมอกันไม่ อธรรมย่อม นำไปสู่นิรยะ ส่วนธรรมย่อมให้ถึงสุคติ"

อันฐานะคือข้อที่เป็นได้ และอฐานะคือข้อที่เป็นไม่ได้ ควรกำหนดให้รู้ไว้ก่อน เพื่อจะได้ ปฏิบัติในสิ่งที่เป็นไปได้เท่านั้น ส่วนสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ถึงใครจะพยายามให้เป็นไปได้สักเท่าไร ก็ไม่สำเร็จ เป็นต้นว่า ผลของกรรมย่อมเกิดขึ้นตามควรแก่กรรม คือผลดีเผล็ดจากกรรมดี ผลชั่ว เผล็ดจากกรรมชั่ว ย่อมเป็นได้ดังนี้ ถ้าจะให้สับสนกัน ย่อมเป็นไปไม่ได้ ผลดีนั้น เป็นต้นว่า ภูมิที่ดี เป็นสุขต่าง ๆ ทางไปสู่ภูมิเหล่านี้ก็คือกรรมนั่นเอง และสัตว์ทั้งหลาย ผู้ประกอบกรรม ทำทางไปสู่ ภูมิต่าง ๆ ย่อมมีกายและจิตใจประกอบกันเป็นสัตว์บุคคล กายนั้นประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ จิตใจ ก็มีอัธยาศัยต่าง ๆ กัน ทั้งอัธยาศัยเป็นต้นที่เรียกว่าอินทรีย์ของบางคนก็หย่อน บางคนก็ยิ่ง อัธยาศัย ที่ยิ่งนั้น เกิดจากประกอบธรรมปฏิบัติมีสมาธิเป็นต้น การบำเพ็ญธรรมปฏิบัตินั้น ก็มีเศร้าหมอง บ้าง ผุดผ่องบ้าง แล้วแต่จะปฏิบัติผิดหรือถูกวิธี แต่เมื่อปฏิบัติให้ถูกวิธีจนได้ฌาณ ซึ่งเป็นสมาธิ อย่างสูง และญาณ ซึ่งเป็นปัญญาอย่างสูง ก็อาจกำหนดระลึกนิวาส คือที่อาศัยในหนหลังได้ กำหนดความรู้เคลื่อนและเข้าถึงชาติภพหรือภูมิต่าง ๆ กันโดยกรรมได้ จนถึงรู้จักทำอาสวะ ให้สิ้นไปในที่สุด.

สำหรับในชั้นสามัญ ท่านก็สอนให้อยากทำความดีไว้ ยึดถือความดีไว้ สั่งสมให้เป็นบารมี อยู่ในจิต เพื่อต่อสู้กับอาสวะอันเป็นฝ่ายชั่วอันเก็บไว้ จะปล่อยทิ้งความดีเสียมิได้ แต่ความอยากดี นั้น ถ้ามากเกินไป ก็เป็นทุกข์เดือดร้อน จำจะต้องระงับเสีย เช่นเดียวกับ สงบระงับความอยากชั่ว ท่านจึงสอนให้บำเพ็ญสมาธิ คือ ทำใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันเดียว จนจิตสงบจากความ ฟุ้งซ่าน และให้บำเพ็ญปัญญาคือทำความรู้จริงให้เกิดขึ้นจนรู้จักอาสวะและทำอาสวะให้สิ้น.

พระพุทธเจ้าทรงมีพระญาณ คือพระปรีชาหยั่งรู้ตั้งแต่เบื้องต้น นับตั้งแต่ฐานะ อฐานะ จนถึงวิมุติหลุดพ้นเพราะสิ้นอาสวกิเลส ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระตถาคตเจ้ารู้ยิ่งเอง แจ่มแจ้ง เจโตวิมุติ ความหลุดพ้นด้วยอำนาจใจ ปัญญาวิมุติ ความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา ที่ไม่มีอาสวะ เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย ในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่ แม้ข้อนี้เป็นพละของพระตถาคตเจ้า ซึ่งได้ทรงอาศัย ปฏิญญาฐานะของหัวหน้า บันลือสีหนาท ยังพรหมจักรให้เป็นไปในบริษัททั้งหลาย

๖. ประโยชน์ของการบวช

ประโยชน์ในการบวชนั้น ลงสันนิษฐานได้ว่าต้องมีอยู่ เพราะเหตุผลหลายประการดังจะเลือกหยิบยกมากล่าว, ข้อจะพึงเห็นได้อย่างผิวเผินก็คือการไม่บวชเป็นพื้นของคนทั่วไปอยู่แล้ว ส่วนการบวชเป็นความประพฤติที่สูงพิเศษกว่าพื้นเดิมขึ้นมา, และคนเป็นอันมากก็ได้นิยมการบวชมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์จนถึงบัดนี้. ในคติทางพระพุทธศาสนาก็มีแสดงว่า การบวชเป็นข้อที่บัณฑิตหรือสัตบุรุษบัญญัติไว้ และสรรเสริญไว้ในที่ทั้งหลายเป็นอันมาก เช่นว่า สาธุ โข ปพฺพชฺชา นาม แปลสั้น ๆ ว่า บวชดีแล.

คราวนี้มาค้นเหตุให้ลึกซึ้งเข้าไปอีกว่า การบวชดีอย่างไร คนเป็นอันมากจึงนิยมจนถึงเป็นข้อบัญญัติของบัญญัติ. ความดีในการบวชนั้น กล่าวโดยประการที่จะพึงเห็นได้ง่าย ๆ ก็คือ เป็นโอกาสคือช่องให้ได้บำเพ็ญบุญกุศลอย่างสูงเพื่อบรรลุถึงความบริสุทธิ์ ความสุข ความสงบอย่างประณีต, เมื่อยังไม่ได้บวชไม่มีโอกาสคือช่องที่จะประพฤติบุญกุศลเช่นนั้นได้ เพราะยังพัวพันอยู่ด้วยการบ้านการเรือน บุตรภริยา การงานต่าง ๆ จะประพฤติได้แต่บุญกุศลอย่างของผู้ครองเรือน, ผู้ที่ประสงค์บุญกุศลที่สูงขึ้นไปจึงได้ออกจากบ้านเรือน ทำตนเป็นอนาคาริยะ แปลว่า ผู้ไม่มีเรือน ประพฤติตนเป็นผู้มักน้อย สันโดษ กินอยู่ นุ่งห่มง่าย ๆ กล่าวสั้นว่า บวชนั่นเอง แล้วก็บำเพ็ญพรตของผู้บวชไปตามลัทธิวิธี, ผู้บวชแต่เดิมจึงอยู่ป่าเป็นพื้น มาอยู่ละแวกบ้านต่อเมื่อได้กลายเป็นลัทธิศาสนา ต้องสั่งสอนเขา มีชาวบ้านศรัทธาเลื่อมใสจนถึงต้องเป็นบุญเขตของเขา. แต่หลักของการบวช คือความออกจากเรือนมาเป็นผู้ไม่มีเรือน หมายความว่า ไม่ครองเรือนอย่างคฤหัสถ์นั้น ก็คงเป็นไปตามเดิม และหลักนี้เป็นหลักของการบวชทั่วไปตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์มาจนถึงบัดนี้.

กล่าวเฉพาะการบวชในพระธรรมวินัยนี้ ซึ่งเป็นการบวชตามพระบรมศาสดา ชื่อว่าเป็นการเข้ามาสู่พุทธจักรแห่งความบริสุทธิ์ และความสงบ เพราะพระธรรมวินัยนี้เป็นเครื่องห้ามป้องกันบาปอกุศลทั้งปวง เป็นไปเพื่อบุญกุศลทั้งปวง ตั้งแต่เบื้องต้นเบื้องต่ำจนถึงชั้นสูงที่สุด.

ในพุทธจักร คือพระธรรมวินัยนี้ มีของดีอยู่เป็นอันมาก เป็นอัศจรรย์ที่ไม่มีหรือหาไม่ได้ในที่อื่น เทียบกับมหาสมุทร, ฉะนั้น การเข้ามาบวชในพระธรรมวินัยนี้จึงเป็นการดี เพราะเป็นโอกาสที่จะถือเอาความดีได้ทุก ๆ อย่าง เทียบเหมือนอย่างการเข้าไปสู่บ่อรัตน์ ก็เป็นโอกาสที่จะถือเอารัตน์ทั้งหลายได้ตามต้องการ. แต่ก็พึงทราบว่าเฉพาะการเข้ามาบวชก็เป็นเพียงโอกาสเท่านั้น ถ้าผู้บวชไม่ใช้โอกาสนี้เพื่อประพฤติปฏิบัติให้ดีตามพระธรรมวินัย ก็จะไม่ได้รับความดีที่มีอยู่ในพระธรรมวินัย, ถ้ายิ่งประพฤติชั่วเสียหายผิดพระธรรมวินัย ก็กลายเป็นได้รับโทษ ทำการบวชที่เป็นการดีให้กลายเป็นไม่ดี เข้าในคำว่า บวชไม่ดีที่ตรงกันข้ามกับบวชดี, การบวชจะดีกว่าไม่บวชก็เพราะการบวชดีอันตรงกันข้ามกับบวชไม่ดีเท่านั้น, ถ้าบวชไม่ดีแล้วสู้ไม่บวชไม่ได้. แต่ก็มีผู้บวชที่ดีและผู้บวชที่ไม่ดีคู่กันอยู่.

อนึ่ง แม้ตั้งใจบวชดีตั้งแต่แรก แต่เมื่อบวชแล้วก็ยังถือเอาประโยชน์ของการบวชได้ต่าง ๆ กัน ดังที่มีแสดงไว้คือ

บวชได้กิ่งใบของต้นไม้พรหมจรรย์ คือบวชแล้วได้ลาภสักการะและความสรรเสริญ ก็ดีใจเต็มดำริเท่านั้น ไม่คิดจะทำดีอะไร ยกตนข่มท่าน มัวเมาประมาทอยู่ด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญนั้น จึงไม่พ้นทุกข์, เหมือนบุรุษต้องการแก่นไม้ พบต้นไม้มีแก่นแล้ว สำคัญกิ่งใบว่าแก่นตัดเอากิ่งใบไป ไม่สำเร็จกรณียที่ใช้แก่นฉะนั้น, บวชได้อย่างนี้เรียกว่า บวชได้กิ่งใบคือลาภไป.

บวชได้กะเทาะเปลือก คือบวชแล้วไม่ประมาททำศีลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีลให้สำเร็จ ก็ดีใจเต็มดำริเพียงเท่านั้น ยกตนข่มท่าน มัวเมาประมาทอยู่ด้วยศีลสัมปทาของตน จึงไม่พ้นทุกข์, เหมือนสำคัญกะเทาะเปลือกว่าแก่น ตัดเอากะเทาะเปลือกไป ไม่สำเร็จกรณียที่ใช้แก่นฉะนั้น. บวชได้เท่านี้จึงชื่อว่าได้กะเทาะเปลือกคือศีลไป.

บวชได้เปลือก บวชแล้วไม่ประมาท ทำศีลสัมปทาให้สำเร็จก็ดีใจ แต่ยังไม่เต็มดำริเป็นผู้ไม่ประมาท ทำสมาธิสัมปทาถึงพร้อมด้วยสมาธิให้สำเร็จต่อไป ก็ดีใจเต็มดำริเพียงเท่านั้น ยกตนข่มท่าน มัวเมาประมาทอยู่ด้วยสมาธิสัมปทาของตน จึงไม่พ้นทุกข์, เหมือนสำคัญเปลือกว่าแก่นตัดเอาเปลือกไป ไม่สำเร็จประโยชน์ที่ใช้แก่น ฉะนั้น, บวชได้เท่านี้จึงชื่อว่า บวชได้เปลือกคือสมาธิไป.

บวชได้กะพี้ คือบวชแล้วไม่ประมาท ทำศีลสัมปทา สมาธิสัมปทาให้สำเร็จก็ยินดี แต่ยังไม่เต็มดำริ เป็นผู้ไม่ประมาท ทำญาณทัศนะความรู้เห็นตามเป็นจริงที่ตัวปัญญาให้สำเร็จต่อไป ก็ดีใจเต็มดำริเพียงเท่านั้น ยกตนข่มท่าน มัวเมาประมาทอยู่ด้วยญาณทัศนะของตน, เหมือนสำคัญกะพี้ว่าแก่น ตัดเอากะพี้ไป ไม่สำเร็จกรณียที่ใช้แก่น ฉะนั้น. บวชได้แม้ถึงเท่านี้ก็ชื่อว่า บวชได้กะพี้คือญาณทัศนะไป.

บวชได้แก่น คือบวชแล้วเป็นผู้ไม่ประมาท ทำศีลสัมปทาตลอดถึงญาณทัศนะให้สำเร็จก็ยินดี แต่ยังไม่เต็มดำริ ทำวิมุตติ คือความหลุดพ้นให้สำเร็จ เหมือนพบต้นไม้ที่มีแก่นแล้วรู้จักแก่น ตัดเอาแก่นไป สำเร็จกรณียที่ต้องใช้แก่น ฉะนั้น. บวชได้ผลที่สุดอย่างนี้ จึงชื่อว่า บวชได้แก่นคือวิมุตติ.

ผู้บวช ๕ จำพวกนี้ ตั้งแต่จำพวกที่ ๒ ขึ้นไป ชื่อว่าบวชดีตามลำดับ เพราะอย่างน้อยก็เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล แต่ไม่ได้คุณที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพราะประมาทหยุดเสียเพียงนั้น ไม่พยายามสืบต่อไปจนถึงที่สุด, ถึงอย่างนั้น เมื่อบวชแล้ว ทำดีได้เท่าใด ก็ได้ประโยชน์มีอานิสงส์เป็นต้นของการบวชเท่านั้น.

รวมความว่า การบวชที่ได้ชื่อว่าบวชดีนั้น เมื่อจะกล่าวตั้งแต่ต้นก็ต้องกล่าวจำเดิมแต่ตั้งมาบวช คือตั้งเจตนามาดี มุ่งบุญกุศล, เข้ามาบวชถูกวิธี บวชเป็นอุปสัมบัน อุปสมบทสำเร็จ (หรือบรรพชาเป็นสามเณรสำเร็จ) ไม่ใช่บวชแล้วเป็นอนุปสัมบัน เพราะบวชผิดวิธี ดังที่แสดงไว้ในบางสิกขาบทในพระปาฏิโมกข์, ครั้นบวชแล้วก็ตั้งใจศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัยของผู้บวช ตั้งใจถือเอาอานิสงส์ของการบวชให้ได้ตามสามารถ อย่างนี้จึงจะเป็นการบวชดีตามภูมิตามชั้น.

บวชดีนี้ดีอย่างไร? พึงเห็นความที่ควรกล่าวว่าดีดังต่อไปนี้ :

๑. **ได้ประพฤติความดีอย่างสูง** อย่างน้อยก็สูงกว่าภูมิคฤหัสถ์ ฉะนั้น เขาจึงไหว้กราบเคารพบูชา ถ้าประพฤติเสมอ ๆ เขาก็ไม่จำเป็นต้องไหว้กราบ, ผู้หลักผู้ใหญ่ เช่นมารดาบิดาเป็น

ต้น ไหว้กราบบุตรของตนผู้บวชแล้ว ก็เพราะนับถือว่าทรงเพศและทรงความประพฤติดีอย่างสูง.

๒. ได้ทำสิ่งที่ได้รับนิยมยกย่องว่าดี, สิ่งทั้งหลายที่นิยมว่าดีนั้น ถ้าได้ประสพพบผ่านก็เป็นลาภของตนแต่ละอย่าง.

๓. ได้เข้าใกล้ชิดพระธรรมวินัย ได้เข้าเนื่องในพระสังฆรัตน์ ได้เป็นพุทธศาสนิกจริง ๆ ได้สืบอายุพระพุทธศาสนา, เพราะเมื่อเป็นคฤหัสถ์ก็ย่อมไม่มีโอกาสประพฤติใกล้พระธรรมวินัยเหมือนเมื่อบวช จะประพฤติได้ก็แต่ที่สมควรแก่ภูมิคฤหัสถ์ เมื่อบวชแล้วย่อมมีโอกาสที่จะประพฤติได้เต็มที่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าได้เข้าใกล้ชิดพระธรรมวินัย, และเมื่อได้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ เป็นสุปฏิปนฺโน ปฏิบัติดี อุชุปฏิปนฺโน ปฏิบัติตรง ญายปฏิปนฺโน ปฏิบัติเป็นธรรม สามีจิปฏิปนฺโน ปฏิบัติชอบยิ่ง ก็ชื่อว่าได้เข้าเนื่องในพระสังฆรัตน์, ผู้ที่ปฏิบัติเนื่องในพระสังฆรัตน์เช่นนี้ จึงชื่อว่าเป็นพุทธศาสนิกที่แท้จริง เพราะถ้านับถือพระพุทธศาสนาสักแต่ว่า ไม่ได้ปฏิบัติธรรมในศาสนาอย่างใด หรือปฏิบัติธรรมที่เป็นสามัญ ที่ศาสนาอื่น ๆ ก็มีอยู่ ก็ยังไม่ชื่อว่าเป็นพุทธศาสนาจริงโดยเฉพาะ, ต่อเมื่อได้ปฏิบัติธรรมที่เป็นส่วนพิเศษ อันมีเฉพาะในพระพุทธศาสนา จึงชื่อว่าเป็นพุทธศาสนิกจริงโดยเฉพาะ, และชื่อว่าได้สืบอายุพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธศาสนาสืบมาได้ก็ด้วยมีผู้ออกบวชปฏิบัติสืบ ๆ กันมา ถ้าไม่มีผู้ออกบวช พระพุทธศาสนาก็เหมือนไม่มี, ถ้าจะแย้งว่าเพียงเรียนรู้ และปฏิบัติทั้งเป็นคฤหัสถ์ก็ได้มิใช่หรือ ไฉนจะต้องบวช, ก็พึงตอบว่าก็ได้อย่างคฤหัสถ์ แต่ไม่ได้อย่างผู้บวช เป็นเหมือนทิ้งลำต้นเก็บแต่สิ่งใบหรือสะเก็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ เมื่อทิ้งลำต้นเสียแล้ว ในที่สุดก็จะไม่มีกิ่งใบ, ฉะนั้น การบวชแม้ชั่วคราว จึงชื่อว่าได้ช่วยสืบอายุพระพุทธศาสนา เพราะได้เข้ามาสืบรักษาลำต้น เป็นอันได้ช่วยรักษากิ่งใบไว้ให้คฤหัสถ์ทั้งหลายด้วย.

๔. ได้ทำความปลื้มปิติและเพิ่มพูนบุญกุศลให้แก่มารดาบิดาญาติมิตรสหาย, มารดาบิดาที่เป็นพุทธศาสนิกโดยมาก เมื่อมีบุตรก็มักปรารถนาให้ได้บวชหรืออย่างน้อยก็รู้ว่าอาจจะได้บวชบุตร และเมื่อได้บวชก็มีความปลื้มปิติ เพราะได้สำเร็จสมประสงค์ในการที่เรียกว่าเป็นบุญอย่างสูง และเพราะได้ทำอุปการะที่สำคัญแก่บุตรด้วยการให้อริยทรัพย์ (ทรัพย์ที่ประเสริฐ) ดังเช่นพระบรมศาสดาประทานอริยทรัพย์ให้แก่พระราหุล.

และเมื่อมีโอกาสได้แสดงธรรมที่ตนได้บวชเรียนมาแก่ท่านในกาลอันควร ชักนำให้ท่านเจริญด้วยคุณทั้งหลาย ก็ชื่อว่าได้ปฏิการท่านโดยธรรม, ท่านแสดงว่าการตอบแทนด้วยประการอื่น เช่น อามิส คือพัสดุต่าง ๆ ก็เป็นการตอบแทนแต่ละอย่าง แต่เป็นการตอบแทนที่ยังไม่เสร็จ, ส่วนการตอบแทนด้วยทำให้ตั้งอยู่ในคุณมีศรัทธาเป็นต้น เป็นการตอบแทนเสร็จ นี้ก็คือตอบแทนด้วยอริยทรัพย์ ไม่มีโอกาสอื่นจะยิ่งไปกว่าการให้บุตรได้บวช, โอกาสที่บุตรจะปฏิการตอบแทนมารดาบิดาด้วยอริยทรัพย์ ก็ไม่มีโอกาสอื่นยิ่งไปกว่าโอกาสบวช, บวชทำความปลื้มปิติและเจริญบุญกุศลอย่างนี้ จึงชื่อว่าได้ทำการทดแทนคุณของมารดาบิดาอย่างหนึ่ง

๕. ได้ปาฏิโภค คือความรับประกันตนเองว่าสามารถประพฤติความดีได้ เพราะการบวชที่เป็นการบวชดีต้องประพฤติพระธรรมวินัยอย่างประณีต เมื่อบวชแล้วประพฤติดีได้แม้ชั่วกาลเวลาที่กำหนด ก็ชื่อว่าเป็นผู้อันพระพุทธเจ้าได้ทรงให้ความรับประกันแล้วเมื่อเป็นเช่นนี้ ไฉนจะไม่

อาจประพฤติตนเป็นคนดีในภูมิคฤหัสถ์ได้, ฉะนั้น การเข้ามาบวชจึงชื่อว่าได้เข้ามาสอบความประพฤติ เมื่อบวชดีจนถึงสึกออกไปด้วยดี ก็ชื่อว่าเป็นผู้สอบไล่ได้ตามหลักสูตรของคนดี ได้รับความรับประกันไป โบราณจึงเรียกผู้สึกออกไปว่าฑิต ที่มาจากคำว่าบัณฑิต และให้ความไว้เนื้อเชื่อใจว่าสามารถเป็นผู้ครองเรือนได้ดี.

๖. **ได้เข้ามาก็สร้างนิสัยอุปนิสัยในทางดี** เพราะการบวชเป็นการอบรมบ่มนิสัย อุปนิสัยดีให้เกิดขึ้นด้วยมีพระธรรมวินัยเป็นเครื่องอบรม มีพระอุปัชฌาย์อาจารย์เป็นผู้ช่วยอบรม และต้องอยู่ในขอบเขตแวดล้อมอยู่ด้วยพรหมจารีทั้งหลาย ถูกกีดกันให้ห่างไกลจากเครื่องอบรมในทางอื่น จึงเป็นโอกาสให้เกิดนิสัยอุปนิสัยในทางดีเพิ่มขึ้นไม่มากก็น้อย.

๗. **ได้ปฏิบัติกิจของลูกผู้ชาย** เพราะเกิดมาเป็นลูกผู้ชายนั้นโดยปกติที่นิยมกันอย่างโลก ๆ ว่าดีนั้น ก็ต้องเป็นทหารหรือเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นโอกาสให้ได้ทำประโยชน์แก่ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ของตน เป็นบิดาสืบเชื้อวงศ์สกุล เป็นผู้ที่ได้บวชเรียน เพราะฉะนั้น เมื่อได้เข้ามาบวชเรียนก็เป็นอันได้ปฏิบัติหน้าที่เฉพาะในข้อนี้ให้สำเร็จไป.

การบวชดีควรกล่าวว่าดีอย่างนี้ และก็น่าจะยกมากล่าวยังไม่หมด, เพราะฉะนั้นเมื่อเราได้ตรวจดูการบวชของเรา เห็นว่าบวชดี เพราะได้บวชถูก บวชศึกษาปฏิบัติดี ทั้งได้ตั้งอธิษฐานเพื่อความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็พึงยินดีโมทนาในการบวชของเรา และการบวชดีนี้แม้ชั่วคราวก็เป็นบุญเป็นนิสัย อุปนิสัยในทางดี เป็นอนุสสรณียที่ประทับอยู่กับใจ เป็นเครื่องนำความสุขบริสุทธิ์ ความสงบร่มเย็นมาให้เราเนือง ๆ ทุกเวลาที่เราได้ระลึกถึง.

๗. สัตบุรุษ

สัตวนิกรทั่วหน้ามีความสุขและความสงบ เป็นยอดปรารถนาเสมอกัน ก็อะไรคือความสุข และอะไรคือความสงบ ความสมปราถนาใช่ไหม? ที่เข้าใจกันว่าความสุข แต่สันติคือความสงบต้องการเหตุผลยิ่งกว่านี้ คือสิ่งที่มนุษย์นิกรปรารถนานั้น โดยสามัญทั่วไป ได้แก่ ลาภยศ สรรเสริญ สุข ย่อมได้สมปรารถนาตามฐานานุรูปแห่งกิจการ กิจการสำเร็จเป็นรูปร่างขึ้นได้ ด้วยการกระทำจริง ๆ ทางกาย วาจา และใจ คำว่าจริงในที่นี้ หมายความเพียงความบึกบึน ทำติดต่อก้าวหน้าไม่ทอดถอย สรีรยนต์แล่นก้าวหน้าไปยังจุดที่หมาย แต่ข้อที่ควรคำนึงถึงคือ สรีรยนต์นั้น อาจดำเนินละเมิดเขตแห่งสันติสุขของบุคคลอื่นหรือของตนเองก็ได้ แลสุดทางแห่งสรีรยนต์นั้น อาจจะเป็นเหวลึกที่จะเป็นบ่อเงินบ่อทองก็ได้ กล่าวคือการทำจริง ๆ บางอย่างไม่เป็นธรรม คือผิดศีลธรรม ได้แก่เบียดเบียนผู้อื่นเช่นโหดร้ายจริงโกงจริงเป็นต้นเบียดเบียนตนเช่นเป็นนักเลงสุรา นักเลงการพนัน นักเลงผู้หญิง เป็นอาทิ บางอย่างไม่เป็นประโยชน์ เช่นการโฆษณาธรรมในขณะที่ละครกำลังแสดง การค้าขายสิ่งของที่ผิดกาลเทศะ การปฏิบัติธรรมย่อหย่อนหรือตึงเกิน กรุณาผิดวิธีเช่น ช่วยเหลือนักโทษให้หลบหนี บีบนวด อุ้มชูงูซึ่งเป็นเหน็บ เพราะความหนาวเป็นต้น บางอย่างไม่เป็นประโยชน์ทั้งไม่เป็นธรรมด้วย เช่นพฤติการณ์ของพระฝาง ในต้นรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี การทำจริงเหล่านี้ ถ้าไม่ผิดศีลธรรมกฎหมายแลประเพณี แต่ไม่อาศัยประโยชน์ ย่อมไม่สำเร็จประโยชน์ ถ้าไม่อาศัยธรรมด้วย ไม่อาศัยประโยชน์ด้วย ย่อมไร้ประโยชน์เลยทีเดียว แต่ผิดว่า ไม่อาศัยธรรม แต่อาศัยประโยชน์ บางทีอาจเป็นเหตุประสบความร่ำรวยเป็นต้น ยิ่งกว่ากิจการที่อาศัยธรรมก็ได้ โดยที่ทราบเหตุผลแห่งกิจการแลเข้าใจดำเนินกิจการด้วยองค์ความรู้ ๕ ประการ อันจะบรรยายต่อไป แลย่อมอำนวยความสุขคือความสมปรารถนาให้ได้ แต่หาอำนวยความสงบให้ไม่ เพราะจิตใจของบุคคลเช่นนี้ ต้องแบ่งยุ่งยากออกเกิน ๑๐ ภาคเสียอีก เป็นต้นว่า ภาคหนึ่งคิดระวังภัย ภาคสอง คิดเพิ่มพูนกับคิดตัดรอน ภาคสาม คิดป้องกันจนตนเอง เช่นกระเบียดกระเบียนต่อการกินอยู่แม้ของตน และยังแบ่งเป็นภาคเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นราย ๆ ไปอีก ซึ่งทุก ๆ ภาคล้วนอยู่ใต้อำนาจของความปรารถนาอันแรงกล้า เมื่อเป็นเช่นนี้จักเอาความสงบมาจากไหน เมื่อไม่มีความสงบ ความสุขอันเป็นเพื่อนสองแห่งความสงบ ก็หารอหน้าอยู่ไม่ เขาย่อมสำคัญความสมปรารถนา อาหาร แห่งความโลภนั่นแลว่าความสุข ดุจสำคัญตะกั่วชุบว่าทองคำฉะนั้น ตามที่บรรยายมานี้ ย่อมจับได้โดยปฏิบัติขนัยว่า การทำจริง ๆ ซึ่งกิจการด้วยไตรทวารให้อาศัยประโยชน์แลอาศัยธรรม คือไม่ล่วงสิทธิแห่งความสุขของตนแลผู้อื่น ย่อมอำนวยความสุขสงบให้ได้ แต่ยังมีปัญหาว่า กิจการที่อาศัยธรรมคือไม่ผิดศีลธรรม ไม่ผิดกฎหมายบ้านเมืองแลประเพณีนิยม มีเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นจะมีอุบายเลือกเฟ้นกิจการที่พอเหมาะ เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างไร จึงจัดสำเร็จประโยชน์ได้ อันอุบายวิธีเช่นนี้ ย่อมปรากฏยิ่ง

และหย่อน เหมาะและไม่เหมาะตามญาณปรีชาของบุคคลผู้ประกอบจะมีเพียงไร แต่ต้องอาศัยหลักธรรมสำคัญ ๕ ประการเหล่านี้เสมอกันคือ ต้องอาศัยอัตตัญญุตา ๑ มัตตัญญุตา ๑ กาลัญญุตา ๑ ปุคคลัญญุตา ๑ ปริสัญญุตา ๑ องค์ความรู้ทั้ง ๕ ประการนี้ ย่อมเกี่ยวโยงการงานอันอาศัยธรรม ให้อาศัยคือสัมฤทธิ์ประโยชน์แน่นอน ส่วนจะยิงหรือหย่อนนั้น ย่อมแล้วแต่สัจจะ แลสันติกำลังในองค์ความรู้ทั้ง ๕ ประการ มีมากน้อยเพียงไร ความสมปรารถนา อันเกิดจากความสัมฤทธิ์ประโยชน์เช่นนี้ ย่อมเป็นอาหารแห่งธรรม ส่งเสริมสุขสันติภิญโญยิ่ง ส่วนประโยชน์นั้น ก็คงมีแนวอันเดียวกันคือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข หรือ ยศ ศักดิ์ สมบัติ ชื่อเสียง ศฤคาร บริวาร ซึ่งเป็นอิฏฐารมณ์แห่งสามัญชนทั่วหน้า ผู้ประกอบด้วยประโยชน์ อันเกิดจากวิถีแห่งสัจจะเช่นนี้ ควรได้นามพิเศษว่าผู้มีความสุขสงบ แม้ท่านเมธีชนเป็นอันมาก ย่อมมีความเห็นตรงกันดังอธิบายมานี้ เพราะมีธรรมภาษิตเป็นอันมากรับรองเช่นที่มาในสคาถวรรค สังยุตตนิกายว่า สจฺเจน กิตฺตึ ปปฺโปติ คนย่อมได้เกียรติ คือชื่อเสียงเพราะความสัตย์เป็นอาทิ

มนุษย์นิกรผู้ประกอบด้วยความสุขสงบเช่นนี้ ควรได้นามว่าสัตบุรุษโดยสามัญ แต่เป็นสัตบุรุษอย่างต่ำในคติแห่งพระพุทธศาสนา พุทธศาสนายังประสงค์สัตบุรุษที่สูงกว่านี้ คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข หาใช่ประโยชน์อันอุดมไม่ ประโยชน์อันอุดมคือ ความมีจิตเป็นกลางในโลกธรรม ไม่มีความยินดียินร้าย ดั่งนัยแห่งนิคมคาถาแห่งโลกธรรมสูตร ซึ่งแปลความว่า "ลาภ อลาภ ยศ อยศ นินทา สรรเสริญ สุขแลทุกข์ ธรรมในหมู่มนุษย์เหล่านี้ ไม่เที่ยง ไม่คงทน มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ก็บุคคลผู้มีปัญญาดี รู้แล้วย่อมพิจารณาธรรมเหล่านี้ว่า มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ธรรมทั้งหลายอันน่าปรารถนา ย่อมไม่ย่ำยีจิตของท่านได้ ความปฏิฆาตกระทบกระทั่ง ย่อมไม่ถึง (ท่าน) เพราะธรรมอันไม่น่าปรารถนา ความยินดีหรือความยินร้ายอันท่านกำจัดได้แล้วย่อมไม่มีตั้งอยู่ได้ ก็บุคคลรู้บทอันปราศธุลี คือกิเลสไม่มีโศกแล้ว ถึงซึ่งฝั่งแห่งภพ ย่อมรู้โดยชอบ ความไม่ยินดียินร้าย เพราะปล่อยความยึดถือฉะนี้ ได้ชื่อว่าประสพปรมัตถะ คือประโยชน์อย่างยิ่ง ปทัฏฐานแห่งปรมัตถนั้น คือความสดับหรือความศึกษา เพื่อรู้ตามเป็นจริง ผู้มุ่งปรมัตถจำต้องดำเนินปฏิปทาด้วยองค์ความรู้ทั้ง ๕ ประการนั้นเหมือนกัน แต่สูงขึ้นเป็นชั้นอุดม แลต้องปฏิบัติปฏิปทาแห่งปรมัตถอันอาศัยประโยชน์อาศัยธรรมจริง ๆ ปรมัตถเป็นจุดที่มุ่ง สัจจะความปฏิบัติจริงอาศัยธรรมดำเนินไปในองค์แห่งความรู้ทั้ง ๕ นั้น พอเหมาะเป็นมัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งจัดอีกอย่างหนึ่งเป็น ๘ ประการ มีความเห็นชอบเป็นต้น กล่าวคือต้องตัดใจสละ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เครื่องกังวล บังคับ กายวาจาให้เรียบร้อยจนใจเป็นปกติ ตั้งมั่นแน่วแน่ แต่นั้นก็พยายามพิสูจน์ความจริงแห่งสภาวธรรมนี้แหละเป็นความศึกษาแท้ อันความศึกษาฉะนี้ต้องอาศัย สัจจะอันเด็ดขาดดังมโนปฏิธานแห่งเจ้าชายสิทธัตถะ ผู้ข้องอยู่ในความตรัสรู้ว่า "หนัง เอ็น กระดูก จะเหลืออยู่ก็ตามที เนื้อแลโลหิตทั้งสิ้นนั้น ในสรีระแห่งเราจงเหือดแห้งไป ความไม่บรรลุผลอันพึงถึงได้ด้วยเรี่ยวแรง ความเพียร ความบากบั่น ของบุรุษแล้วหยุดการตั้งไว้ดี จักไม่มีได้ "ถ้ามีสัจจะเด็ดขาดฉะนี้จักเห็นอริยสัจความจริงอย่างประเสริฐในวันใดวันหนึ่ง โดยไม่ต้องสงสัย คือรู้เห็นว่านี้ทุกข์การกำหนดรู้ กำหนดรู้แล้ว นี้เหตุให้เกิดทุกข์ ควรละ ละได้แล้ว นี้ความดับทุกข์ ควรทำให้แจ้ง แจ้งชัดแล้ว นี้ทางถึงความดับ ควรอบรม อบรมแล้ว พร้อมกัน ดุจความที่บุคคลรู้หนังสือแล้ว ย่อมรู้จัก

อักษร ก.ถึงฮ.พร้อมกันฉะนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงควรเรียกว่า สัจจะพบสัจจะ ความทำจริงพบความจริงแห่งธรรมชาติ จิตที่ประกอบด้วยความรู้เห็นเช่นนี้ ย่อมบริสุทธิ์สะอาด เพราะปราศจากเครื่องดอง คือความใคร่ ความเป็นนั่นเป็นนี่ และความไม่รู้จริงหรือรู้ผิด นี้ควรเรียกว่าอุดมสันติ ความสงบอย่างสูงสุด แลเพราะไม่มีความปรารถนา จึงไม่มีสุข เพราะสมปรารถนา ไม่มีทุกข์ เพราะไม่สมปรารถนา ย่อมเห็นสิ่งทั้งหลาย ตลอดถึงร่างกายของตนเอง เป็นของกลางสำหรับโลกคุมกันเข้าแล้วในที่สุดก็กระจายไปตามประเภทของธาตุนั้น ๆ ไม่มีความยินดียินร้าย ในเมื่อสิ่งทั้งหลายดำเนินไปสู่อำนาจสามัญลักษณะ เช่นได้ลาภ เสื่อมลาภหรือแก่ เจ็บ แลตายเป็นอาทิ อนึ่งเพราะไม่มีความยึดถือ จึงไม่ต้องเกิดอีก นักปราชญ์ทุกชาติทุกภาษา ย่อมเล็งแง่แห่งอุดมสันติ ตรงกันอย่างนี้ แม้นักบวชที่แท้ทั้งหลาย ย่อมเล็งอุดมสันติเช่นนี้เหมือนกัน เมื่อยังไม่บรรลุอุดมสันติ ย่อมประสบสันติสุขโดยลำดับ ผู้ประกอบด้วยสันติสุขฉะนี้ ควรได้นามพิเศษว่าผู้สงบสุข บุคคลผู้ตั้งอยู่ในความสงบได้นามว่า สัตบุรุษ ตามสมควรแก่สัจจดังกล่าวมาฉะนี้

รวมความว่า ประโยชน์อย่างต่ำ อย่างกลาง อย่างสูง เป็นหลักปรารถนาแห่งมนุษย์นิกร เกิดจากกิจการที่เป็นธรรม เป็นต้นว่า ไม่ผิดกฎหมาย และสูงขึ้นตามความรู้สึก กิจการนั้น ๆ ย่อมเป็นทรวดทรงขึ้นด้วยสัจจะ ความทำจริง ก้าวหน้า ไม่คั่งค้าง และประกอบด้วยองค์แห่งความรู้ทั้ง ๕ นั้น กล่าวโดยส่วนรวมได้แก่มัชฌิมาปฏิปทา เป็นบรรดาแห่งประโยชน์ทุกประเภท

อีกนัยหนึ่ง สัจจะ ดำเนินกิจการเป็นธรรม โดยวิถีทางตามองค์แห่งความรู้ทั้ง ๕ นั้น ย่อมสัมฤทธิ์ประโยชน์ อันอยู่ปลายวิถีบุคคลผู้ประกอบด้วยประโยชน์ฉะนี้ ย่อมบรรลุความสุขสงบ หรือสงบสุขหรืออุดมสันติ ตามแต่มโนปณิธาน แลพฤติการณ์ผู้สงบเหล่านี้ ได้นามว่า สัตบุรุษซึ่งแปลว่าผู้สงบนั้นเอง ทั้งสตรี บุรุษ คฤหัสถ์ บรรพชิต

ชนทั้งหลายผู้บรรลุถึงอุดมสันติ ย่อมชื่อว่า สัตบุรุษแท้จริง เพราะตั้งอยู่ในอริยสัจจญาณ ซึ่งเป็นปรมัตถะ แลสัจจธรรมหรืออาศัยปรมัตถแลอาศัยสัจจธรรม

อีกอย่างหนึ่ง แม้บรรลุถึงอุดมสันติแล้วย่อมดำรงชีพอยู่ด้วยสัจจกิริยา อันอิงประโยชน์และธรรม ทุก ๆ ท่าน ตามที่บรรยายมานี้ พอสมด้วยธรรมภาษิตข้างต้นว่า “สัตบุรุษทั้งหลายตั้งมั่นแล้ว ในความสัตย์ อันอาศัยประโยชน์ด้วยอาศัยธรรมด้วย” ดังนี้แลฯ

๘. ขันติ - เมตตา

ขันติ คือ ความอดทนหรืออดกลั้นต่อหนาวร้อนหิวกระหาย อันจำตรากตรำ ถ้อยคำเสียดแทงอันมากระทบกระทั่งให้เจ็บใจ และทุกขเวทนาแรงกล้า อันทำให้เจ็บช้ำลำบาก รวมความว่าต่อเหตุแห่งทุกข์ที่มาถึงเฉพาะหน้าทั้งปวง ซึ่งเหตุนั้น ๆ เป็นที่ตั้งแห่งโลภบ้าง เช่นหิวกระหายเป็นที่ตั้งแห่งโทสะบ้าง เช่นถ้อยคำเสียดแทง เป็นที่ตั้งแห่งโมหะบ้าง เช่นทุกขเวทนาอันแรงกล้า เหตุแห่งทุกข์เหล่านี้เป็นอารมณ์ของขันติแต่ละอย่าง เมื่อกล่าวโดยลักษณะเป็นต้น ขันติ มีความอดกลั้นทนทานเป็นลักษณะ จะปรากฏว่ามีขันติก็เพราะยับยั้งไว้อยู่ ไม่แสดงกายวิการ (อาการไม่เรียบร้อยทางวาจา) ออกมา เปรียบเหมือนเมื่อสูดลมหายใจเข้าไปแล้ว ก็กลั้นไว้ ไม่ระบายออกมา, ผู้ใดจะถูกหนาวหรือร้อนก็อด จะหิวกระหายก็ทน จะถูกล่วงเกินด้วยวาจา เช่นพูดเสียดแทง หรือด้วยกายเช่นเบียดเบียนก็สะกดได้ จะเจ็บไข้ได้ทุกข์ก็อดกลั้น รวมความว่าเมื่อมีวัตถุอันไม่เป็นที่พึงใจใด ๆ มากระทบ ก็อดไว้ ทนไว้ กลั้นไว้ได้ ที่เรียกว่า มีน้ำอดน้ำทน ไม่ทอดถอยการงาน เพราะหนาวร้อน ไม่ตอบสนองเพราะถูกล่วงเกิน ไม่กระสับกระส่ายครวญคราง เพราะอาพาธกล้า ผู้นั้นชื่อว่า "ผู้มีขันติ" เพราะปฏิบัติดำเนินในขมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติอดทน) ที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงไว้ว่า "เป็นผู้อดกลั้นทนทานต่อหนาวร้อน หิวกระหาย สัมผัสเหลือบยุง ลมแดด สัตว์เลื้อยคลาน (ทนตรากตรำ) ถ้อยคำที่พูดไม่ดี ที่มาเสียดแทง (ทนกระทบกระทั่ง) และต่อทุกขเวทนาที่เกิดในสรีระ อันหยาบข้ากล้าแข็งไม่สำราญบานใจขนาดปลิดชีวิต (ทนเจ็บช้ำลำบาก) และว่า ไม่ด่าตอบผู้ด่า ไม่เบียดเบียนต่อผู้เบียดเบียน ไม่ทะเลาะวิวาทต่อผู้ทะเลาะวิวาท" ดังนี้ ขันติที่จำแนกมานี้ อาจย่อคงได้โดยอาการเป็น ๒ คือ อดทนทำ เช่นทนตรากตรำปฏิบัติธุระกิจ ๑ อดทนนิ่ง เช่น อดนิ่งได้เมื่อถูกด่าว่าหรืออดกลั้นอาพาธไม่กระสับกระส่าย ๑ ธรรมข้อนี้เป็นคุณเกื้อกูลบุคคลในการดำรงชีพและการงานทั่วไป จึงมีปรากฏอยู่ในหมวดธรรมเป็นอันมาก เช่นในฆราวาสธรรม สมเด็จพระบรมศาสดา ตรัสสรรเสริญไว้โดยชื่อว่า ธิติ คือ ความธานทนไว้ได้ดังนี้ว่า

"ธรรม ๔ ประการนี้ คือ **ความสัจ ๑ ความข่มใจไว้ได้ ๑ ความธานทนไว้ได้ ๑ ความเผื่อแผ่ ๑** ของคฤหัสถ์ชนใด ผู้มีศรัทธาเชื่อกัษป เชื่อผล มีอยู่ คฤหัสถ์ชนผู้นั้นแลละโลกนี้ไปย่อมไม่เศร้าโศก"

อันผู้ครองเรือนถ้าขาดขันติเสีย จะเป็นคนไม่ทนการงาน เข้าลักษณะอ่อนแอ เป็นคนผลุนผลันหุนหัน เข้าลักษณะร้ายกาจน่าเกลียด เป็นคนเสียกำลังใจง่ายในเวลาเจ็บไข้ เจ็บน้อยก็เหมือนมาก เข้าลักษณะใจเสาะ เหล่านี้ไม่เหมาะแก่ภาวะแห่งผู้ครองเรือน ส่วนผู้มีขันติย่อมปรากฏตรงกันข้าม จะเป็นคนขันแข็งต่อการงาน มีใจหนักแน่น มั่นคง เหมาะเป็นผู้ครองเรือน แม้ในฝ่ายบรรพชิต ก็ต้องอาศัยขันติเป็นกำลัง ดังพระพุทธศาสนสุภาษิตว่า **"ขันติเป็นกำลังของนักพรต"** เพราะการบรรพชาเป็นการยาก ตั้งต้นแต่ความเป็นอยู่ จะเห็นได้ในนิสัย ๔ ที่พระอุปัชฌาย์บอกแก่สัทธิวิหาริกในเวลาอุปสมบทเสร็จ และจำเป็นต้องมีอดกลั้นทางใจอีกเป็นอย่างมาก จึงจักสามารถบำเพ็ญพรตได้ จะปล่อยกายใจอย่างฆราวาสวิสัยเป็นอันไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระ

ชินสีห์สัมพุทธเจ้า เมื่อทรงประทานพระโอวาทปาฏิโมกข์ จึงทรงยกขันติขึ้นตรัสโดยความเป็นคุณสมบัติเป็นประการต้นว่า **"ขันติ คือความอดทน เป็นตะบะ คือคุณอันเผาผลาญบาปธรรมเป็นอย่างยิ่ง"** แม้ในทศพิธราชธรรม และในทศบารมี ก็มีขันติประการหนึ่ง

ขันติ เป็นคุณเกื้อกูลดังแสดงมาถึงอย่างนั้น ถ้าให้เป็นไปไม่ถูกทาง ก็จักไม่สำเร็จประโยชน์ หรือกลับให้โทษก็เป็นได้ ต่อให้เป็นไปถูกทาง จึงจักให้ผลข้างดี เปรียบเหมือนวางยา

การให้เป็นไปถูกทางนั้น แสดงเป็นนิทัศนะ คือให้อารมณ์ อารมณ์บางอย่างควรปฏิบัติข่ม (มหาปฏิปทา) เช่นรูปที่เห็นด้วยจักษุทำให้เกิดยินดี ยินร้าย บางอย่างควรปฏิบัติสงบ (สมาปฏิปทา) เช่น อกุศลวิตก ๓ ประการ เหล่านี้จะใช้ขันติไม่ควร เพราะมีวิธีปฏิบัติต่างกัน เช่น เมื่ออกุศลวิตกอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ท่านสอนว่า "นาธิวาเสติ ไม่รับไว้" ให้ละบรรเทาให้สงบ ส่วนเมื่ออาพาธกล้าเกิดขึ้น ท่านสอนให้ปฏิบัติตรงกันข้ามว่า "อธิวาสกชาติโก อดกลั้นเป็นปกติไว้" นี้เป็นลักษณะของขันติแท้ แม้อารมณ์ของขันติเอง ก็ต้องปฏิบัติให้ถูกประสงค์อีกเช่น อดทนต่อหิวกระหาย ถ้าไม่กินไม่ดื่มในเวลาที่ควรกินควรดื่ม ด้วยคิดว่าปฏิบัติอดทน ชื่อว่าปฏิบัติไม่ถูกประสงค์และกลับได้รับโทษ ต่อเมื่อกินและดื่มในเวลาที่ควรกินควรดื่มแล้ว เกิดหิวกระหายขึ้นนอกเวลา ก็อดทนไว้ ไม่ควรกินดื่มพร่ำเพรื่อ จึงจักชื่อว่าใช้ขันติถูกประสงค์ และควรจะรู้ประมาณคือความพอดี เพราะถ้าอดทนเกินพอดี เช่นตรากตรำทำการงานจนไม่มีเวลาพักผ่อนตามสมควรก็ทำให้เกิดโทษ ต่อเมื่อใช้พอดีจึงจักสำเร็จประโยชน์ ทั้งยังควรใช้ให้ถูกกาล คือให้ทันท่วงทีที่ได้ประสบอารมณ์ที่พึงอดทน ไม่ให้ช้าหรือผัดผ่อนไว้ ถ้าผัดเวลาต่อขันติไว้ก่อน เช่นในวันนี้หนาวนอน ร้อนหนี ด้วยคิดว่าพรุ่งนี้ จึงจักอดทน ขันติก็เกิดไม่ทันการต้องขาดประโยชน์ที่จะพึงได้ในวันนี้เสีย รวมความว่าใช้ขันติในทางใดก็ตาม ย่อมสำเร็จประโยชน์ได้ เรียกว่าใช้ถูกทาง ขันติที่ใช้ผิดทาง นอกจากไม่ให้ประโยชน์ หรือให้โทษต่าง ๆ อื่นแล้ว บางทีก็จะเป็นเช่นคำของอสุรินทเวปจิตติกล่าวว่า "คนพาลย่อมสำคัญเสียว่า คนนี้อดนิ่งเพราะกลัวเรา เขาเป็นผู้หาปัญหามิได้ ย่อมเข้าครอบเหมือนโค ยิ่งหนีก็ยิ่งไล่ ต่อให้เป็นไปถูกทาง จึงจักยังประโยชน์ให้สำเร็จ สมด้วยพระวาจาขององค์อมรินทราธิราชว่า "คนผู้ไม่โกรธตอบ กล่าวคือคนมีขันติ ชื่อว่าย่อมประพฤติประโยชน์แก่ตนแก่ผู้อื่นทั้งสองฝ่าย" เหตุดังนั้น ในอุปัสเสนธรรม (ธรรมเป็นที่อิงอาศัย) ๔ ท่านพระธรรมเสนาบดีจึงกล่าวไว้ข้อหนึ่งว่า "ย่อมพิจารณาแล้วจึงอดทนอย่างหนึ่ง" ด้วยคำนี้แสดงขันติที่พิจารณารอบคอบแล้วจึงให้เป็นไปว่าเป็นธรรมที่อิงอาศัยได้ประการหนึ่ง

ในการปฏิบัติอดทน เบื้องต้นอาจต้องทนปฏิบัติก่อน เมื่อชำนาญแล้ว ขันติก็อาจเกิดขึ้นทันท่วงทีจนไม่รู้สึกยาก โดยปกติสิ่งทั้งปวงในโลกย่อมมีกำลังต้านทานของตนมากบ้างน้อยบ้างเช่นต้นไม้ก็มีความแข็งเป็นกำลังดำรงต้นให้ตั้งอยู่ แม้ร่างกายและจิตใจของบุคคลก็มีกำลังต้านทานอยู่ตามธรรมชาติเช่นเดียวกัน ขันติก็คือการดึงกำลังต้านทานนั้นออกมาใช้นั่นเอง ถ้าไม่หมั่นใช้ร่างกายก็จะอ่อนแอ เมื่อต้องปัจจัยมีแดดฝนเป็นต้น ก็จะเป็นอันตรายง่าย ยกตัวอย่างเช่น ผู้ถนอมร่างกายไม่ให้ชินต่อธรรมชาติ เช่น แดดฝนไว้บ้าง ที่เรียกว่าคนผิวบาง เมื่อจำต้องถูกแดด ฝน ร่างกายก็จะต้องเจ็บป่วยโดยง่าย ต่างกับผู้ที่เคยกรำแดดฝนจนร่างกายมีกำลังต้านทานพอ การเยียวยาโรคบางอย่างในปัจจุบัน ก็มีวิธีฉีดเชื้อโรคอย่างนั้นที่ทำให้อ่อนกำลังแล้วเข้าไปในร่างกาย เพื่อ

ให้เกิดกำลังต้านทานขึ้นได้เอง เข้าวิธีหนามยอกเอาหนามบ่ง ขันติที่ใช้ถูกทางย่อมเพิ่มกำลังต้านทานทางของร่างกายให้มากขึ้นเสมอ ผู้มีขันติย่อมปรากฏเป็นคนมีร่างกายบึกบึนแข็งแรงเป็นสหายต่อเย็นร้อนลมแดด และปราศจากโรค แม้จักเกิดเจ็บป่วยขึ้นก็สามารถอดกลั้นได้ ถึงทางจิตใจก็พึงเห็นเช่นเดียวกัน แต่มีความสำคัญยิ่งกว่าทั้งทางโทษและคุณ เพราะใจย่อมเป็นที่เกิดแห่งขันติทั้งทางกายที่แสดงมาแล้ว ทั้งทางใจเอง เมื่อใจไม่มีน้ำอดน้ำทนก็อดทนไปไม่ได้ เหมือนอย่างเมื่อกายปราศจากใจ กิริยายืนก็มีไม่ได้ เฉพาะความอดทนทางใจนั้นคืออดทนต่อการล่วงเกินดั่งที่แสดงมาข้างต้น ถ้าไม่มีขันติอยู่ใจก็อ่อนกำลังต้านทาน เมื่อถูกกระทบกระทั่งล่วงเกิน กิเลสก็อาจขึ้นท่วมใจได้ แต่ถ้ามีกำกับอยู่ ก็มีกำลังต้านทานแข็งแรง กิเลสไม่อาจพลุ่งขึ้นครอบงำ จึงเป็นผู้ชนะกิเลสในใจตนเอง ผู้อดทนได้ต่อผู้ที่ไม่มีกำลัง ท่านกล่าวว่าเป็นขันติอย่างสูง สมด้วยสุภาษิตว่า

"ชนใดเป็นผู้มีกำลังแท้จริง แต่ย่อมอดนิ่งแก่ผู้หากำลังมิได้ ปราชญ์ทั้งหลายได้กล่าวความอดนิ่งของชนนั้นว่า ขันติอย่างยิ่ง เพราะคนหากำลังมิได้ จำต้องอดอยู่เองเป็นนิจ" ดังนี้

ผู้ปฏิบัติอดทนเป็น "ผู้มีขันติ" ตามที่พรรณนา เมื่อมีเมตตาสนับสนุนย่อมประคับประคองขันติให้เป็นไปด้วยดี

เมตตา โดยพยัญชนะได้แก่ความสนิทสนมรักใคร่ เว้นราคะ โดยอรรถ ได้แก่ปรารถนาความสุขความเจริญเพื่อผู้อื่น ดังพระบาลีในกรณีเมตตาสูตรว่า "ขอสัตว์ทั้งปวงจงรักษาตนให้เป็นสุข" คุณข้อนี้เปรียบเหมือนน้ำเป็นเครื่องดับไฟคือโทสะพยาบาท เป็นเครื่องชูใจให้แจ่มใสชื่นบาน ไม่มีเวรมีกรรมต่อใคร ๆ เพราะแม้ปรารถนาให้ผู้อื่น ก็เป็นปฏิกิริยาให้ผู้มีเมตตาจิตเองไม่มีเวรมีภัยต่อใครหมด ถ้าคนยังมีทุกข์ภัยเวรอยู่ ก็ส่องว่าเมตตายังไม่บริสุทธิ์ ผู้มีจิตรักใคร่สนิทสนมปรารถนาให้เป็นสุข ปราศจากโทสะพยาบาล - ทุกข์กับเวร ชื่อว่า "ผู้มีเมตตา" ผู้มีเมตตาเมื่อถูกผู้อื่นล่วงเกิน ย่อมให้อภัยได้ไม่เกิดโทสะถึงต้องใช้ขันติ เปรียบเสมือนมารดาไม่เคียดขึ้งต่อบุตรสุดที่รักผู้ดื้อดึงด้วยเมตตาฉะนั้น และเมตตายังเป็นธรรมอำนวยให้มีโสรัจจะอันเป็นธรรมคู่กับขันติ โสรัจจะโดยพยัญชนะ ได้แก่ความยินดีในธรรมอันงาม โดยอรรถได้แก่ความสงบเสงี่ยม ขันติและโสรัจจะต่างเป็นเป็นปัจจัยแห่งกันแลกัน คือต่างเป็นเหตุอิงอาศัยกันแลกัน คนชอบในทางสงบเสงี่ยมจึงอดกลั้นเหตุอันไม่เป็นที่ปรารถนา คนถือขันติก็จำต้องหาทางปลอบจิตมิให้อึดอัดด้วยโสรัจจะ ต่างเป็นคู่ของกันฉะนี้ ในที่ซึ่งยกแสดงแต่ขันติข้อเดียวก็พึงทราบว่ามีโสรัจจะเป็นคู่อยู่ในทางปฏิบัติทั้ง ๒ นี้ก็ย่อมสนับสนุนเมตตาได้เช่นเดียวกัน จึงกำหนดความต่างหน้าที่ตามตัวอย่างดังนี้ เมื่อถูกผู้อื่นล่วงเกิน ขันติอดกลั้นไว้ ไม่แสดงกายวิการวจีวิการตอบ เปรียบเหมือนปิดประตูขังคนดุไว้ โสรัจจะกล่อมใจมิให้อึดอัด เปรียบเหมือนปลอบโยนเขาผู้ดิ้นรนจะออกให้สงบ เมตตาดับโทสะที่พลุ่งขึ้นในใจเปรียบเหมือนเปลี่ยนใจเขาให้เป็นคนใจดีได้

ผู้มีขันติและมีเมตตาตามที่พรรณนามาฉะนี้ ย่อมได้ประสบอานิสงส์ผลเป็นอเนกประการดังที่มีภาษิตสรรเสริญไว้เป็นอันมาก ดังมีแสดงไว้ในคาถาบทหนึ่งว่า *"ผู้มีขันติและมีเมตตา ย่อมเป็นผู้มีลาภ มียศ และมีสุขเสมอ ผู้มีขันติเป็นที่รักที่ชอบใจของเทวดามนุษย์ทั้งหลาย"*

ลาภ คือสิ่งน่าปรารถนาที่ได้มา เช่น ทรัพย์สมบัติ บุตร ภรรยา สามี ลาภทุกอย่างย่อมได้มาด้วยอดทนทำบ้าง อดนิ่งหรืออดกลั้นบ้าง โดยนัยที่แสดงมา ไม่เช่นนั้นก็ได้ยาก และขันติอาจทำให้ร่างกายปราศจากโรค ซึ่งถือเป็นลาภอันประเสริฐ ดังพระพุทธภาษิตว่า "ลาภทั้งหลายมีความไม่มี

โรคเป็นอย่างยิ่ง” ส่วนเมตตาย่อมคอยค้ำจุนส่งเสริม เพราะผู้มีเมตตาย่อมได้มิตรจิตจากผู้อื่นได้ในคำว่า “มิตรจิตติดต่อกับมิตรใจ” หรือ “เมตตาจิตต่อมิตรใจตอบ” เมื่อได้มิตรจิตไว้แล้วลาภทั้งหลายจะไปไหนเสีย ในทางคุณลาภ ขันติและเมตตาเป็นคุณลาภของผู้มีอยู่ก่อน และเป็นอาการแห่งคุณธรรมคุณวิเศษอื่นอีกไม่มีประมาณกล่าวโดยย่อ เป็นคุณเกื้อกูลให้ได้ลาภมีมนุษย์สมบัติเป็นต้น หรือประโยชน์ปัจจุบันเป็นต้น

ยศ คือภาวะภูมิชั้นที่สูงขึ้นไปโดยลำดับ ประกอบด้วยความเป็นใหญ่ ชื่อเสียงคุณงามความดี มีบริวารแวดล้อม อิฏฐผลนี้ ก็มีด้วยขันติและเมตตาเช่นกับลาภ มีตัวอย่างด้วยยศโดยแต่งตั้งผู้จักได้รับต้องมีคุณสมบัติทั้งสองนี้ สมควรแก่ยศนั้น ๆ แม้พระมหากษัตริย์ก็ทรงถือขันติและอโกธะอันนับเข้าในเมตตา เป็นราชธรรม จึงทรงดำรงพระราชอิสสริยะยศโดยสวัสดี แม้ในทางคุณยศก็เช่นเดียวกัน บุคคลจักสามารถเลื่อนภาวะภูมิชั้นแห่งความดีของตนให้สูงขึ้นไปได้ ก็ด้วยขันติ มีเมตตาค้ำจุน ไม่เช่นนั้นก็ไม่สามารถปฏิบัติความดีแม้เพียงเบญจศีลเพื่อเลื่อนภาวะของตนเป็นคนมีศีลได้ ในธรรมคู่นี้เอง ผู้ปฏิบัติอดทนอบรมเมตตาย่อมชื่อว่าปฏิบัติเลื่อนภาวะของตนขึ้นเป็นคนมีขันติ คนมีเมตตา เป็นคุณยศที่อย่างสูง - ตรัสยกย่องเป็นพราหมณ์ในพระพุทธศาสนา สมดังพระพุทธภาษิตว่า “เราเรียกผู้นั้น ซึ่งเป็นผู้มีกำลังคือขันติ มีหมู่พลคือขันติว่าเป็นพราหมณ์” แม้มีเมตตาย่อมเลื่อนภาวะขึ้นเป็นผู้ใหญ่ เพราะเมตตาเป็นพรหมวิหารธรรม ยศย่อมเจริญแก่ผู้มีขันติและเมตตาฉะนี้

สุข คือความสะดวกกายใจ ปรากฏเป็นสำราญ ชื่นบาน ปลอดโปร่ง แจ่มใส สำเร็จได้ด้วยขันติและเมตตาจิตเหมือนกัน ผู้มีขันติย่อมเห็นหนาวร้อนเหมือนเพื่อน เห็นการจาบจ้วงล่วงเกินเหมือนการกีฬา เห็นอาพาธกล้าเหมือนยาชูกำลัง จึงไม่เป็นทุกข์ในเมื่อประสบหนาวร้อนเป็นต้น มีเมตตาย่อมมีจิตเยือกเย็นห่างโทสะพยาบาท ไม่รู้สึกเป็นศัตรูเวรกับใคร จะหลับก็เป็นสุข จะตื่นก็เป็นสุข ดังพระพุทธภาษิตในเมตตานิสังสสูตรว่า “หลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข” ผู้มีขันติและเมตตาย่อมได้สุขเสมอ ฉะนี้

อีกข้อหนึ่งคือ เป็นที่ชอบใจของเทวดามนุษย์ทั้งหลาย, ในคาถานี้กล่าวคือเฉพาะผู้มีขันติแต่พึงทราบว่า หมายถึงผู้มีเมตตาด้วย เทวดาหมายถึงเทวดาโดยอุบัติก็ได้ โดยสมมุติก็ได้ อีกนัยหนึ่ง มนุษย์หมายถึงบุคคลทั่วไป เทวดาหมายถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยคุณธรรมอันสูง เช่นเทวธรรม พรหมวิหารธรรม ผู้มีขันติและเมตตาย่อมไม่เป็นอันตรายต่อใคร แต่กลับเป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น แม้มีผู้มาจ้วงจาบล่วงเกิน ก็ยังอดนิ่ง และยังแถมแผ่ไมตรีจิตคิดให้เขาเป็นสุขอีก เหตุฉะนี้ ถ้าไม่เป็นที่รักชอบใจแล้วใครจะเป็นที่รักชอบใจได้ และผู้ที่ไม่รักชอบใจผู้มีขันติและเมตตานั้น ก็ชื่อว่า มีใจต่ำทรามจนไม่ควรจัดเข้าชั้นมนุษย์ ไม่ต้องกล่าวถึงเทวดา เฉพาะเมตตา เมื่อมีในผู้อื่นย่อมเป็นผลสะท้อนให้ผู้อื่นรักชอบใจตน มีเล่าว่า แม้เทวดาโดยอุบัติก็รักชอบใจผู้เจริญเมตตาภาวนา ดังในเรื่องเหตุเกิดขึ้นแห่งกรณียเมตตสูตร สมด้วยพระพุทธภาษิตในเมตตานิสังสสูตรว่า “เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลายเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย”

รวมความว่า ผู้มีขันติและเมตตาย่อมเป็นผู้มีลาภ มียศ มีสุขเสมอ และเป็นที่รักที่ชอบใจของเทวดามนุษย์ทั้งหลาย.

๕. ความดี

ที่เรียกว่า ดี หรือ ความดี นั้น มีทางเข้าใจต่าง ๆ กันหลายอย่าง กล่าวโดยที่ตั้งดีบางอย่างมีตนเป็นที่ตั้ง คือดีตามความเข้าใจความเห็นความสะดวกเหมาะสม เป็นต้น ของตน เช่น สิ่งที่ตนเห็นว่าดี ก็ยืนยันว่าดี ดีอย่างนี้อาจขัดแย้งกับผู้อื่น ดังเรื่องทั้งหลายที่โต้เถียงกันอยู่โดยมากก็เป็นเรื่องที่ต่างเห็นว่าดี หรือสิ่งที่สะดวกเหมาะสมแก่ผู้ใด ผู้นั้นก็ว่าดี เช่น อาหาร บางคนชอบรสอย่างหนึ่ง บางคนชอบรสอีกอย่างหนึ่ง ดีอย่างนี้เรียกว่า อัตตาธิปไตย มีตนเป็นใหญ่

ดีบางอย่างมีโลก ถือหมู่ชนหรือผู้อื่นเป็นที่ตั้ง คือดีตามความเห็นรับรองของโลก เมื่อโลกนิยมว่า อย่างใดดี ก็พลอยว่าอย่างนั้นดี ดีอย่างนี้มีเปลี่ยนแปลงไปได้ตามกาลสมัย ดังมีตัวอย่างอยู่เป็นอันมาก ที่รับรองกันว่าดีในสมัยหนึ่ง ครั้งอีกสมัยหนึ่งก็กลับเป็นไม่ดี หรือสิ่งที่ว่าไม่ดีในสมัยหนึ่ง ครั้งอีกสมัยหนึ่งก็กลับว่าดี บางทีโลกส่วนใหญ่ว่าดี โลกส่วนน้อยก็พลอยดีไปตาม ดีอย่างนี้เรียกว่า โลกาธิปไตยมีโลกเป็นใหญ่

ส่วนดีอีกอย่างหนึ่งมีธรรมเป็นที่ตั้ง คือดีตามธรรมตามเหตุผลที่เป็นจริง ไม่ถือเอาตนหรือโลกเป็นประมาณ ดีอย่างนี้เรียกว่า ธรรมาธิปไตย มีธรรมเป็นใหญ่ ดีที่มีตนและโลกที่ตั้งนั้น อาจจะเป็นดีจริงก็ได้ ดีไม่จริงก็ได้ ส่วนดีที่มีธรรมเป็นที่ตั้งนั้น เป็นดีจริง

อนึ่ง ข้อที่เรียกว่า ดีนั้น เมื่อกล่าวโดยผลก็เรียกว่า ดีเพราะอาศัยผลที่พึงได้รับเป็นหลักวินิจฉัย คือเมื่อมีผลดี ก็เป็นดี เมื่อมีผลชั่ว ก็เป็นชั่ว เมื่อไม่มีผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็นไม่ดีไม่ชั่ว และผลนั้นย่อมมีต่าง ๆ กันตามขั้น คือ ผลบางอย่างดีในปัจจุบัน คือในชีวิตนี้ เช่น ทรัพย์ ยศ ความผาสุก เป็นต้น ทางหรือการกระทำที่เป็นไปเพื่อให้สำเร็จผลเหล่านี้ ก็เป็นดีปัจจุบัน ผู้ที่ต้องการดีปัจจุบันเท่านั้น จึงได้ขวนขวายแสวงหาผลเหล่านี้ โดยไม่คำนึงว่าผิดหรือถูก ดีอย่างนี้เป็นดีที่แคบ ดีที่สั้น ผลบางอย่างเป็นผลดีที่กว้างดีที่ยาว เป็นผลอันน่าปรารถนาอันพึงได้ตลอดถึงผู้อื่นตลอดถึงภายหน้า ทางหรือการกระทำที่เป็นไปเพื่อสำเร็จผลเหล่านี้ ก็เป็นทางดีข้างหน้า ดีอย่างนี้ เป็นดีที่กว้างดีที่ยาว ผู้ที่ต้องการดีข้อนี้ ก็ขวนขวายแสวงหาในทางที่เห็นว่าจะอำนวยให้ได้ให้ถึง แต่ผลดีอีกอย่างหนึ่งที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไป คือความสงบความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ทางหรือการกระทำที่เป็นไปเพื่อให้สำเร็จผลนี้ก็เป็นดีอย่างละเอียดประณีต ผู้ที่เห็นว่าผลดีปัจจุบันตลอดถึงผลดีภายหน้ายังเจืออยู่ ด้วยความเดือดร้อนระส่ำระสาย ยังไม่สงบจริง และปรารถนาความสงบอย่างยิ่ง ก็ขวนขวายปฏิบัติเพื่อให้ได้ให้ถึงผล คือความสงบอย่างยิ่งนี้ ดีอย่างนี้ เป็นดีที่สุดหรือสุดดี

ทางพระพุทธศาสนา แสดงข้อที่เรียกว่า ดี ดังกล่าวนี้ไว้ครบทุกประการ สำหรับผู้ปรารถนาดีตามภูมิตามชั้น คือ สำหรับผู้ปรารถนาดีปัจจุบัน ก็แสดงทิฏฐธรรมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบันไว้ ๔ ประการ คือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ๑ อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความรักษา ๑ กัลยาณมิตรตา ความมีมิตรดี ๑ สมชีวิตา ความเลี้ยงชีพสมควร ๑

สำหรับผู้ที่ปรารถนาดีที่กว้างและยาว ก็แสดงสัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้าไว้ ๔ ประการ คือ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ๑ ศีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล ๑

จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยบริจาค ๑ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ความรู้ชอบ ๑

สำหรับผู้ปรารถนาดีอย่างละเอียด ก็แสดงมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น มีสัมมาสมาธิเป็นที่สุด

ดี ๓ อย่างนี้ เป็นดีที่ละเอียดกว่ากันขึ้นไปเป็นขั้น ๆ จนถึงที่สุด หรือสุดดี คือสุดยอดของความดี อันได้แก่ความหลุดพ้น ความสงบอย่างยิ่ง จึงเป็นดีจริง ดีบริสุทธิ์

อนึ่ง ข้อที่เรียกว่า ดี นั้น เมื่อกล่าวตามหลักปฏิบัติตรง ตามพระพุทธศาสโนวาทเพียงย่อๆ เลือกแต่ข้อที่เป็นหัวใจปฏิบัติธรรม ก็ได้แก่ การไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ การทำกุศลให้ถึงพร้อม ๑ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว ๑ ตามหลักพระโอวาทปาฏิโมกข์ ความปฏิบัติตามหลักปฏิบัติธรรมนี้เรียกว่า ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรงกันข้าม เรียกว่า ปฏิบัติชั่ว ดีหรือชั่วตามหลักปฏิบัตินี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ชี้เหตุชี้ผลให้บุคคลพิจารณาเห็นได้ที่ตนด้วยตนเอง เพื่อว่าเมื่อรู้เห็นจริงด้วยตนเองแล้ว จึงเชื่อถือปฏิบัติ ดังในกาลามสูตร พระบรมศาสดาตรัสห้ามชาวเกสปุตตนิคมมิให้ถือด้วยฟังตาม ๆ กันมาเป็นต้น แต่ให้ถือด้วยการสอบสวนพิจารณาจนเห็นจริง

ความย่อในพระสูตรนี้ว่า พระบรมศาสดาได้ตรัสถามชาวเกสปุตตนิคมให้พิจารณาตอบด้วยตนเองว่า โลภะ โทสะ โมหะ เมื่อเกิดขึ้นภายในของคน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลหรือว่าเพื่อไม่เกื้อกูล คนโลภ โกรธ หลง ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ถึงภรรยาของผู้อื่นบ้าง พูดเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นให้ทำอย่างนั้นบ้าง ข้อนี้เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์หรือไม่?

ชาวเกสปุตตนิคมกราบทูลว่า ข้อเหล่านี้เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์

พระบรมศาสดาจึงตรัสถามย้ำว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ธรรมเหล่านี้เป็นกุศลหรืออกุศล? มีโทษหรือไม่มีโทษ ผู้รู้ติเตียนหรือสรรเสริญ บุคคลสมาทานให้บริบูรณ์แล้ว เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูลเพื่อทุกข์หรือไม่?

ชาวเกสปุตตนิคมกราบทูลว่า เป็นอกุศล มีโทษ ผู้รู้ติเตียน บุคคลสมาทานให้บริบูรณ์แล้ว เป็นไปเพื่อไม่ - เกื้อกูล เพื่อทุกข์

พระบรมศาสดาตรัสถามในฝ่ายตรงกันข้างสืบไปว่า อโลภะ อโทสะ อโมหะ ที่เกิดขึ้นในภายในของคน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลหรือเพื่อไม่เกื้อกูล คนไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ย่อมไม่ฆ่าสัตว์ เป็นต้น ย่อมชักชวนผู้อื่นให้ประพฤติดีอย่างนั้นบ้าง ข้อนี้เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข หรือไม่?

ชาวเกสปุตตนิคมกราบทูลว่า ข้อเหล่านี้เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข

พระบรมศาสดาตรัสถามย้ำว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ธรรมเหล่านี้เป็นกุศลหรืออกุศล มีโทษหรือไม่มีโทษ ผู้รู้ติเตียนหรือสรรเสริญ บุคคลสมาทานให้บริบูรณ์แล้ว เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข หรือไม่?

ชาวเกสปุตตนิคมกราบทูลว่า เป็นกุศล ไม่มีโทษ ผู้รู้สรรเสริญ บุคคลสมาทานให้บริบูรณ์แล้ว เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข

ตามพระสูตรนี้ - แสดง ดีจริง ชั่วจริง ตามคลองธรรม มีธรรมเป็นที่ตั้ง ทุกคนอาจพิจารณาเห็นได้ด้วยตนเอง แต่ก็ต้องพิจารณาในขณะที่จิตใจปลอดโปร่งจากความโลภ โกรธ หลง ถ้า

ยังลุอำนาจแห่งความโลภ โกรธ หลงอยู่ ก็จัดไม่เห็นตามที่ตรัสไว้

ความไม่ลุอำนาจความโลภ โกรธ หลง เว้นได้จากการฆ่าประหัตประหาร เป็นต้น ตามที่แสดงไว้ในพระสูตรนี้ ชื่อว่า การไม่ทำบาป จัดเป็นธรรมปฏิบัติขั้น ศีล

แต่ความประพฤติอย่างนี้ ย่อมเนื่องด้วยจิตใจเป็นสำคัญ ถ้าจิตใจยังหมกมุ่นอยู่ด้วย ความโลภ โกรธ หลง ก็ยากที่จะเว้นบาปได้ ฉะนั้น จึงต้องอบรมจิตใจให้ตั้งอยู่ในทางที่ดีที่ชอบ เช่น ให้เจริญเมตตาไมตรีจิต คิดปรารถนาให้เป็นสุข กรุณา ความเอ็นดูคิดช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา ความเบิกบานยินดีปราศจากริษยา อุเบกขา ความวางใจเฉย เป็นกลาง ห่างจากความรักความชัง แผ่ไปโดยเจาะจงหรือไม่เจาะจงทั่วไป เมื่ออบรมจิตใจให้ตั้งอยู่ในทางดีทางชอบได้เช่นนี้ จิตย่อมห่างไกลจากความโลภ โกรธ หลง ความประพฤติก็ห่างจากบาป แต่หันไปใกล้ชิดสนิทกับบุญ คือความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ความปฏิบัติอบรมจิตใจให้ตั้งอยู่ในทางดีทางชอบเช่นนี้ ชื่อว่า ทำกุศลให้ถึงพร้อม จัดเป็นธรรมปฏิบัติขั้น สมาธิ หรือขั้นอบรมจิต

แต่ความอบรมจิตใจนี้จะสำเร็จผลดีเต็มที่ ก็จำต้องชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดด้วยปัญญา ปัญญาในทางคดีธรรม ขั้นต้น หมายถึงความรอบรู้ในกุศลอกุศล พร้อมทั้งเหตุดังที่แสดงไว้ในกาลามสูตรนั้น ขั้นสูง หมายถึงความรู้จริง คือความรู้ที่เข้าถึงสัจจธรรม ความอบรมปัญญาให้เกิดขึ้นชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาด ชื่อว่า ชำระจิตใจของตนให้ผ่องแผ้ว จัดเป็นธรรมปฏิบัติขั้น ปัญญา

ดีดังนี้สูงกว่าดีทางวัตถุ มี ทรัพย์ ยศ เป็นต้น ซึ่งมีปริมาณจำกัด ผู้ปฏิบัติเพื่อดีอย่างนี้ จึงไม่ต้องแย่งดีแข่งดีกับใคร และปฏิบัติได้ไม่จำกัดชาติชั้นวรรณะ เพราะเมื่อปฏิบัติดีแล้ว ก็เป็นพวกเดียวกันหมด

ยังมีข้อที่ควรกล่าวแถมอีก คือ ในการปฏิบัติดีนั้น ถ้ายังปล่อยตนให้เป็นไปตามกระแสโลภ โกรธ หลง ที่เรียกว่า อนุโสตคามี (ไปตามกระแส) ก็ไม่อาจปฏิบัติได้ ต่อเมื่อทวนกระแสดังกล่าว ที่เรียกว่า ปฏิโสตคามี (ไปทวนกระแส) จึงอาจปฏิบัติได้ และเมื่อทวนไปได้จนถึงกระแสธรรม เป็นผู้ตั้งตนได้ในธรรม ที่เรียกว่า ฐิตตฺโต (ผู้ตั้งตนได้) แล้ว ก็เข้าหมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้ากำลังปฏิบัติดีอยู่แม้ทีละน้อย ก็ชื่อว่ากำลังปฏิบัติบ่ายหน้าไปเข้าหมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งเป็นหมู่บริสุทธิ์ เป็นหมู่สงบ เป็นหลักสันติที่แท้จริงในโลก.

๑๐. ความอยากดีและความริษยา

ความอยากดี

ความอยากดี เป็นอาการของจิตใจอย่างหนึ่ง ในการจะกล่าวถึง "ความอยากดี" ว่าคืออะไร ก็น่าจะต้องพิจารณาก่อนว่า "ดี" คืออะไร คำว่า "ดี" นั้น ตรงกันข้ามกับไม่ดี หรือชั่ว น่าจะต้องแบ่งเป็นสอง คือ "ดี" โดยเหตุ และ "ดี" โดยผล คือเหตุดีที่จะให้เกิดผลดี และผลดีที่จะเกิดจากเหตุดี ต่อไปนี้จะได้ขยายความออกไป สุดแต่เหมาะว่าจะยกส่วนเหตุหรือส่วนผลขึ้นก่อนหรือหลัง

"ดี" โดยทั่ว ๆ ไปนั้น มักจะมองที่ผลที่จะพึงได้ คือส่วนที่เรียกว่า โลกธรรมฝ่ายที่ปรารถนาพอใจอยากได้ คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ดังเช่นใครได้ลาภ เช่นเงินทอง ได้ยศ เช่นตำแหน่งหน้าที่การงานที่ดี ก็พูดกันว่าได้ดีไปแล้ว ความอยากดีจึงหมายความว่าอยากจะได้ดี หรือดังที่เรียกว่า "อยากได้ใคร่ดี" ความอยากดีของคนทั่ว ๆ ไปมักอยู่ในประเภท "อยากได้ใคร่ดี" ไม่ใช่อยากในความดี คือไม่ใช่อยากทำดี แต่ระดับของความอยากนั้นต่าง ๆ กัน คือ อยากไม่มากนัก อยากขนาดปานกลาง อยากมาก นอกจากนี้วิธีปฏิบัติเพื่อจะให้สมอยากก็ต่าง ๆ กัน เพราะ "ดี" ที่ต้องการอยากได้มิได้สำเร็จขึ้นด้วยเหตุเพียงความอยากเท่านั้น ต้องปฏิบัติจึงจำต้องหาวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสำเร็จ

บางคนอยากดีก็ตั้งหน้าทำดีในหน้าที่การงานหรือกิจที่ดีต่าง ๆ ถือหลักว่า "ทำดีได้ดี" บางคนก็เห็นว่าจะทำดีไปโดยลำพังตนเองอย่างเดียวไม่ได้ ถ้าผู้ใหญ่ไม่เห็น ทำเท่าไรก็ไม่ได้ดี จึงต้องทำดีให้ผู้ใหญ่เห็น ความเห็นเช่นนี้เป็นเหตุให้ "ทำดีแต่ต่อหน้า" พ้นตาผู้ใหญ่ไปแล้ว ก็หลีกเลี่ยงทอดทิ้งการงาน บางคนเห็นว่าจะได้ดีหรือไม่ได้ดีสำคัญที่ผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจหน้าที่ประสิทธิ์ประสาทให้ จึงหาดีด้วยวิธีทำให้ผู้ใหญ่โปรดปราน ความเห็นเช่นนี้เป็นเหตุให้เกิดวิธีหาดีที่เรียกว่า "ประจบสอพลอ" หรือ "ยกยอผู้ใหญ่" หรือ "ของกำนัล" หรืออื่น ๆ สุดแต่จะเก็งว่าจะทำให้ท่านโปรดปรานได้อย่างไร บางคนหาดีด้วยวิธีชอบแอบอ้างเอาความดีของคนอื่นมาเป็นของตน น่าจะเรียกว่า "ขโมยดี" บางคนหาดีด้วยวิธีชอบฟ้องผู้อื่นต่อผู้ใหญ่ หรือด้วยวิธีที่เรียกว่า "ใส่ร้ายป้ายสี" "ทับถม" "ใส่ความ" "สาดโคลน" หรือ "ปัดขา" บางคนหาดีด้วยวิธีแสดงดีซึ่งมีอาการแปลก ๆ ต่าง ๆ อีกมาก เช่น "ชิงดี" ที่มักพูดรวมกันไปว่า "ชิงดีชิงเด่น" คือแย่งกันแสดงว่าดีแย่งกันแสดงว่าเด่นด้วยวิธีต่าง ๆ หรือ "แข่งดี" คือไม่ยอมให้ด้อยกว่ากัน จะต้องแข่งแสดงว่าดีเสมอกันหรือยิ่งกว่า โดยไม่ใช่ตั้งใจทำดีให้มากขึ้นจนเสมอหรือจนยิ่งกว่ากัน แต่เป็นการแก่งแย่งหาดีด้วยวิธีแสดงดีอย่างหนึ่งเท่านั้น อีกอย่างหนึ่งคือ "อวดดี" ซึ่งเป็นการแสดงอาการอวดหยิ่งหรือลำพอง ทำนองข่มผู้อื่น น้อยบ้างมากบ้าง ว่าตนเป็นผู้มีดี มักจะพูดติดต่อกันไปว่า "อวดดีอวดเด่น" หรือ "ถือดี" ซึ่งเป็นเหตุให้เกิด "ลองดี" กันขึ้นได้

วิธีหาดีต่าง ๆ ไม่อาจจะกล่าวให้หมดสิ้นได้ เพราะมากคน มากความคิด มากความเห็น มากวิธี แต่ก็อาจสรุปลงได้เป็น ๓ ประเภท คือ หาดีด้วยการทำดี ๑ หาดีด้วยการทำดีบ้างทำไม่ดีบ้างปนกันไป ๑ หาดีด้วยการทำชั่วทั้งหมดหรือโดยมาก ๑ ทั้งหมดนี้ขึ้นอยู่กับความอยากดีที่หมายถึงความอยากได้ดี หรือความอยากใคร่ได้ ที่มุ่งผลส่วนโลกธรรมที่ปรารถนาพอใจใคร่ได้ดังกล่าวแล้ว ไม่ใช่ที่หมายถึงความอยากในความดี คืออยากทำความดี

ความอยากดีซึ่งมีระดับต่าง ๆ นั้น เป็นเหตุให้เกิดการขวนขวายแสดงหาดี ที่เป็นการปฏิบัติออกทางกาย วาจา ตามความอยากของใจ ถ้าความอยากดีมีน้อย ก็ทำให้ขวนขวายน้อย ถ้ามีปานกลาง ก็ทำให้ขวนขวานแต่พอประมาณ ถ้ามีมากแรงกล้า ก็ทำให้ขวนขวายดิ้นรนทะเยอทะยานมาก แต่จะขวนขวายในทางไหนอย่างไรนั้น ย่อมแล้วแต่เหตุผลหลายอย่าง ในที่นี้จะยกมากล่าวแต่อย่างเดียว คือ "ความเห็น" ของแต่ละบุคคล คือเห็นว่าทางใดวิธีใดดีก็ย่อมจะทำในทางนั้นวิธีนั้น ความเห็นที่ขาดสติปัญญาอันถูกต้อง ย่อมเป็นความเห็นผิด นำให้ขวนขวายในทางที่ผิด ส่วนความเห็นอันประกอบด้วยสติปัญยาอันถูกต้อง ย่อมเป็นความเห็นชอบ นำให้ขวนขวายในทางที่ถูก ฉะนั้น ข้อที่ทุก ๆ คนควรทำก็คือ อบรมสติปัญญาอันถูกต้องให้เกิดขึ้น วิธีอบรมสติปัญญา คือหมั่นระลึกพิจารณาให้ฉลาดรู้ในความดีความชั่ว และในอุบาย คือวิธีที่จะเข้าถึงความดี ดังจะกล่าวเป็นแนวทางคิดต่อไปนี้ :

๑. **ความอยากดีเป็นกำลังใจอย่างหนึ่ง** ที่จะส่งเสริมใจให้กระตือรือร้นแสวงหาดีให้แก่ตน ที่จะทำให้เล่าเรียนศึกษาหาวิชาความรู้ ฝึกฝนให้มีความสามารถในการงาน แสวงหางานทำเพื่อให้ได้ทรัพย์มาเลี้ยงตนและครอบครัวให้เป็นสุข สร้างหลักฐานให้ดีขึ้นโดยลำดับ และทำกิจที่เป็นประโยชน์ในทางที่จะเป็นเกียรติสำหรับตนตามส่วนที่ควรทำได้ แต่ทำอย่างไรจึงจะได้ดีมากและดีเร็วให้เพียงพอสมกับความอยาก

๒. **โดยปกติความอยากดี** ย่อมเป็นความอยากที่จะให้ได้ดีมากและดีเร็วด้วยกันทั้งนั้น เช่น อยากจะมั่งมีให้มาก ให้เร็ว อยากจะได้เลื่อนตำแหน่งหน้าที่ให้สูง ให้เร็ว แต่ลาภ ยศ เป็นต้นเหล่านี้ย่อมมีขอบเขตจำกัด บางผู้ที่มีความอยากได้ดีอย่างแรงจึงใช้วิธีหาดีต่าง ๆ กันดังกล่าวข้างต้น ซึ่งความสำเร็จอาจมีได้เหมือนกัน ถ้าไม่มีบ้างแล้วก็คงไม่มีใครหาดีด้วยวิธีเช่นนั้น แต่ก็ควรว่า ได้ดีด้วยวีธีหาดีในทางผิดต่าง ๆ นั้น ก็เหมือนอย่างได้ทรัพย์ด้วยวิธีหลอกลวงขโมยเขามา ถ้าเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถไม่สมฐานะ ก็จะไม่สามารถรักษาฐานะไว้ได้นาน จะดำรงอยู่ในฐานะใดได้ก็ต้องด้วยสามารถทำดีสมฐานะนั้นเท่านั้น และผู้ใหญ่ย่อมจะหมดความไว้วางใจในผู้ที่ปรากฏว่าทำดีแต่ต่อหน้า หรือแอบอ้างความดีของผู้อื่นเป็นต้น ส่วนการทำดีสม่ำเสมอทั้งต่อหน้าและลับหลังผู้ใหญ่ ด้วยความรู้ความสามารถและน้ำพักน้ำแรงของตน มุ่งให้เกิดผลดีแก่การงาน ย่อมเป็นเหตุให้ผู้ทำดีได้ดีไปโดยลำดับ อาจจะไม่ทันใจอยาก แต่จักมั่นคงและเป็นที่ภูมิใจตัวเอง การตามใจตนเองที่อยากดิ้นรนนั้นเป็นสิ่งไม่ควรทำ ควรหักห้ามใจที่ใฝ่สูงใฝ่ดีเกินควร เพราะจะไม่สมปรารถนา ทั้งจะสร้างความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นด้วย

๓. **สิ่งที่เรียกว่า** "ดี" นี้ อยู่ที่ลาภยศหรือเงินทองตำแหน่งหน้าที่สูง ๆ เท่านี้หรือ? ถ้าตั้งปัญหาขึ้นดังนี้ ก็น่าพิจารณาให้เห็นว่า มิใช่เพียงเท่านี้ เพราะผู้ที่มีเงินทองมาก มีตำแหน่งการงานดีแต่ไม่ดี ก็มีเป็นอันมาก ดังในวงนินทาของคนทั้งปวง คนจนหรือคนที่มีตำแหน่งต่ำ ๆ มักจะไม่ถูกนินทา มักจะนินทาคนมีเงินมีตำแหน่งดี ๆ โดยมาก นอกจากว่าจะเป็นคนมีเงินมีตำแหน่งดีที่มีความดีด้วยเท่านั้น จึงจะไม่ถูกนินทา ทั้งยังจะได้รับสรรเสริญ การนินทากับสรรเสริญเป็นโลกธรรม คือของ

ประจำโลก สุดแต่ความชอบไม่ชอบของผู้พูด แต่ความชอบไม่ชอบนั้นก็ย่อมมีเหตุ คือการทำอย่างใดอย่างหนึ่งของผู้ถูกนินทาหรือผู้ได้รับสรรเสริญ ในความเข้าใจจะผิดหรือถูกก็ตาม สิ่งที่เรียกว่าเกียรติก็คือเสียงสรรเสริญในความดี และสิ่งที่เรียกว่า "ดี" ย่อมอยู่ที่ความดีนี้เอง จึงควรคำนึงถึงความดีและความชั่วที่ตรงกันข้ามให้มากขึ้น ทุก ๆ คนย่อมเคยได้ฟังว่าอะไรเป็นความดีอะไรเป็นความชั่วมาโดยลำดับจากคำสอนของมารดาบิดาครูอาจารย์ ตลอดถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า แต่อาจจะยังไม่รู้จัก เพราะมิได้คิดพินิจพิจารณาให้ดี หากได้คิดให้รู้จักชัดขึ้นแล้ว ความอยากดีก็จะไม่เป็นความอยากได้ดี แต่จะเป็นความอยากในความดี คืออยากทำความดี จักเป็นเหตุให้ทำดีต่าง ๆ ให้มองเห็นค่าของความดีสูงกว่าลาภยศ ไม่ยอมที่จะทำชั่วช้าเสียหายเพราะเหตุแห่งลาภยศ และจักถือความดีทุกอย่างเป็นสาระแก่นสารของชีวิต เป็นสิ่งที่ประทับอยู่กับจิตใจติดตามตนไปทุกแห่งทุกเวลา

๔. ความดีเป็นสิ่งที่บริโภคไม่ได้ แต่ทุกคนต้องมีทรัพย์สำหรับใช้บริโภค ถ้าไม่มีทรัพย์เพียงพอ ความดีจะมีประโยชน์อะไร? ถ้ามีปัญหาดังนี้ก็แสดงว่ายังไม่เข้าใจคำว่าความดี พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ แปลความว่า "คนขยันเอาธุระทำเหมาะย่อมได้ทรัพย์" การปฏิบัติตามพระพุทธโอวาทนี้เป็นความดีในการหาทรัพย์ ถ้าปฏิบัติได้บริบูรณ์ย่อมเป็นเศรษฐีได้โดยไม่ต้องไปประพฤติผิดศีลข้อไหน ในการหายศและอื่น ๆ ก็หาได้ด้วยความดีเช่นเดียวกัน อาศัยมีความเพียร มีวิชาสามารถ มีความซื่อสัตย์จงรักภักดี มีความกตัญญู เป็นต้น ฉะนั้นตั้งใจสร้างความดีเหล่านี้ให้เกิดขึ้นแก่ตน และใช้ความดีทำเหตุให้เหมาะแก่ผลที่ต้องการ ย่อมจะสำเร็จสิ่งที่ประสงค์ทั้งในปัจจุบันและภายหน้า

๕. อนึ่ง ให้รู้จักมีสันโดษ คือ ความอิ่ม ความพอ ในผลที่ได้รับ กล่าวคือ ยินดีตามที่ได้ยินดีตามกำลัง ยินดีตามสมควรของตน ทุกคนย่อมมีขอบเขตแห่งสิ่งที่พึงได้ มีขอบเขตแห่งกำลังมีขอบเขตแห่งความสมควร คือความสมรูปสมร่างของตน ความอยากดีนั้นถ้าเป็นความอยากได้ใคร่ดีในผลที่เกินขอบเขตไป ย่อมเป็นเหตุให้ประพฤติทุจริต หรือหาดีในทางผิดต่าง ๆ และก็ไม่อาจได้เกินขอบเขตไปนั่นเอง เช่นไปชิงดีแย่งดีเขา ถ้าสำเร็จก็จะได้เท่าที่จะพึงได้เท่านั้น ฉะนั้น หากมีสันโดษ คือความอิ่ม ในผลที่ได้ ก็จะทำให้ไม่ต้องประพฤติทุจริต ทำให้เป็นคนมี มิใช่คนจน เพราะความอิ่มความพอคือความมี ส่วนความอยากไม่รู้จักอิ่มจักพอคือความจน พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ แปลความว่า "ความอยากย่อมเสือกไสซึ่งนรชน" "ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง" ความอยากดีที่มีสันโดษควบคุมย่อมจะเป็นที่มีอิ่มมีพอ เหมือนอย่างความหิวของร่างกาย เมื่อได้บริโภคพอสมควรแล้วก็มีอาการอิ่ม ถ้าจิตใจรู้จักอิ่มเหมือนอย่างร่างกายบ้าง ก็จะมีความดีและความสุขเพิ่มขึ้นอีกมาก

๖. ความอยากดีนี้มักจะเป็นความอยากได้ใคร่ดีในผลที่ปรารถนาทั้งหลาย เช่นในทรัพย์และตำแหน่งคืออยากจะได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ อยากจะเป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นมาโดยเร็ว แต่มักจะไม่เป็นความอยากจะทำดี ซึ่งเป็นความอยากในเหตุหรือในความดีดังกล่าวในข้อก่อน จึงมีคนมิใช่น้อยที่ไม่ปรับปรุงความรู้ความ สามารถของตนให้ดีขึ้น ไม่พยายามทำงานให้ดี คอยมุ่งแต่จะให้ได้ผลดี บางทีได้ตำแหน่งมาแล้ว ก็ไม่ทำงานให้สม ดังจะเรียกได้ว่า อยากได้ตำแหน่ง แต่ไม่อยากทำงาน พิจารณาดูให้ดีจะเห็นได้เองว่า ความอยากดังนี้ไม่ยุติธรรม แต่ก็มีอยู่เหมือนกันที่ตั้งใจทำงานดี แต่ก็ไม่ค่อยจะได้ดี เมื่อเป็นเช่น

นี้ก็น่าที่จะต้องพิจารณาดูตนเอง ว่าน่าจะบกพร่องในข้อใดข้อหนึ่ง เช่น หย่อนความรู้ความสามารถ หรือทำไม่เหมาะ ก็ต้องปรับปรุงตนเองให้มีความรู้ความสามารถในการงานให้มากขึ้น และตรวจดูว่ามีความไม่เหมาะอยู่ที่ไหน ก็แก้ไขการทำให้เหมาะสมตามหลักสัปปุริสธรรม (ธรรมแห่งคนดี) คือให้รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้จักตน รู้จักประมาณ รู้จักกาล รู้จักบริษัท รู้จักเลือกบุคคลที่ดีหรือไม่ดี และทำให้เหมาะแก่ส่วนที่เกี่ยวข้องเหล่านี้ การทำให้เหมาะดังนี้เป็นการทำดี ผู้มีความรู้ความสามารถมากถ้าขาดการทำเหมาะก็ไม่อาจได้ดีตามที่น่าจะได้ ฉะนั้น การทำดีนั้น ย่อมหมายถึงการทำให้เหมาะดังกล่าวด้วย

๗. **แต่การทำให้เหมาะดังกล่าวมิได้หมายความว่า** เขาทำไม่ดี ต้องทำไม่ดีตามเขาไปด้วย จึงเหมาะแก่เขา ยกตัวอย่าง เช่นจะดำรงตนอยู่ในทางความซื่อสัตย์จงรักภักดี แต่เมื่อผู้อื่นเขาไม่สุจริตกันได้อย่างไร มีมากคนที่ประสบปัญหาเช่นนี้ ถ้ามีความฉลาดรู้ในอุบาย คือวิธีเข้าถึงความดี ก็จะสามารถรักษาความดี รักษาตนไว้ได้ การทำดีทุกอย่าง มิใช่ว่าจะทำได้โดยสะดวก ทุกอย่างย่อมมีอุปสรรค เช่นเดียวกับความจริง มิใช่ว่าเป็นความจริงแล้วจะพูดได้เสมอไป ความจริงบางอย่างควรพูด บางอย่างควรนิ่ง พูดในเรื่องที่ควรพูด นิ่งในเรื่องที่ควรนิ่ง รู้จักมีความเคารพอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ มีความกตัญญูกตเวที มีความเอื้อเฟื้อในเพื่อนมิตรสหาย มีความซื่อตรงต่อกัน คนที่ร่วมงานกัน แม้ที่ประพฤติทุจริตในหน้าที่ เมื่อตระหนักว่าผู้ใดเป็นคนดีชนิดที่ไม่เป็นอันตรายแก่คนชั่ว หรืออาจจะช่วยให้สตินำคนที่ประพฤติไม่ดี นอกลู่นอกทางออกไปให้กลับเข้าทางที่ถูก เขาคบ พร้อมทั้งมีความนับถือในผู้นั้นทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ เพราะคนทุกคนแม้จะประพฤติทุจริตอย่างไร ก็ย่อมมีความสำนึกตนอยู่ได้เหมือนกันว่าอะไรไม่ดี อะไรดี และคนที่ชั่วช้ามาก เช่นเป็นโจรหยาบช้า น่าจะมีน้อยคนที่ปรารถนาจะให้ผู้ที่ตนรัก เช่นบุตรของตน เป็นโจรเหมือนอย่างตน ฉะนั้นการทำดีทั้งปวงจึงขึ้นอยู่กับความฉลาดรู้ในอุบาย อันหมายถึงวิธีเข้าถึงความดี คือตั้งความดี เช่นความสุจริตเป็นหลัก แล้วรู้วิธีดำเนินเข้าไปหา เมื่อทำให้เหมาะด้วยเหตุผลเป็นต้นดังกล่าว ก็ย่อมจะเข้าถึงได้ มิใช่หมายความว่าตั้งคนไม่ดีหรือความไม่ดีของเขาเป็นหลัก แล้วเดินเข้าหาความไม่ดีเหมือนอย่างเขา การทำเช่นนี้หาเรียกทำเหมาะไม่ เรียกว่าเป็นการทำไม่เหมาะ

อนึ่ง คนทำดีจะต้องประสบอุปสรรคที่มีอยู่ทั่วไปโดยมากอีกข้อหนึ่ง คือ -

ความริษยา

ความริษยาเป็นอาการของจิตใจอย่างหนึ่งที่ไม่ดี คือเป็นความไม่ชอบ ความชิงชัง ความคิดกีดกัน ไม่อยากให้คนอื่นได้ดี เมื่อเห็นเขาได้ดีก็ทนอยู่ไม่ได้ อย่างน้อยก็เกิดความไม่ชอบขึ้นในใจ อย่างมากก็ถึงชิงชัง จนถึงคิดเกลียดกันปัดตัดรอนด้วยวิธีต่าง ๆ ความริษยาเป็นสิ่งไม่ดี ใคร ๆ ก็ทราบ แม้ผู้ที่มีใจริษยาก็ทราบ ก็ไม่ปรารถนาให้ผู้ใดมาริษยาตัดรอนตน แต่ไฉนตนจึงอดไม่ได้ที่จะไปริษยาตัดรอนผู้อื่น ทั้งนี้ก็เพราะขาดสติปัญญาที่จะพินิจพิจารณา จึงน่าจะได้ยกความริษยาขึ้นพิจารณาในทางสติปัญญาต่อไป

๑. **ความริษยาทำใจผู้มีริษยาเองให้เดือดร้อน** กระสับกระส่าย ขุ่นมัว เพราะเป็นกิเลสที่เผาใจ

๒. ความริษยาทำให้คิดหักล้างคุณความดีของเขาด้วยการกระทำและคำพูด เป็นการสร้างบาปอกุศลให้เกิดแก่ตนเองด้วย ทำลายความดีของผู้อื่นด้วย

๓. ทำไมจึงต้องไปริษยาเขา อาจตอบเหตุได้ว่า เพราะกลัวเขาจะดีเสมอหรือจะดีกว่า เป็นอย่างเบา อย่างแรงก็ไม่อยากให้เขาได้ดีเสียเลย ถ้าเขาได้ดีตนเองก็จะมีคู่แข่ง หรือจะด้อยไปเสีย สาเหตุเหล่านี้พิจารณาดูแล้วจะเห็นว่า ไม่ยุติธรรมเลย คือตนเองนั้นกล่าวได้ว่าอยากดี หรืออยากได้ใคร่ดี ทั้งไม่อยากให้ใครมาริษยาตัดรอนดังกล่าว แต่ไฉนจึงได้ไปริษยาเขา ตามความยุติธรรมนั้น เมื่อตนอยากได้ดี เขาก็อยากได้ดี ต่างไม่อยากให้มีใครมาริษยาตัดรอน จึงควรจะยินดีต่อความดีของกันและกัน ใครได้ดีก็ยินดีด้วย ดังนี้ ยุติธรรมด้วย เป็นเหตุให้เกิดกุศลและความสุขด้วย

๔. ถ้าตนเองเมื่อจะได้ดีขึ้นมาก็ถูกริษยาตัดรอน เป็นเสียดังนี้ทุกครั้ง ตนก็จะดีขึ้นในทางใดทางหนึ่งมิได้เลย คนอื่นก็เหมือนกัน ถ้าจะดีขึ้นมาก็ถูกริษยาตัดรอนทุกคราวไป ก็จะไม่มีใครดีขึ้นได้ กล่าวได้ว่าความดีถูกทำลายอยู่เสมอ เมื่อเป็นเช่นนี้ โลกนี้จะดำรงอยู่ได้อย่าง ฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธศาสนสุภาษิตแสดงไว้ว่า "ความริษยายังโลกให้พินาศ" โดยทางตรงกันข้าม ทุก ๆ คนได้ดีขึ้นทางใดทางหนึ่งก็เพราะมีผู้อื่นมีเมตตากรุณาสนับสนุน ตั้งแต่มารดาบิดา ครูอาจารย์ และเจ้านาย เป็นต้นมา โลกย่อมมีความผาสุกก็เพราะเหตุนี้ ฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธศาสนสุภาษิตแสดงไว้ว่า "เมตตาเป็นธรรมค้ำจุนโลก"

๕. มุทิตา คือความพลอยยินดีในเมื่อผู้อื่นได้ดีมีความเจริญความสุข จึงควรอบรมให้มีขึ้นแทนที่ริษยา เมื่อเห็นใครทำความดี หรือทำบุญกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็หัดใจตนเองให้พลอยโมทนา ข้อนี้เป็นบุญอย่างหนึ่ง เรียกว่าปัตตานุโมทนามัยบุญกิริยา การทำบุญสำเร็จด้วยอนุโมทนาส่วนบุญ ใช้ในเวลาที่ผู้อื่นประกอบกระทำเหตุที่ดี และเมื่อเขาได้รับผลที่ดี ก็มีมุทิตาจิต พลอยยินดีในผลที่เขาได้ ไม่ริษยาตัดรอน ย่อมเป็นเหตุให้ผู้มีใจดังนี้มีความสุข เป็นการส่งเสริมความดีให้มากขึ้นด้วย ชื่อว่าได้ทำบุญกุศลอย่างหนึ่งด้วย

๖. อนุโมทนาในเหตุที่ดี มีมุทิตาในผลที่ดีของผู้อื่น ย่อมจะได้รับอานิสงส์เช่นเดียวกับเมตตาจิตต่อเนื่องกัน ดังที่ท่านแสดงไว้ คือ หลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ไม่ฝันเห็นสิ่งลามก เป็นที่รักของมนุษย์ เป็นที่รักของอมนุษย์ เทวดาย่อมรักษา ไฟยาพิษหรือศาสตราไม่กล้ำกลาย จิตย่อมเป็นสมาธิได้เร็ว ผิวหน้าย่อมผ่องใส ย่อมมีสติไม่หลงในเวลาทำกาลกิริยา เมื่อยังไม่รู้แจ้งคุณธรรมที่สูงขึ้นไปย่อมไปบังเกิดในพรหมโลก ฉะนั้นการทำใจให้พลอยยินดีในเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดี จึงดีกว่าริษยาโดยแท้

๑๑. อัปปมาทธรรม

พระบรมศาสดาได้ตรัสเตือนไว้เป็นปัจฉิมโอวาทว่า "หนฺหหานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราตถาคตขอเตือนเธอทั้งหลาย, วยธมฺมา สงฺขารา สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา, อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด" ดังนี้

สังขาร คือรูปนามทุกสิ่งบรรดามีในโลก เรียกว่า สังขาร เพราะล้วนเป็นสิ่งที่มีปัจจัยคือเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งปรุงแต่ง ผสมให้มีให้เป็นขึ้น และประกอบด้วยสังขตลักษณะ คือลักษณะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ๓ ประการ คือ อุปฺปโท ปญฺญายติ ความเกิดปรากฏ ๑ วโย ปญฺญายติ ความเสื่อมปรากฏ ๑ ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ เมื่อตั้งอยู่ความแปรปรวนไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ ๑ สิ่งใดมีลักษณะดังกล่าวสิ่งนั้นชื่อว่า "สังขาร" จำแนกออกโดยทั่วไปเป็น ๒ คือ อุปาทินนกสังขาร สังขารที่มีใจครอง เช่น ร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ ๑ อนุปาทินนกสังขาร สังขารที่ไม่มีใจครอง เช่น บ้านเรือนและวัตถุต่าง ๆ ตลอดถึงร่างกายที่ปราศจากชีวิต ๑ สังขารเหล่านี้ทั้งหมดมีเวลากำหนดของอายุนับตั้งแต่เกิดขึ้นจนถึงดับ เวลาของอายุนั้นคือเวลาของวัย คือความเสื่อมของสังขารที่เป็นมาโดยลำดับ ดังที่กำหนดเรียกอย่างรวม ๆ เป็นตอน ๆ ว่า ปฐมวัย (วัยต้น) มัชฌิมวัย (วัยกลาง) ปัจฉิมวัย (วัยปลาย) คือเสื่อมในตอนต้น เสื่อมในตอนกลาง และเสื่อมในที่สุด เพราะสังขารมีเกิดเป็นเบื้องต้น มีดับเป็นเบื้องปลาย ฉะนั้น การเปลี่ยนแปลงในชั้นแรก แม้จะเห็นกันว่า เป็นความเจริญเติบโตก็ชื่อว่าวัย คือ เป็นความเสื่อมในชั้นต้น เพราะเป็นการตั้งต้นเสื่อม เมื่อมีการตั้งต้นเสื่อมจึงมีเสื่อมในตอนกลาง จนถึงที่สุด สังขารทั้งปวงมีวัยคือความเสื่อมประจำอยู่ลดระยะเวลาของอายุข้างหน้าให้น้อยลงเป็นลำดับ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนไว้ว่า "วยธมฺม สงฺขารา สังขารทั้งหลายมีวัยคือความเสื่อมไปเป็นธรรมดา" ทั้งนี้ เพื่อให้เป็นผู้ไม่ประมาทรีบขวนขวายประกอบประโยชน์กิจทั้งปวงให้สำเร็จ เพราะบุคคลผู้ไม่พิจารณาเห็นวัยของสังขารย่อมเป็นผู้ประมาท ปล่อยใจให้ระเริงอยู่ปราศจากสติ รักษาใจรักษาตน เป็นเหตุให้ไม่ทำการที่ควรทำ ทำการที่ไม่ควรทำ จึงต้องประสบความเสื่อมจากประโยชน์ที่พึงได้ ส่วนบุคคลผู้พิจารณาเห็นวัยของสังขารย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทอย่างนั้น มีสติรักษาตน เป็นเหตุให้เว้นจากการที่ไม่ควรทำ รีบเร่งทำการที่ควรทำ เพื่อให้ทันกับวัยหรือกาลเวลาของอายุของชีวิต สมดังพระพุทธภาษิตตรัสเตือนไว้ว่า "อชฺเชวฺ กิจฺจมาตปฺปํ ควรรีบทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ทีเดียว โก ขญฺญา มรณํ สุเว ใครเล่าพึงรู้ว่าพรุ่งนี้จะตาย" เพราะฉะนั้นบุคคลผู้ที่พิจารณาเห็นวัยของสังขารจึงอาจทำความไม่ประมาทให้บริบูรณ์ และอาจบำเพ็ญประโยชน์กิจให้บริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาท ดังที่ตักเตือนไว้ในที่สุดว่า "อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด" ดังนี้ ประโยชน์กิจที่พึงบำเพ็ญนั้นเป็นไปในทางคดีโลกก็มี เป็นไปในทางคดีธรรมก็มี อีกอย่างหนึ่ง เป็นทิฏฐธรรมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบันก็มี สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้าก็มี ปรมัตถะ ประโยชน์อย่างยิ่งก็มี บุคคลผู้ไม่ประมาทปรารถนาประโยชน์กิจใด ๆ ย่อมสามารถยังประโยชน์กิจนั้น ๆ ให้สำเร็จได้ กล่าวโดยธรรมบรรยายหนึ่งผู้ไม่ประมาทย่อมเจริญด้วยศรัทธา ความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อศีล ความประพฤติเรียบร้อยดี

งาม สุตะ การสดับสำเหนียกศึกษา จาคะ การสละให้ปัน ปัญญา ความรู้บาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์จึงชื่อว่าเป็นผู้ถือสาระคือแก่นสารของร่างกายที่ต้องเสื่อมไปนี้ไว้ได้

พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงความแตกต่างกัน แห่งความไม่ประมาทกับความประมาทไว้ว่า "ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งความไม่ตาย ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย ผู้ไม่ประมาทแล้วชื่อว่าย่อมไม่ตาย ผู้ประมาทแล้ว ย่อมเป็นเหมือนผู้ที่ตายแล้ว" นี้เป็นคำพูดเปรียบเทียบกันเป็นที่รู้และเข้าใจกันโดยมาก การทำอะไรที่ขาดความระมัดระวัง ขาดความรอบคอบ ตลอดถึงขาดความเพียร ไม่รีบทำให้ทันกาลเวลาทันท่วงที ก็เรียกกันว่า ความประมาท คือ ความที่ปล่อยสติหรือหลงลืมสติเสีย ฉะนั้น สติจึงเป็นธรรมที่เป็นอุปการสำคัญ ถ้าขาดสติไปเสีย ก็เป็นความประมาท มีสติรักษาอยู่ ก็เป็นความไม่ประมาท สติ คือความระลึกได้ หรือความสำนึกขึ้นมาได้ มีอาการเป็นความรู้ความตื่น เป็นเครื่องรักษาใจรักษาตน เป็นเครื่องห้ามหรือเครื่องยับยั้งไว้ ทำให้ตื่นเหมือนอย่างที่ตื่นจากหลับ ทำให้รู้เหมือนอย่างรู้เมื่อตื่นขึ้น เมื่อมีสติอยู่ จึงเป็นผู้ไม่ประมาท คือ ไม่เลินเล่อเผลอเพลิน ในโลกนี้มีสิ่งที่ทำให้เลินเล่อเผลอเพลินอยู่มาก เช่น ความตั้งอยู่ในวัยหนุ่มสาว ความไม่มีโรค ชีวิต ความประจวบกับลาภยศสรรเสริญสุข ซึ่งเป็นสิ่งที่ปรารถนาทั้งปวง เมื่อขาดสติเสียอย่างเดียว ก็จะเกิดความเลินเล่อเผลอเพลินไปในสิ่งเหล่านี้ โลภ โกรธ หลง ก็จะเกิดตามมา ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้หัดทำสติ ด้วยการหมั่นพิจารณาเนือง ๆ ว่า เราต้องแก่เจ็บตาย ต้องพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักชอบใจทั้งสิ้น เพื่อให้เกิดสติระลึกได้หรือสำนึกขึ้นได้ จะช่วยแก้ความเลินเล่อเผลอเพลินซึ่งเป็นตัวความประมาทได้ เพราะจะทำให้เกิดความสำนึกรอบคอบขึ้นไม่เผลอสติเผลอปัญญาและไม่มัวเมาเพลิดเพลินไปด้วยอำนาจความยินดี และสตินี้เองจะเป็นกระตุ้นเตือนให้รีบเร่งทำความเพียรในกรณียะ คือกิจที่ควรทำทั้งปวง ไม่ปล่อยเวลาให้ล่วงไปโดยเปล่าประโยชน์ หรือใช้เวลาไปในทางกระทำผิดที่ต่าง ๆ นี่แหละคือความไม่ประมาท ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า เป็นทางแห่งความไม่ตาย ส่วนความประมาท ตรงกันข้ามพระพุทธโอวาทนี้ นำมาใช้ตักเตือนกันในเรื่องทั้งหลายเป็นอันมาก เช่น ในเรื่องขับรถ เพื่อให้ขับด้วยความไม่ประมาท คือด้วยความมีสติระมัดระวัง มิฉะนั้น จะก่ออุบัติเหตุล้มตาย แต่ก็ควรจะใช้ตักเตือนให้มากกว่านั้น เพราะการทำทุจริตทุกอย่าง ก็เกิดจากความประมาทเช่นเดียวกัน กล่าวได้ว่า ความเลินเล่อเผลอเพลินนี้เอง เป็นเหตุให้ทำทุจริต ซึ่งทำให้เหมือนตายทั้งเป็น

ผู้ที่จะประกอบความประมาทหรือประกอบความไม่ประมาทนั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงไว้ว่า *"คนเขลาโฉดปัญญา ย่อมตามประกอบความประมาท ส่วนผู้ทรงปัญญา ย่อมตามรักษาความไม่ประมาท เหมือนรักษาทรัพย์อันประเสริฐ"* เหตุไฉนจึงเป็นเช่นนั้น ในการที่จะทำความเข้าใจข้อนี้ ก็ควรทำความเข้าใจว่า ปัญญา ในที่นี้ มุ่งหมายถึงความรู้จักสัจจะ คือความจริง ตั้งแต่ในเรื่องบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ทั่ว ๆ ไป เพราะที่จะชื่อว่าเป็น ปัญญานั้นต้องเป็นความรู้จริง คือ รู้ + สัจจะ รู้จริงในเรื่องใดก็เป็นปัญญาในเรื่องนั้น ขาดความรู้จริงก็ไม่เป็นปัญญา สมมติว่า คนผู้หนึ่งไปเรียนสำเร็จวิชาชั้นสูง เรียกว่าเป็นคนเรียนดี เรียนเก่ง แต่จะเรียกว่า มีปัญญา ยังไม่ได้ เพราะความรู้ที่เรียนรู้นั้น ก็เป็นเหมือนการบันทึกสิ่งต่าง ๆ ที่รู้ไว้ในสมอง ฉะนั้น

สมองคนจึงเป็นเหมือนเครื่องบันทึก สมองดีและขยัน ก็บันทึกไว้ได้มาก อันที่จริงก็ไม่มีใครเรียกเครื่องบันทึกว่า มีปัญญา ปัจจุบันมนุษย์เรายังประดิษฐ์เครื่องสมองกล (เครื่องคอมพิวเตอร์) ที่ทำงานได้ดีกว่าจะใช้สมองคิดเสียอีก ก็ไม่มีใครชมเครื่องเช่นนี้ว่ามีปัญญาเหมือนกับปัญญาจึงหมายถึงความรู้ที่ประกอบด้วยสัจจะดังที่กล่าวแล้ว เช่นรู้ว่าข้อนี้เป็นบาป เป็นโทษ ไม่เป็นประโยชน์ ส่วนข้อนี้เป็นบุญเป็นคุณเป็นประโยชน์ คนที่ขาดปัญญาเช่นนี้เรียกว่า คนเขลาโฉดปัญญา ส่วนคนที่ประกอบด้วยปัญญาเช่นนี้เรียกว่า ทรงปัญญา คนที่เขลาโฉดปัญญา ย่อมตามประกอบประมาท คือ ทำกิจต่าง ๆ ที่ไม่ควรทำด้วยความมัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน ปราศจากสติรักษาตน รักษาใจ เช่น การเล่นสนุกสนานไปตามอำนาจจิตใจที่คะนอง ความปล่อยตัวไปตามความปรารถนา ความประพฤติเสื่อมเสียต่าง ๆ ซึ่งทุก ๆ อย่างเกิดจากความมัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน ขาดสติยับยั้งเหมือนอย่างคนเมา หรืออย่างแรงก็คนบ้า พูดกันไม่รู้เรื่อง เรียกว่า ตามประกอบความประมาท หรือรักษาความประมาทไว้ทั้งนั้น คนเขลาโฉดปัญญา ย่อมทำดังนี้ เพราะไม่รู้ว่านี่แหละเป็นความประมาท คือความมัวเมา กล่าวอีกอย่างหนึ่ง เมื่อเมาเสียแล้ว ก็กลายเป็นคนเขลาโฉดปัญญาไปทันที เพราะเขาว่าคนเมาเห็นช้างเท่าหมู ใครจะไปชี้แจงว่าช้างโตเท่าช้าง คนเมาก็จะต้องเถียงว่าเท่าหมู เพราะเขาเห็นอย่างนั้น จะพูดกันรู้เรื่องตามเป็นจริง ก็จะต้องทำให้ผ่อนความเมาเสียก่อน คือ ให้มีสติระลึกได้ถึงสัจจะ ว่านี่ดีนี่ชั่วเป็นต้น แล้วจะเกิดความไม่ประมาท จะสร่างเมา จะมองเห็นสัจจะขึ้น นี่แหละจะเริ่มเป็นผู้ทรงปัญญาซึ่งจะรักษาความไม่ประมาทไว้เหมือนอย่างทรัพย์อันประเสริฐ และผู้ที่จะเรียกได้ว่า บัณฑิตหรือผู้ทรงปัญญา ผู้ดำเนินประโยชน์กิจด้วยปัญญา ซึ่งตรงกันข้ามกับพาลชนคนเขลาปัญญานั้น คือผู้ที่ปฏิบัติในทางบรรเทาความประมาท ดังที่พระบรมศาสดาได้ตรัสไว้ว่า "บัณฑิตบรรเทาความประมาทด้วยความไม่ประมาท ในกาลใด กาลนั้น เขาขึ้นสู่ปราสาทคือปัญญา" ดังนี้

คำว่า "**บัณฑิต**" และ "**พาล**" นี้ ตามที่เข้าใจกัน อาจต่างจากความหมายในพุทธภาษิตนี้ ตามที่เข้าใจกันนั้น บัณฑิต คือผู้ที่ได้ศึกษามีความรู้มาก ตามชั้นของการศึกษาในบัดนี้เป็นขั้นปริญญา มุ่งทางการเรียนความรู้มากยิ่งกว่าทางความประพฤติที่ดี คำว่า พาล มุ่งถึงคนที่ประพฤติไม่ดีเรียกว่า ประพฤติเป็นคนพาลเกเรเกะกะระรานชาวบ้าน ส่วนความหมายทางพระพุทธภาษิตนี้ บัณฑิต หมายถึงที่ตรงกันข้ามคนชั่ว คำว่า คนดีคนชั่วนี้ ฟังพูดกันดูคล้ายกับหมายเอาความประพฤติดีชั่วเป็นสำคัญ แต่ความหมายโดยตรง คนดีหรือคนชั่ว คือคนที่ทรงปัญญาหรือขาดปัญญาความประพฤตินั้นเกิดตามปัญญา คนมีปัญญา ย่อมประพฤติดี ส่วนคนขาดปัญญานั้น ย่อมประพฤติชั่ว คำว่า "**ปัญญา**" ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงการเล่าเรียนแต่อย่างเดียว แต่หมายถึงความรู้ที่เข้าถึงความจริงคือสัจจะ โดยเฉพาะคือสัจจะในบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ สัจจะนี้แหละคือที่เรียกว่า "**ธรรม**" รู้ธรรมก็คือรู้สัจจะ ใครก็ตาม เมื่อมารู้บาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ย่อมเรียกได้ว่า มีปัญญา ผู้มีปัญญาดังนี้ ย่อมจะละบาปละโทษละสิ่งมิใช่ประโยชน์ จะปฏิบัติดำเนินไปแต่ในสิ่งที่เป็นบุญเป็นคุณเป็นประโยชน์ต่าง ๆ นี้แหละเรียกว่า บัณฑิต ผู้ดำเนินประโยชน์กิจด้วยปัญญา ส่วนผู้ที่ขาดปัญญาดังนั้น จะประพฤติตรงกันข้าม คือจะทิ้งบุญทิ้งคุณทิ้งประโยชน์ แต่จะคว้าเอาบาปเอาโทษมิใช่ประโยชน์ นี่แหละคือพาลคนเขลา ฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นข้อ

สำคัญที่จะทำให้คนเป็นบัณฑิตขึ้นได้ สำหรับคำที่เรียกปัญญาดังกล่าว บางทีก็เรียก ปัญญา เฉย ๆ บางทีก็เรียก สุปัญญา (ปัญญาดี) บางทีก็เรียกสัมมปัญญา (ปัญญาชอบ) แต่เมื่อเรียกดังนั้น ก็เรียกฝ่ายที่ตรงกันข้ามว่า ทุปัญญา (ปัญญาชั่ว) มิจฉาปัญญา (ปัญญาผิด) เมื่อมีคำอื่นประกอบดังนี้ ปัญญาก็กลายเป็นคำกลาง ๆ โดยมากใช้เฉพาะคำว่า ปัญญา เฉย ๆ หมายถึง สุปัญญา หรือ สัมมปัญญา คนที่มีปัญญา ย่อมเปรียบเหมือนคนที่ยืนอยู่บนที่สูง เช่น บนยอดเขา เห็นคนทั้งหลายวิ่งวนกันอยู่ที่เชิงเขา ซึ่งล้วนเป็นคนขาดปัญญาดังที่เรียกว่า พาลชนคนเขลา เพราะเหตุว่ายังเป็นผู้ประมาทอยู่มาก คือ มัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน ขาดสติพินิจพิจารณาให้เกิดปัญญาจึงกดตนให้ตกต่ำอยู่เสมอ มีสติรู้ขึ้น ก็จะยกตนให้สูงขึ้นได้ทันที จะเริ่มมองเห็นว่าที่วิ่งวุ่นอยู่นั้นเป็นคนเขลา ความไม่ประมาทจึงเป็นธรรมสำคัญที่จะเป็นเครื่องส่งปัญญาให้สูงขึ้น ให้มองเห็นว่าใครเป็นใคร

เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสเตือนไว้ว่า *“อย่ามัวประกอบความประมาท อย่ามัวประกอบความเชยชมยินดีในสิ่งที่ยั่วยวนใจ ผู้ที่ไม่ประมาท เพ่งพินิจอยู่ จึงจะบรรลุสุขอันไพบูลย์”* ความประมาทเป็นสิ่งที่มีโทษ ใคร ๆ ย่อมจะรับรองไม่คัดค้าน แม้เช่นนั้น ใคร ๆ ที่รับรองดังนั้นนั่นเอง ก็มักจะมัวเมา เลินเล่อเผลอเพลินเสียเอง ต้องประสบผลเสียหายการมัวประกอบความประมาท ก็คือ ใช้เวลาให้หมดไปด้วยความประมาท อยู่กับความประมาททำความประมาทให้ประกอบอยู่กับใจ หรือทำใจให้ประกอบอยู่กับความประมาท จิตใจเช่นนี้พึงเห็นได้ว่ามีอาการมัวเมา คือหลงยินดีเพลิดเพลินไม่มีที่จะนึกถึงความแก่เจ็บตาย ความพลัดพราก และกรรมดีชั่ว มีอาการเลินเล่อเผลอเพลิน ขาดสติที่จะพินิจให้เห็นสัจจะ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมจะไม่ระมัดระวังใจ จะปล่อยใจให้กำหนดยินดี ให้ขัดเคืองให้หลง ให้มัวเมาไปในอารมณ์ คือเรื่องทั้งหลาย เป็นหตุให้ประกอบทุจริตต่าง ๆ ได้ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ จึงเป็นเหตุให้ประกอบอยู่กับทุกขวิบัติต่าง ๆ ปราศจากความเกษมสวัสดี ฉะนั้น จึงตรัสเตือนไม่ให้มัวประกอบความประมาท แต่ความประมาทดังกล่าว ย่อมเกิดจากสิ่งที่ยั่วยวนใจทั้งหลาย อันทำให้จิตใจเกิดครึ้มขึ้นมาเหมือนครึ้มฝน สิ่งดังกล่าวนี้เรียกเป็นศัพท์ทางธรรมว่า “**กาม**” แปลว่า “**ใคร่, ปรารถนา**” หมายถึงอาการของใจเองก็ได้ หมายถึงวัตถุภายนอกทั้งหลายก็ได้ ประการแรกแปลว่า “**ความใคร่, ความปรารถนา**” ประการหลังแปลว่า “**สิ่งที่น่าใคร่ น่าปรารถนา**” มักจะยกขึ้นกล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กายถูกต้อง) เพราะทั้ง ๕ นี้ เป็นสิ่งที่เป็นวิสัยแห่งตา หู จมูก ลิ้น และกาย ของทุก ๆ คน ทุก ๆ คนย่อมต้องท่องเที่ยวอยู่ในโลกตั้งแต่เกิดมาจนตายก็ในรูป เสียง เป็นต้น ทั้ง ๕ อย่างนี้ ด้วยอาศัยตา หู เป็นต้น สิ่งเหล่านี้แหละที่น่าใคร่ น่าปรารถนาเรียกว่า กาม เหมือนกัน คนทั่วไปพากันปรารถนาต้องการเชยชมยินดีอยู่ในสิ่งเหล่านี้ จึงเกิดความประมาท คือ มัวเมา เลินเล่อ เผลอเพลิน อยู่ในสิ่งเหล่านี้ด้วยเป็นเหตุให้เกิดความชั่วร้ายทุกข์ร้อนต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วฉะนั้น จึงตรัสสอนมิให้มัวเมาประกอบความยินดีเชยชมในสิ่งยั่วยวนใจ แต่จะปฏิบัติได้ก็จำต้องไม่ประมาท คือ ปฏิบัติให้มีสติรักษาตนระมัดระวังใจมิให้เกิดความเชยชมยินดีในสิ่งยั่วยวนใจ มีความเพ่งพินิจ คือพิจารณาสิ่งทั้งหลาย มีรูปที่ตาเห็นเป็นต้นอยู่เสมอ มิให้เผลอสติเผลอปัญญา ดังนี้ จะพบสัจจะขึ้นอีกข้อหนึ่งว่า สิ่งที่ยั่วยวนทั้งหลายนั้น อันที่จริงเป็นสิ่งธรรมดาโลก ใจของตนเองต่างหากที่ไปดำริกำหนดปรุงแต่งขึ้น ถ้าใจไม่ไปรับมาปรุง ก็ไม่มีอะไรที่ยั่วยวน

ได้ ถ้าหยุดใจที่ปรุงได้ ก็จะได้พบความสุขขึ้นอีกแบบหนึ่ง ซึ่งไม่เคยพบมาก่อน จะได้รู้ว่าเป็นสุขที่ไพบูลย์เพียงไร

พระบรมศาสดาได้ตรัสแสดงผลของความไม่ประมาทไว้ว่า *"ผู้ไม่ประมาทย่อมเจริญยิ่ง"* คำว่า ยศ ตามที่พูดกัน มักจะหมายถึงสิ่งที่เรียกว่า ยศศักดิ์ หรือความเป็นนั่นเป็นนี่ที่ได้รับยกย่อง หรือแต่งตั้งขึ้นสูงกว่าพื้นเพสามัญ นั่นก็เป็นยศอย่างหนึ่งในหลายอย่าง เพราะคำว่า ยศนี้แจกออกได้เป็น ๓ คือ อิสริยยศ ยศคือความเป็นใหญ่ บริวารยศ ยศคือบริวารได้แก่คนที่แวดล้อม กิตติยศ ยศคือเกียรติ ได้แก่ชื่อเสียงที่ดี แม้ความมีโภคสมบัติ ความได้รับความยกย่อง ก็จัดเป็นยศด้วย อาจรวมเข้าในอิสริยยศ ฉะนั้น ยศจึงเป็นผลส่วนดีต่าง ๆ ทั้งที่เกี่ยวกับความเป็นผู้มีความนับหน้าถือตา ทั้งที่เกี่ยวแก่ชื่อเสียงที่ดีเป็นที่ยกย่องสรรเสริญ ตลอดถึงที่เกี่ยวแก่ความมีหลักฐานทางทรัพย์สมบัติ เป็นต้น ผลที่ดีเหล่านี้เกิดจากเหตุที่ดี คือการปฏิบัติที่ดีของบุคคลเอง ๗ ประการ ได้แก่

๑. ความหมั่นมีความพากเพียรพยายามไม่เกียจคร้าน เพียรข่มใจตนเองที่จะไม่ทำการที่ไม่ควรทำ เพียรกระตุ้นใจตนเองให้ทำการที่ควรทำ

๒. สติ มีความระลึกสำนึกรู้เป็นเหตุห้ามใจไว้ได้ มิให้มุ่งไปในทางผิด แต่ส่งเสริมให้มุ่งไปในทางที่ถูก เป็นเครื่องรักษาตนรักษาใจมิให้หลงลืมและหลงผิดไป

๓. การงานสะอาดทำการงานที่สะอาดปราศจากโทษ ทั้งที่เป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม

๔. ใคร่กระทำพิจารณาให้รู้สาเหตุว่า ถ้าจักเป็นเช่นนั้น ก็จะต้องทำอย่างนั้นหรือว่าถ้าทำการอย่างนี้ จะเกิดผลอย่างนี้ แล้วจึงทำลงไป เหมือนอย่างการเยียวยาแก้ไขรักษาโรค ก็จะต้องรู้สมุฏฐานแล้วจึงวางยา วางการรักษาให้เหมาะแก่โรค

๕. สำรวม ระมัดระวังทางกายเป็นต้น มิให้เกิดผิดพลาดบกพร่อง

๖. เลี้ยงชีวิตโดยธรรม ประกอบอาชีพในทางที่ถูก เช่น เป็นคฤหัสถ์ ก็เว้นมิจฉาชีพต่าง ๆ ประกอบสัมมาอาชีพในทางต่าง ๆ เป็นบรรพชิต ก็เว้นการแสวงหาที่ผิดพระวินัยต่าง ๆ

และประการสุดท้ายอันเป็นคำรบที่ ๗ ซึ่งเป็นประการสำคัญ คือความไม่ประมาท ไม่เลินเล่อเผลอเพลิน มีสติควบคุมใจไว้ได้ดีไม่มัวเมา ไม่เลินเล่อเผลอเพลินไปในอารมณ์เครื่องยั่วเย้าต่าง ๆ ที่ใจของตนเองไปดำริกำหนดปรุงแต่งขึ้น

คุณธรรมทั้ง ๗ ประการเหล่านี้ ซึ่งเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ก็รวมลงในประการสุดท้ายคือ **"ความไม่ประมาทย่อมไม่เป็นเหตุให้ได้ยศ"** ที่เป็นส่วนแห่งผลดีต่าง ๆ มาโดยบริสุทธิ์ นอกจากจะได้ยศดังกล่าวมานั้นแล้ว ก็ยังจะได้ยศภายในอีกอย่างหนึ่ง คือ **"ความเป็นใหญ่เหนือความชั่ว"** หรือ **"ความเป็นใหญ่เหนือตน"** หรือจิตใจของตนเอง เพราะอาจจะชนะตนเอง หรือ ชนะใจตนเองได้ นี่เป็นเกียรติที่แท้จริง ที่ดังขึ้นในใจของตนเองและของท่านผู้รู้ทั้งหลายและจะมีความดีนี่แหละแวดล้อม เป็นเครื่องแวดล้อมที่ไม่มีทิ้ง จะติดตามไปช่วยเกื้อกูลตลอดไป.

๑๒. หน้าที่

๑. หน้าที่คืออะไร ในปทานุกรมให้ความหมายไว้ว่า "วงแห่งกิจการ, กิจที่ควรทำ, กิจที่จะต้องทำ" ตรงกับภาษาบาลีว่า กรณียะคนทุกคนทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่มีกิจที่ควรทำ มีกิจที่จะต้องทำ จึงต่างมีหน้าที่ด้วยกันทั้งนั้น คือผู้ใดมีกิจอันใดที่ควรทำมีกิจอันใดที่จะต้องทำ กิจอันนั้นแหละเป็นหน้าที่ของผู้นั้น

๒. หน้าที่ของตนคืออะไร เมื่อเข้าใจความหมายของคำว่าหน้าที่โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ก็ควรเข้าใจโดยเฉพาะว่าหน้าที่ของตน ๆ คืออะไร ตนเองควรทำกิจอันใดจะต้องทำกิจอันใด กิจอันนั้นแหละเป็นหน้าที่ของตน

๓. อะไรเป็นกิจที่ควรทำ หรือที่จะต้องทำ กิจเช่นนี้กล่าวโดยย่อ มี ๒ คือ ก. อัตตัตถกิจ กิจที่เป็นประโยชน์ตน ข. ปรัตถกิจ กิจที่เป็นประโยชน์ท่าน

ก. อัตตัตถกิจ เช่น เมื่อเป็นเด็กต้องเรียน ต้องศึกษาศิลปวิทยา เมื่อเสร็จการเรียน ต้องประกอบการตนหาเลี้ยงชีพ ตั้งตนให้มีหลักฐาน ประพฤติธรรมในศาสนาตามควรแก่ภาวะ กิจใด ๆ ที่เกื้อกูลแก่ความรู้ ความประพฤติ และฐานะต่าง ๆ ของตน ซึ่งไม่เป็นการให้โทษให้ร้ายแก่ใครอื่น ก็ประกอบกิจนั้น ๆ

ข. ปรัตถกิจ คนต้องอยู่ร่วมกันเป็นหมู่ จึงเกิดมีหน้าที่ คือกิจที่ควรทำ หรือที่จะต้องทำแก่บุคคลอื่นหรือแก่หมู่ตามที่เกี่ยวข้องกัน เป็นต้นว่า

หน้าที่ในระหว่างบุคคลทั้งหลายในครอบครัว
หน้าที่ในระหว่างบุคคลต่อบุคคลตามที่เกี่ยวข้อง
หน้าที่ในระหว่างชาติกับประชาชาติ หรือเมืองกับพลเมือง
หน้าที่ในระหว่างพระมหากษัตริย์ กับประชาราษฎร
หน้าที่ในระหว่างรัฐบาลกับประชาชน
หน้าที่ในระหว่างองค์การศาสนากับศาสนิกชน

ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงแสดงทิศ ๖ คือ เมื่อทุก ๆ คนยืน หรืออยู่ในที่ใด ๆ ก็ตาม ย่อมมีทิศทั้ง ๔ อยู่โดยรอบ และเมื่อนับเบื้องบนศีรษะ และเบื้องต่ำเป็นทิศเบื้องบน ทิศเบื้องต่ำด้วย ก็รวมเป็นทิศ ๖ ทิศ ๖ นี้เทียบกันได้กับบุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่โดยรอบ ดังนี้

(๑) มารดาบิดา เรียกว่าเป็น ปุรัตถิมทิศ ทิศเบื้องหน้าของบุตรธิดา
(๒) อาจารย์ เรียกว่าเป็น ทักษิณทิศ ทิศเบื้องขวาของศิษย์
(๓) บุตรภรรยาหรือสามี เรียกว่าเป็น ปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลังของกัน
(๔) มิตร เรียกว่าเป็น อุตตรทิศ ทิศเบื้องซ้ายของมิตร
(๕) คนรับใช้ เรียกว่าเป็น เหฏฐิมทิศ ทิศเบื้องต่ำของนาย
(๖) สมณพราหมณ์ เรียกว่าเป็น อุปริมทิศ ทิศเบื้องบนของคฤหัสถ์ ฆราวาส

พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนหน้าที่อันบุคคลทั้ง ๖ คู่เหล่านี้ พึงปฏิบัติต่อกันไว้อย่างบริบูรณ์ เป็นอันได้ทรงวางหลักแห่งสังคมมนุษย์ไว้เป็นอย่างดี และคนทุกคนต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทรงเพียงแสดงสิ่งแวดล้อมนั้นด้วยทิศ ๖ ทำให้เห็นว่าเป็นสิ่งแวดล้อมที่ต้องเกี่ยวข้องด้วยจริง ๆ เพราะจะอยู่ที่ไหน ๆ ก็ไม่พ้นไปได้จากทิศ ๖ มารดาบิดาก็เหมือนกัน เมื่อเกิดมาแล้ว ก็ต้องมีมารดาบิดา และก็ต้องเป็นบุตรธิดาของท่าน คู่อื่น ๆ ก็เทียบกันได้เช่นเดียวกัน

ทุก ๆ คนอยู่ในสิ่งแวดล้อมเหมือนอย่างอยู่ในทิศ ๖ จึงมีหน้าที่ คือกิจที่ควรทำหรือที่จะต้องทำแก่บุคคลต่าง ๆ ตามที่เกี่ยวข้อง

๔. กิจที่เป็นประโยชน์ตน และกิจที่เป็นประโยชน์ท่าน ทั้ง ๒ นี้โดยมากเนื่องถึงกันและอาศัยกัน ดังเช่นการเล่าเรียนศึกษา เป็นประโยชน์ของตนโดยตรง แต่ก็ได้อาศัยความรู้ความสามารถอันเกิดจากการเล่าเรียนศึกษานั้น ปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นต้น อันนับว่าเป็นการทำประโยชน์ท่าน แล้วก็ได้อาศัยผลของการปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นต้นนั้น กลับมาเลี้ยงชีวิตตน จึงนับว่าเป็นการทำประโยชน์ตนด้วย ฉะนั้น จึงมีพระพุทธภาษิตแสดงโดยความว่า "ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน ชื่อว่าทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่นด้วย, ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ชื่อว่าทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนด้วย"

ประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน ทั้ง ๒ อย่างดังกล่าว เมื่อเป็นกิจที่ตนควรทำหรือต้องทำ เรียกว่า เป็นหน้าที่ของตนเหมือนกันทั้ง ๒ อย่าง

๕. หน้าที่เกิดจากอะไร หน้าที่เนื่องกับฐานะตำแหน่ง เกิดมีขึ้นพร้อมกับฐานะตำแหน่งอัน ฐานะตำแหน่งนั้น เกิดแต่ชาติกำเนิดก็มี เกิดจากการแต่งตั้งสมบัติก็มี

ที่เกิดแต่ชาติกำเนิดนั้น เช่นฐานะตำแหน่งมารดาบิดา กับบุตรธิดา เมื่อเด็กเกิดขึ้นผู้ให้กำเนิด ก็เกิดมีฐานะตำแหน่งเป็นมารดาบิดา เด็กที่เกิดก็มีฐานะตำแหน่งเป็นบุตรธิดาขึ้นทันที และมีหน้าที่ของมารดาบิดา กับของบุตรธิดาขึ้นทันทีเหมือนกัน

ที่เกิดจากการแต่งตั้ง เช่นฐานะตำแหน่งทางราชการ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขึ้น ได้รับแต่งตั้งขึ้นเมื่อใด ก็มีหน้าที่ตามฐานะตำแหน่งขึ้นเมื่อนั้น

ที่เกิดจากการสมมติ เช่นฐานะตำแหน่งพระภิกษุ หมายถึงภิกษุภาวะเกิดจากการอุปสมบท อันเรียกว่าเป็นการสมมติอย่างหนึ่ง อันที่เรียกภิกษุสงฆ์ว่าสมมติสงฆ์ มีฐานะเป็นพระภิกษุเพราะการอุปสมบทขึ้นแล้วเมื่อใด ก็มีหน้าที่จะต้องปฏิบัติพระวินัยบัญญัติสำหรับพระภิกษุขึ้นเมื่อนั้น

๖. ควรต้องปฏิบัติหน้าที่อย่างไร

เมื่อเป็นหน้าที่ของตน ก็ควรต้องปฏิบัติ ผู้ที่อยู่ในฐานะตำแหน่งใด ก็ควรต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนตามฐานะตำแหน่งนั้นให้ดีด้วยความซื่อตรง ให้มีอิทธิบาท (ธรรมที่ให้ถึงความสำเร็จความประสงค์ซึ่งไม่เหลือวิสัย) ๔ อย่าง คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ดังจะกล่าวต่อไปโดยลำดับ

(๑) **ฉันทะ** คือ พอใจรักใคร่ในหน้าที่ของตน คุณข้อนี้ตรงกันข้ามกับความไม่พอใจ ซึ่งเกิดจากเหตุต่าง ๆ เป็นต้นว่า เห็นว่าหน้าที่ต่ำต้อย เหนื่อยยาก หรือมีผลน้อย, บางทีพอใจตำแหน่งแต่ไม่พอใจทำงานที่เป็นหน้าที่, บางที ทำงานจำเจมานานเกิดความเบื่อหน่าย, บางทีถูกระทบกระทั่ง

จากบุคคลและเหตุแวดล้อมต่าง ๆ จึงเกิดหมดกำลังใจ คือหมดฉันทะลงไป ผู้ที่มีหน้าที่ทุก ๆ คนอาจเคยเสื่อมฉันทะในหน้าที่มาบ้าง แต่ไม่ควรปล่อยให้เสื่อม ควรปลูกรักษาฉันทะไว้ เพราะเป็นคุณที่อาจปลูกได้ อาจรักษาได้ วิธีปลูกก็คือ คิดให้เห็นว่า **หน้าที่ของตนนั้นดีที่สุด** ไม่ว่าหน้าที่อะไรเมื่อเป็นหน้าที่ของตนแล้ว ตนต้องภูมิใจในหน้าที่นั้น แต่ก็ต้องไม่เข้าแทรกแซงยุ่งเกี่ยวในหน้าที่ของคนอื่นให้ยุ่งยากไปด้วย ต้องพยายามคิดชักจูงใจให้เห็นดังนี้ เพราะใจนั้นอาจชักจูงได้ ให้ชอบก็ได้ให้ชังก็ได้ เมื่อจะให้ชอบก็ต้องรู้วิธีประจบใจ เหมือนอย่างวิธีทำให้คนอื่นชอบเหมือนกัน เมื่อมีการประจบใจจนเกิดพอใจเป็นฉันทะขึ้นแล้ว ก็ไม่ต้องกังวลว่าจะกลัวต่ำต้อยเหนื่อยยาก หรือมีผลน้อย หรือเบื่อหน่าย เพราะจะไม่เห็นว่าต่ำต้อยในสิ่งที่พอใจ จะไม่เห็นว่าเหนื่อยยากในสิ่งที่พอใจ จะไม่เห็นว่ามีผลน้อยในสิ่งที่พอใจ จะไม่รู้สึกเบื่อหน่ายในสิ่งที่พอใจ หรือตลอดเวลาที่ยังพอใจอยู่ ควรให้รู้สึกว่าเป็นหน้าที่ของตนที่จะมีฉันทะในหน้าที่ของตน

(๒) **วิริยะ** เพียรประกอบหน้าที่ของตน คือ หมายความรวมทั้งเพียรระมัดระวังไม่ให้เกิดความเสียหายในหน้าที่ เพียรละเว้นความประพฤติผิดพลาดเสียหายในหน้าที่ เพียรปฏิบัติหน้าที่ให้ดี และเพียรรักษาส่งเสริมการปฏิบัติหน้าที่ให้ดียิ่งขึ้น คำว่าเพียร แปลตามศัพท์ว่า ความเป็นผู้กล้า ไม่ใช่หมายความว่า กล้าทำอย่างเดียว แต่หมายความว่า กล้าที่จะไม่ทำด้วย คือกล้าที่จะไม่ทำผิด แต่กล้าที่จะทำถูก ผู้ที่เคยปฏิบัติงานมาแล้วย่อมรู้อยู่โดยมากว่า ในเรื่องนี้ต้องใช้ความกล้าเพียงไร เพราะมีสิ่งที่เร้ารุมให้เกิดความลำเอียงไม่เที่ยงตรงอยู่มากมาย ทำให้ใจงกงันอ่อนแอ หวาดหวั่น ไม่สามารถจะเว้นการณ์ที่ควรเว้น ไม่สามารถจะทำการณ์ที่ควรทำ ความผิดพลาดเสียหายในหน้าที่ต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ อย่างนี้แหละเรียกว่า ขาดเพียร คือขาดความเป็นผู้กล้าที่จะละเว้น แลที่จะทำ ความเพียรนี้ก็อาจปลูกขึ้นได้เหมือนกัน ข้อสำคัญให้มีฉันทะเป็นทุน

และให้พยายามหัดละเว้นสิ่งที่ผิด ทำแต่สิ่งที่ถูก ให้เห็นว่าเป็นหน้าที่จะต้องมีเพียรดังกล่าวในหน้าที่ของตน

(๓) **จิตตะ** เอาใจฝักใฝ่ในหน้าที่ของตนไม่วางธุระ คือเอาใจใส่ไม่ทอดธุระในหน้าที่รวมทั้งมีใจซื่อตรงในหน้าที่ของตนด้วย ถ้าขาดคุณข้อนี้เสียจะทำให้เกิดความขาดตกบกพร่องในหน้าที่ ผู้ที่มาทำงานภายหลังเวลาที่เรียกว่ามาสายก็ดี เลิกงานก่อนเวลาก็ดี ในระหว่างทำงานก็ทำขาดตกบกพร่องไม่เรียบร้อย หรือทิ้งการงานที่ได้รับมอบหมาย ก็เพราะขาดคุณข้อนี้ ซึ่งบางทีทำให้ฉันทะวิริยะที่มีอยู่เสื่อมไปได้ด้วย แต่ถ้ามีจิตฝักใฝ่อยู่ไม่วางธุระ ก็จะทำให้การทำการงานกระฉับกระเฉงถูกต้องเรียบร้อย แลลุล่วงไปด้วยดี ส่งเสริมฉันทะวิริยะให้มากขึ้นได้ด้วย แลคุณข้อนี้ก็เป็นคุณที่อาจปลูกขึ้นได้เช่นเดียวกันด้วย การไม่ยอมนอนใจ แต่หัดตั้งใจคิดฝักใฝ่ไม่ยอมทอดธุระในหน้าที่ของตน ให้เห็นว่าเป็นหน้าที่จะต้องมีจิตตะเอาใจฝักใฝ่ไม่วางธุระในหน้าที่ของตน

(๔) **วิมังสา** หมั่นตริตรองพิจารณาเหตุผลในหน้าที่ของตน มีความหมายตลอดถึง การส่งเสริมเพิ่มเติมความรู้ในหน้าที่ มีความรู้ในการปฏิบัติหน้าที่ ทั้งในด้านวัฒนะ ทั้งในด้านหายนะ พร้อมทั้งรู้วิธีปฏิบัติให้สำเร็จผลในด้านวัฒนะ ในขั้นแรกต้องมีความรอบรู้ในหน้าที่ของตนจึงจะปฏิบัติได้อย่างถูกต้องไม่ผิดพลาด ทั้งต้องรู้ทางวัฒนะ และทางหายนะของหน้าที่ด้วย จึงจะไม่ถลำผิดไปใน

ทางหายนะ แลดำเนินไปถูกทางวัฒนะ ส่วนเดียว แต่ทั้งนี้ก็ต้องรู้วิธีปฏิบัติ คนเป็นอันมากที่มีความรู้พื้นฐานต่าง ๆ เป็นอย่างดี แต่ปฏิบัติงานไม่สำเร็จ เพราะขาดความรู้ในวิธีปฏิบัติ ความรู้ในวิธีปฏิบัตินั้น ต้องประกอบด้วยความเป็นผู้รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้จักตน รู้จักประมาณ รู้จักกาลเวลา รู้จักประชุมชน รู้จักบุคคล จึงอาจปฏิบัติกิจให้สำเร็จได้ด้วยดี ความรู้ดังกล่าวรวมเข้าเป็นวิมังสา อาจที่จะอบรมให้มีขึ้นได้ และควรเห็นว่าเป็นหน้าที่ จะพึงมีวิมังสาในหน้าที่ของตน

๗. หน้าที่กับความเป็นบุคคล การปฏิบัติหน้าที่อย่างมีระเบียบซึ่งเกี่ยวโยงกันตั้งแต่หน่วยเล็ก ๆ ขึ้นไปจนถึงหน่วยใหญ่ อาจทำให้ผู้ที่มีประสงค์บางอย่างอ้างว่าทุก ๆ คนต่างปฏิบัติหน้าที่ของตนเท่านั้น เหมือนอย่างมารดาบิดาก็ปฏิบัติหน้าที่ของตน บุตรธิดาก็ปฏิบัติหน้าที่ของตน จึงไม่ควรถือว่าฝ่ายไหนมีบุญคุณต่อกัน ซึ่งจะต้องตอบแทนกันในฐานเป็นบุพการีกับกตัญญูกตเวทีต่อกันเป็นต้น เพราะเมื่อดูความเป็นไปในกลุ่มชนหมู่ใหญ่แล้ว ก็จักเห็นการปฏิบัติหน้าที่ตามฐานะเหมือนอย่างเครื่องจักรนาฬิกา หรือเหมือนอย่างเครื่องจักรในโรงงาน แต่ข้ออ้างนี้มิได้เป็นจริงเช่นนั้น เพราะทุก ๆ คนต่างมีความเป็นบุคคลของตน ซึ่งมีชีวิตจิตใจ รักสุข เกลียดทุกข์อยู่ด้วยกันทั้งนั้น ฉะนั้น จึงนับถือธรรมะเป็นข้อปฏิบัติประกอบกันกับหน้าที่ของตนด้วยเป็นต้นว่า ธรรมหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า สังคหะวัตถุ แปลว่า คุณที่เป็นที่ตั้งแห่งการสงเคราะห์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของกันและกัน มี ๔ ข้อ คือ

(๑) **ทาน** ให้ปันสิ่งของ ๆ ตนแก่ผู้ที่ควรให้ปันด้วยจิตเมตตา

(๒) **ปิยวาจา** เจรจาวาจาที่จับใจทำให้เกิดความเคารพรัก ด้วยจิตเมตตา

(๓) **อัตถจริยา** ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน ไม่ประพฤติชั่วร้ายแก่กัน เพราะจิตริษยาอาฆาตเป็นต้น

(๔) **สมานัตตตา** ความเป็นคนมีตนเสมอไม่ถือตัว วางตนดี พอสม พอเหมาะ

สังคหวัตถุเหล่านี้ สำเร็จด้วยเมตตาไมตรีจิตเป็นที่ตั้ง เพราะธรรมดังกล่าวนี้เอง ทุก ๆ ฝ่ายจึงได้รับความเคารพนับถือของกันและกัน เป็นผู้มีคุณแก่กันและกัน เป็นต้นว่า มารดาบิดา ก็เป็นบุพการีของบุตรธิดา ได้รับความนับถือบูชาจากบุตรธิดา บุตรธิดาก็เป็นกตัญญูกตเวทีของมารดาบิดา ผู้ใหญ่ก็เป็นที่เคารพรักของผู้น้อย ผู้น้อยก็มีความเคารพรักในผู้ใหญ่ด้วยจิตใจ

ในฝ่ายพุทธจักร พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติพุทธกิจ ซึ่งนับว่าเป็นหน้าที่ของพระพุทธเจ้าด้วยพระมหากรุณาแก่โลก ในฝ่ายอาณาจักร พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจด้วยพระมหากรุณาแก่ประชาราษฎรทั่วไป

๘. สรุปความโดยย่อว่า หน้าที่คือ กรณียะ กิจที่ควรทำหรือที่จะต้องทำหน้าที่ของตนคือกรณียะของตนนั้นเอง จะเป็นกิจที่เป็นประโยชน์ตนก็ตาม เป็นประโยชน์ท่านก็ตาม เมื่อเป็นกิจที่ตนควรทำหรือต้องทำ ก็เป็นหน้าที่ของตนเท่านั้น แลโดยมาก เมื่อเป็นประโยชน์ตนก็เป็นประโยชน์คนอื่นด้วย เมื่อเป็นประโยชน์คนอื่นก็เป็นประโยชน์ตนด้วย โดยปกติ หน้าที่เกิดมีขึ้นพร้อมกับฐานะตำแหน่ง ซึ่งเกิดแต่ชาติกำเนิดก็มี เกิดจากการแต่งตั้งสมมติขึ้นก็มี จะเกิดขึ้นอย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นหน้าที่ของตนแล้ว ก็ควรต้องปฏิบัติให้ดีด้วยความซื่อตรง ให้มีอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ พอใจรักใคร่

วิริยะ เพียรประกอบ จิตตะ เอาใจฝักใฝ่ วิมังสา หมั่นตริตรองพิจารณาเหตุผลในหน้าที่ของตน กับให้มีธรรมะประกอบอยู่ในการปฏิบัติหน้าที่ให้สมกับภาวะเป็นบุคคล ซึ่งมีชีวิตจิตใจไม่ใช่วัตถุ คือ ให้มีสังคหวัตถุ ๔ ได้แก่ทาน ให้ปัน ปิยวาจา เจรจาวาจาที่ให้เกิดความเคารพรัก อัตถจริยา ประพฤติประโยชน์ สมานัตตตา วางตนสม่ำเสมอพอสมพอเหมาะ ด้วยมีเมตตาไมตรีจิตต่อกันเป็นที่ตั้ง

๕. การปฏิบัติหน้าที่ของตน ด้วยอาศัยหลักอิทธิบาท ๔ ประกอบกับสังคหวัตถุธรรม ๔ ดังกล่าว เมื่อกล่าวโดยสรุปที่สุด ก็ต้องอาศัยหมั่นฝึกฝนตนอยู่เสมอ การฝึกฝนตนนี้แหละเป็นหน้าที่ของบัณฑิต คือ คนฉลาด เพราะเมื่อสามารถฝึกตนได้ ก็สามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนได้ทุกอย่าง อิทธิบาทและธรรมเป็นเครื่องประกอบกับหน้าที่ ก็สามารถอบรมให้มีขึ้นได้โดยไม่ยาก พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺฑิตา คนฉลาดทั้งหลาย ย่อมฝึกตนดังนี้แลฯ

๑๓. หัวหน้าของหมู่มนุษย์

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในพระสูตรถึงประชาชนในรัฐหนึ่งว่า "หมู่คนพากัน ชื่นบาน บันเทิงอุ้มบุตรให้ฟ้อนอยู่ที่อก อยู่เหมือนอย่างไม่ต้องปิดประตูเรือน" เนื่องจาก "ชนบทคือเมืองดำรงอยู่เกษมสุข ไม่มีเสี้ยนหนาม ไม่ถูกเบียดเบียน ทรัพย์หลวงเพิ่มพูนเป็นกองใหญ่โต" เนื่องจาก "ประชาชนตั้งหน้าทำการอาชีพต่าง ๆ ไม่เบียดเบียนบ่อนทำลายประเทศ" เนื่องจาก "พระราชาทรงส่งเสริมเพิ่มพูนพืชพันธุ์ธัญญาหารแก่ชาวนาและพวกเลี้ยงสัตว์ ทรงส่งเสริมเพิ่มพูนทุนทรัพย์แก่พ่อค้าวาณิช ทรงกำหนดบำเหน็จด้วยภัตรคือตั้งเงินเดือนเป็นต้นดังกล่าวนี้" พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าถึงพระราชาพระองค์หนึ่งในอดีตกาล มีพระนามว่าพระเจ้ามหาวิชิตราช ทรงปรารภจะทำมหายัญ ทรงปรึกษาพราหมณ์ปุโรหิต ท่านพราหมณ์ได้ถวายคำแนะนำว่า "ในขณะที่ประเทศมีเสี้ยนหนาม มีสิ่งเบียดเบียนบ่อนทำลาย มีการฆ่าการปล้นกันทั่วไป พระองค์จะทรงทำมหายัญหาควรไม่ เพราะจะเป็นการทำสิ่งที่ยังไม่ควรทำ ทั้งจะใช้วิธีปราบปรามด้วยการฆ่าการจับเข้าคุก เป็นต้น ก็จักไม่สิ้นเชื้อ จะมีเหลือบ่อนทำลายอีกต่อไป" ฉะนั้น กิจที่ควรทำก่อน ก็คือ อุดหนุนส่งเสริมประชาชนอาชีพต่าง ๆ จัดให้คนมีงานทำกันโดยทั่วไป เมื่อคนพากันตั้งหน้าทำงานอาชีพได้ทรัพย์คล่องสะดวกกันทั่วไป นอกจากจะไม่ทำตนให้เป็นเสี้ยนหนามแล้ว ยังจักทำท้องพระคลังหลวงให้เต็มด้วยทรัพย์อีกด้วย และก็จะหน้าชื่นใจบานอยู่เป็นสุขบันเทิงรื่นเริงจึงถึงเวลาอันควรทำมหายัญที่ประกอบด้วยองค์คุณอันเหมาะสม มหายัญดังกล่าวในพระสูตรนี้ก็คือ ทานครั้งใหญ่ที่ให้แก่คนทั้งปวง โดยไม่เลือกว่าคนมีศีลหรือคนไร้ศีล ตามธรรมเนียมของพระราชาองค์สำคัญในอดีต พระราชามหากษัตริย์สำคัญ ๆ นั้นมักทรงบริจาคใหญ่ ๆ ด้วยความมุ่งหมายประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ สิ่งที่ทรงบริจาคนั้น บางคราวก็เป็นพระราชทรัพย์ บางคราวก็เป็นความสุขส่วนพระองค์ บางคราวก็เป็นสิ่งอื่น สุดแต่ประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่นั้นจะเกิดขึ้นด้วยสิ่งใด นี้เป็นพระราชธรรมจริยา ข้อหนึ่งที่เรียกว่า "จาคะ" แปลว่า "การสละ" จาคะนี้กล่าวได้ว่าเป็นทานอย่างหนึ่ง แต่ถ้ามาในหมวดเดียวกันกับทาน เช่นในราชธรรม ๑๐ ข้อที่หนึ่ง คือทาน ข้อที่สองคือศีล ข้อที่สามคือบริจาค หรือ จาคะ ทานกับจาคะก็มีอธิบายต่างกัน คือ ทานหมายถึงการให้พัสดุเป็นต้นเพื่อประโยชน์แก่ผู้รับโดยทั่ว ๆ ไป ส่วนจาคะ หมายถึงการสละเพื่อประโยชน์น้อย เพื่อประโยชน์ที่ใหญ่กว่า ดังภาษิตในมหาสุตโสมชาดกบทหนึ่งแปลว่า "นรชนพึงสละทรัพย์ เพราะเหตุแห่งอวัยวะเมื่อรักษาชีวิตพึงสละอวัยวะ เมื่อระลึกถึงธรรม พึงสละอวัยวะ ทรัพย์ และแม้ชีวิตทุกอย่าง" ความสละเพื่อประโยชน์สุขแห่งประชาชนทั้งปวง คือจาคะของพระมหากษัตริย์เจ้าผู้ทรงราชธรรม.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า "พระราชาเป็นหัวหน้าของหมู่มนุษย์" และได้ตรัสแสดงราชธรรมได้ครบถ้วน เพื่อทร งใช้เป็นคลังการประดับพระองค์ในการปกครองประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข ศีลเป็นราชธรรมข้อหนึ่ง ที่พระองค์ได้ตรัสไว้เป็นพุทธานุศาสน์สำหรับพระราชาและผู้ปกครองทั้งหลาย หมายถึงความงดเว้นการที่ควรเว้น ประพฤติการที่ควรประพฤติ การอันใดที่ก่อให้เกิดความ

เดือดร้อนแก่ประชาชนย่อมเว้นการอันนั้น ส่วนการอันใดก่อให้เกิดความสุขความเจริญ ย่อมประพฤติการอันนั้น และตามคติที่นับถือกันมาแต่โบราณ พระเจ้าธรรมมิกราชทั้งปวง ย่อมทรงตั้งอยู่ในศีลห้าโดยปกติ เมื่ออมาตย์ราชเสวกทั้งหลายประพฤติตาม บ้านเมืองก็สงบเรียบร้อย ประชาชนมีความสุข ดังอานิสงส์ (ผลที่ดี) ของศีลที่ว่า "ศีลเป็นเหตุให้ถึงสุคติ (คติที่ดี) ศีลเป็นเหตุให้เกิดโภคสมบัติ ศีลเป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์เข็ญ" พระเจ้าธรรมมิกราชย่อมทรงรักษาหลักคติธรรม (ทางพระศาสนา) ไว้เป็นคู่กัน คนประพฤติล่วงหลักคติธรรมที่ดีเช่นศีลห้าย่อมได้รับโทษตาม "อาญากรรม" คนประพฤติล่วงนิติธรรมคือกฎหมาย ย่อมได้รับโทษตามคติของกฎหมาย อันเรียกว่า "อาญาแผ่นดิน" พระเจ้าธรรมิกราชทรงได้พระนามว่า "ธรรมิกะ" เพราะทรงปฏิบัติรักษาธรรมทั้งสองนั้น คือ คติธรรมตามหลักพระศาสนาที่นับถือ และนิติธรรมกฎหมาย ซึ่งประการหลังนี้เรียกว่า "ยุติธรรม" เช่นเมื่อศาลชนะเด็ดขาดตัดสินว่าผิด หรือไม่ผิด ก็ "ยุติ" กันเพียงเท่านั้น (แต่อาจไม่เป็นไปตามความเป็นจริงก็ได้) เมื่อคนยังยำเกรงอาญากรรมกลัวเกรงอาญาแผ่นดินอยู่ก็สงบเรียบร้อย แต่เมื่อคนไม่เกรงกลัวอาญาทั้งสองความไม่สงบวุ่นวายก็จะเกิดขึ้นตั้งแต่ส่วนน้อยจนถึงมาก และมากที่สุด ที่เรียกว่า "กลียุค" หรือ "ยุคมิคสัญญี" พระเจ้าธรรมิกราชย่อมทรงนำหมู่อมาตย์และประชาชนให้มีความเกรงอาญากรรมและอาญาแผ่นดิน มีความเคารพปฏิบัติในหลักคติธรรมที่ดีของพระศาสนา และในหลักนิติธรรมตามบทกฎหมาย เป็นเหตุให้เกิดความสงบสุขสถาพรนี้เป็นศีล ซึ่งเป็นศีลบารมีของพระเจ้าธรรมิกราช มีคุณานุภาพแผ่ไปให้เกิดความสุขสมบูรณ์ทั่วไป

๑๔. บัณฑิต

อปฺปมตฺโต อุโภ อตฺเถ อธิคณฺหาติ ปณฺฑิโต
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจเร.

บัณฑิตผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมถือเอาประโยชน์ทั้งสอง คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ภายหน้า ๑ ผู้ทรงปัญญาเรียกว่า บัณฑิต เพราะบรรลุประโยชน์.

บัณฑิต ตามรูปศัพท์ คือ ผู้ดำเนินไปด้วยปัญญา ตามอรรถ คือ ความหมายตามพระพุทธภาษิตนี้ ได้แก่ผู้บรรลุประโยชน์ คือผลที่ต้องการทั้งในปัจจุบัน ทั้งในภายหน้า ด้วยอาศัยความไม่ประมาท และปัญญา บัณฑิตจึงย่อมเป็นผู้รู้จักประโยชน์และทางดำเนินไปสู่ประโยชน์ ทั้งเป็นผู้ไม่ประมาท สามารถดำเนินไปถึงประโยชน์นั้นได้

ผลที่ต้องการอยู่ในปัจจุบัน เรียกว่า ประโยชน์ปัจจุบัน เช่น ทรัพย์ ยศ ไมตรี ผาสุก และสิ่งที่จำต้องการอื่น ๆ เพื่อบรรลุถึงประโยชน์ปัจจุบัน พระบรมศาสดาตรัสสอนให้ปฏิบัติธรรมที่เป็นส่วนเหตุ เช่น อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียร แสวงหาวิชาและทรัพย์ เป็นต้น อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยอารักขาสิ่งที่แสวงหามาได้ กัลยาณมิตตตา ความมีเพื่อนมิตรที่ดีงาม สมชีวิตา ความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ มิให้ฟูมฟายนัก มิให้เบียดกรอนัก

อนึ่ง นอกจากปัจจุบัน ยังมีอนาคต และจำต้องการผลที่เกื้อกูลให้เกิดความสุขในอนาคต และนอกจากเฉพาะตน ยังมีผู้อื่นที่จะต้องเกื้อกูลตามความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันด้วยสิ่งของที่ต้องการต่าง ๆ เช่นเดียวกัน ผลที่ต้องการสำหรับอนาคต และสำหรับเกื้อกูลผู้อื่น เรียกว่า ประโยชน์ภายหน้า มีระยะเวลาและขอบเขตยาวและกว้างขวางออกไปกว่าปัจจุบันเฉพาะตนอีกมาก เพื่อบรรลุถึงประโยชน์นี้ พระบรมศาสดาตรัสสอนให้ปฏิบัติธรรมที่เป็นส่วนเหตุ คือ สัมทธาสัมปทาถึงพร้อมด้วยศรัทธา ความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ศีลสัมปทา ถึงพร้อมศีล ความประพฤติดี เว้นจากประพฤติผิด จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการสละบริจาค ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญาความรู้ชอบ

อันกาลเวลาย่อมมีต่อเนื่องกันไปไม่ขาดสาย เวลาที่ล่วงไปแล้วเรียกว่า อดีต เวลาที่กำลังถึงเข้า เรียกว่า ปัจจุบัน เวลาที่ยังไม่มาถึง เรียกว่า อนาคต จะปันเป็นส่วนเป็นตอน เร็วหรือช้าเท่าไรก็เกี่ยวแก่ความกำหนดที่เกี่ยวแก่เหตุการณ์ต่าง ๆ แต่เมื่อแสดงโดยปริยายสามัญ ความรู้ความเห็นของบุคคลโดยทั่วไปย่อมเป็นไปอยู่ในวงแคบ คือ มักรู้เห็นประโยชน์ปัจจุบันที่คับแคบ คือเฉพาะหน้าและเฉพาะตน เว้นไว้แต่จะมีความไม่ประมาทและปัญญา จึงจะมองเห็นประโยชน์ยาวและกว้างขวางในกาลทั้ง ๓

ประโยชน์ทั้ง ๒ นี้ แม้จะแบ่งเรียกปัจจุบันและภายหน้า แต่เป็นข้อที่พึงต้องการเป็นคู่กัน เพราะทุก ๆ คน จำต้องเผชิญอยู่กับปัจจุบัน และจะต้องพบอนาคต จึงต้องการปัจจุบันและอนาคตที่ดีที่มีความสุข ความเจริญ ความต้องการนี้มิใช่สำเร็จด้วยเพียงความปรารถนา แต่สำเร็จได้ด้วยการทำ คือปฏิบัติให้ถึงพร้อมในธรรมที่เป็นส่วนเหตุแห่งผลที่ประสงค์ เพราะมีผู้ปฏิบัติในธรรมที่เป็นส่วนเหตุ

---

* *พิมพ์ครั้งแรกในวารสารสามัญศึกษา ๒๕๑๖*

นั้น เช่น มีความหมั่นขยันทำการงานทางกสิกรรม เกษตรกรรม จึงเกิดมีพืชผลสำหรับบริโภค เป็นต้น อาจมีผู้เห็นว่า มีธรรมเพื่อผลที่ต้องการ ปัจจุบันก็น่าจะพอ ไม่จำต้องมีธรรมเพื่อผลภายหน้า มีศรัทธา ศีล เป็นต้น ซึ่งน่าจะทำให้ความเจริญก้าวหน้าช้าไป เพราะเป็นเหตุให้ทำอะไรไม่สะดวก ต้องมีขอบเขตจำกัดแต่ความเจริญ ธรรมเพื่อผลภายหน้า เป็นหลักของจิตใจที่สำคัญทุกข้อ ศรัทธา เป็นหลักของจิตใจ เพราะเป็นเหตุให้เกิดการถือปฏิบัติ ฉะนั้น จึงมีการชวนให้เชื่อในทางต่าง ๆ เมื่อทำให้เชื่อได้แล้ว ก็ชักนำให้ทำการต่าง ๆ ต่อไปได้ ความเชื่อจึงเป็นสิ่งสำคัญ ข้อแรกที่จำต้องการที่จะให้ถึงพร้อม คือ อบรมให้เป็นความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ หรือเป็นความเชื่อที่มีเหตุผลด้วยความหยั่งรู้ เช่น เชื่อในกรรมและผลของกรรม ศีล เป็นหลักของจิตใจ เพราะเป็นความประพฤติดีงดเว้นได้จากความประพฤติผิด กรรมทั้งปวงย่อมเกิดจากจิตเจตนา ถ้าปราศจากศีลเป็นหลักก็ทำไปได้ตามอำนาจจิต ต่อเมื่อมีศีลเป็นหลัก จึงจะเว้นได้ที่จะไม่ทำไปตามอำนาจฝ่ายต่ำ จาคะ เป็นหลักของจิตใจ เพราะทำให้สละออกไปได้ เพื่อเกื้อกูลผู้อื่น ถ้าปราศจากจาคะ ก็กลายเป็นคับแคบ ไม่มีที่จะเกื้อกูลใคร ปัญญา เป็นหลักของจิตใจ เพราะทำให้มีความรู้เหตุผลตามเป็นจริง ทำให้เห็นทางดำเนินโดยถูกต้อง ถ้าปราศจากปัญญา ก็เหมือนเดินอยู่ในความมืด มองไม่เห็นทาง ฉะนั้น ผลดีต่าง ๆ ที่ได้รับอยู่ในปัจจุบัน จึงเนื่องมาจากศรัทธา ศีล เป็นต้น ในอดีต และศรัทธา ศีล เป็นต้น ในปัจจุบัน ก็จะเป็นเหตุให้ประสบผลดีต่อไปในอนาคต ซึ่งอนาคตก็จะเลื่อนมาเป็นปัจจุบันเข้าโดยลำดับ และเมื่อปฏิบัติธรรมที่เป็นเหตุแห่งผลดีปัจจุบันโดยตรง มีความถึงพร้อมด้วยขยันหมั่นเพียรเข้ามาอีกด้วย ก็ยิ่งเป็นเหตุให้เจริญผลที่ดีเกื้อกูลให้เกิดความสุขความเจริญมากขึ้น เข้าในมงคลข้อว่า ปุพเพกตปุญญตา ความเป็นผู้มีบุญ อันได้ทำไว้แล้วในกาลก่อน อัตตสัมมาปณิธิ ความตั้งตนไว้ชอบในปัจจุบัน แต่ทั้งนี้ ต้องอาศัยความไม่ประมาท คือ ความไม่มัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน เพราะปราศจากสติ ได้แก่ มีสติคุ้มครองรักษาใจรักษาตนอยู่เสมอ สตินี้จะช่วยอุปการะให้เกิดปัญญา คือ ความรู้จักประโยชน์มิใช่ประโยชน์โดยแท้จริง ทั้งจะช่วยอุปการะให้เกิดความเพียรดำเนินไปจนบรรลุถึงประโยชน์ทั้งสอง

ความไม่ประมาท เป็นธรรมที่พึงอบรมให้เกิดมีขึ้นได้ด้วยความปลูกสติ ความระลึกได้ พร้อมทั้งสัมปชัญญะ ความรู้ตัวในการที่ทำ ในคำที่พูดทั้งปวง เพื่อให้มีโอกาสใช้ปัญญาและความเพียรเป็นต้นได้โดยถูกต้อง ถ้ายังขาดปัญญาในการใด ก็จักแสวงหาปัญญาในการนั้นให้เพียงพอ ขาดความเพียร ก็จักได้เริ่มหรือเพิ่มความเพียรให้เพียงพอความต้องการ จะขาดสติ จะทำให้เผลอปัญญา กลายเป็นความหลง เครื่องทำให้ขาดสติ ย่อมมีอยู่มาก และไม่ใช่เป็นสิ่งอื่นที่อยู่ไกล คือ สิ่งที่เข้าใจว่าเป็นประโยชน์นั่นแหละ เช่น ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ต่าง ๆ เมื่อเกิดความมัวเมาขึ้น เพราะขาดสติที่จะระลึกให้ได้ว่าผิดชอบ จึงทำให้ทำผิด พูดผิด คิดผิด เพราะเหตุแห่งลาภ ยศ เป็นต้น เพราะเหตุแห่งตนบ้าง ผู้อื่นบ้าง สิ่งที่น่าจะเป็นประโยชน์นั้น กลับกลายเป็นโทษไป นี้คือความประมาทต่อเมื่อไม่เกิดความมัวเมา เพราะมีสติระลึกได้ถึงผิดชอบ จึงทำให้ทำดี พูดดี คิดดี ที่ตรงกันข้าม สิ่งเหล่านั้นจึงเป็นประโยชน์ขึ้น นี้คือความไม่ประมาท บัณฑิตผู้ไม่ประมาท

จึงถือเอาประโยชน์ได้ทั้งสอง คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้า และเพราะบรรลุถึงประโยชน์ จึงเรียกผู้ทรงปัญญาทั้งสติว่า บัณฑิต ดังนี้

อนึ่ง วันที่ ๒๓ ตุลาคม นี้ เป็นวันคล้ายวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ได้ทรงเป็นบัณฑิต ทรงไม่ประมาท ทรงนำประเทศชาติให้บรรลุถึงประโยชน์ คือ ผลที่ต้องการในปัจจุบันและภายหน้า เป็นต้นว่า ความสมบูรณ์เพิ่มพูนแห่งโภคทรัพย์ ความมียศ คือ อิสริยยศ ได้แก่อิสรภาพของประเทศชาติ ความมีมิตรไมตรีกับประชาชนทุกชั้น ในประเทศและกับต่างประเทศ ความผาสุกอันเกิดจากสุขาภิบาลอนามัย ทั้งนี้ เพราะทรงชักนำให้ประชาชนมีความขยันหมั่นเพียรประกอบอาชีพ ทรงแนะนำส่งเสริมการอาชีพต่าง ๆ พระราชทานอารักขาในชีวิต ทรัพย์สิน เป็นต้น ของประชาชนในทางต่าง ๆ ทรงทำความสนิทสนมกับประชาชนทำให้เกิดความเคารพรักอย่างจริงใจ ทรงแนะนำให้รู้จักการใช้จ่ายทรัพย์ ป้องกันทางอบายมุขต่าง ๆ ทรงทำบุคคลผู้ทำหน้าที่ปกครองและผู้อยู่ในปกครองให้ต่างมีความเชื่อไว้วางใจในกันและกัน ทรงอุปถัมภ์พระศาสนาให้เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาปสาทะยึดเหนี่ยวใจของคน ทำให้คนมีที่พึ่งทางจิตใจด้วยดี ทรงตราพระราชบัญญัติต่าง ๆ และทรงส่งเสริมเผยแพร่คำสอนในพระศาสนา เพื่อให้ประชาชนอยู่ด้วยกันด้วยความสงบสุข เรียบร้อย และมีศีลธรรมตามสมควรแก่ภาวะ ได้ทรงสละความสุขส่วนพระองค์เพื่อความสุขของประชาชน ด้วยทรงสำเหนียกสอดส่องปรับปรุงแก้ไขกิจการต่าง ๆ พระราชทานสงเคราะห์อนุเคราะห์บุคคลและกิจการทั้งปวง และได้พระราชทานปัญญาแก่ประชาชน ด้วยทรงตั้งโรงเรียนตั้งแต่ขั้นต้นทรงวางโครงการจนถึงขั้นมหาวิทยาลัย รวมความว่า สิ่งใดจำต้องการในปัจจุบันและอนาคตทรงทำให้ประชาชนและประเทศชาติได้รับสิ่งนั้น ๆ อนาคตคือภายหน้าในเวลานั้น ได้มาเป็นปัจจุบันในเวลาที่ล่วงมาจนถึงบัดนี้แล้ว ประโยชน์อนาคตที่พระองค์ได้ทรงสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ ได้มาเป็นประโยชน์ปัจจุบันแก่บุคคลในรุ่นปัจจุบันนี้ ดังที่ได้ปรากฏอยู่เด่นชัดแล้ว

ขอให้เราทั้งหลาย ได้น้อมรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณ และตั้งกัลยาณจิต ถวายส่วนพระราชกุศล โดยทั่วกัน

๑๕. จิตใจ

จิตฺเต สงฺกิลิฏฺเฐ ทุคฺคติ ปาฏิกงฺขา เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุคติเป็นอันหวังได้
จิตฺเต อสงฺกิลิฏฺเฐ สุคติ ปาฏิกงฺขา เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุคติเป็นอันหวังได้ ดังจะได้แสดงต่อไป

จิตใจเป็นศูนย์กลางของการปฏิบัติอบรมทุกอย่าง และเมื่อได้อบรมจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์ ก็ย่อมให้เกิดผลเป็นสุคติ คือ คติการไปหรือทางไปที่ดี แต่ถ้าไม่อบรมจิตเศร้าหมอง ก็ให้บังเกิดผลเป็นทุคคติ คติคือการไปหรือทางไปที่ชั่ว ไม่ดี สุคติ หรือทุคคตินี้ มีอยู่ในปัจจุบัน ไม่ใช่จะต้องไปมีในภพหน้าชาติหน้า การไปหรือทางไปที่ดีนั้น ก็มีขึ้นตั้งแต่เมื่อจิตใจมีความบริสุทธิ์ สะอาด ไม่เศร้าหมอง เพราะจะทำให้คิดดี พูดดี ทำดี การคิด การทำ การพูด ดีนี้ เป็นตัวสุคติโดยตรง แต่ถ้าจิตใจไม่บริสุทธิ์ สะอาด เศร้าหมอง ก็ทำให้คิดไม่ดี ทำไม่ดี พูดไม่ดี การคิดการทำ การพูดที่ไม่ดีนี้ ก็เป็นทุคคติโดยตรง บุคคลเมื่อใช้ความคิดอย่างสามัญ ก็ย่อมจะมีข้อแย้งว่า ถ้ามัวทำดีอยู่อย่างเดียว ก็จะอยู่ในหมู่คนไม่ได้ จะต้องหลีกไปอยู่คนเดียว เพราะว่าเมื่อเขาทำกันไม่ดี จะมัวไปทำดีก็จะเป็นการไปขัดขวางกัน เมื่อโดยมากเขาทำไม่ดีกัน ใครไปทำดีเข้า ก็จะเป็นที่รังเกียจ และถูกเกียจกันหรือกำจัดออกไป และเมื่อมุ่งผลให้ได้มากก็จะต้องใช้วิธีที่ไม่ถูกตรง เหมือนดังที่ทำกันในกิจการโดยมาก และคนในโลกนี้มักจะนับถือกันด้วยผลที่ได้ เมื่อมั่งมีทรัพย์มาก มียศอำนาจมาก ก็เป็นที่ยกย่องนับถือ ไม่ได้ไปคิดว่า จะได้ทรัพย์มาด้วยวิธีใด หรือได้ยศอำนาจมาด้วยวิธีใด ถ้ามัวรักษาความดี ก็จะเป็นผู้ยากจนขัดสน หรือเป็นผู้มีอำนาจน้อย ก็จะต้องอยู่ข้างหลังเขา เป็นผู้ด้อยไม่มีใครที่จะเหลียวแล มักจะคิดกันดั่งนี้เป็นต้น จึงได้สรุปว่า เมื่อจะรักษาความดีก็ต้องปลีกตนออกไปดั่งนี้ ความเห็นเช่นนี้ย่อมมีอยู่มาก เพราะฉะนั้น ทุคคติจึงมีอยู่มากในหมู่คนและมีอยู่ในปัจจุบันนี้เอง แต่ผู้ที่พินิจพิจารณาก็ย่อมจะมีความเห็นเป็นอีกอย่างหนึ่งว่า ความดีนั้นเป็นสิ่งจำเป็นต้องมีทั้งที่อยู่ในหมู่คนและทั้งเมื่อปลีกตนไปอยู่ผู้เดียว โดยเฉพาะที่อยู่ในหมู่ชนจะประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ก็ต้องมีความดีเป็นเครื่องรักษาให้เกิดความเจริญรุ่งเรือง เพราะว่าความเจริญทุกอย่างนั้นหากได้ลองแบ่งดูแล้วว่า อันใดเกิดจากความดี อันใดเกิดจากความชั่ว และพิจารณาดูให้ยืดยาว พอสมควรแปลว่าดูปัจจุบันและดูภายหน้า ซึ่งภายหน้านั้นแม้เป็นภายหน้าระยะไม่ยาวนัก ก็จะเห็นได้ว่าความดีเป็นหลักสำคัญในอันที่จะรักษาส่งเสริมความเจริญให้มีความยั่งยืนแน่นอน ทุก ๆ คนผู้ที่ได้ผ่านชีวิตมาแม้เท่าที่ถึงระยะเพียงนี้และตรวจดูความเจริญความเสื่อมของตนที่ได้รับมาตามลำดับ และตรวจสอบดูว่าอะไรบ้างได้มาจากความชั่ว อะไรบ้างได้มาจากความดี แม้เพียงเท่านี้ ก็จะเห็นได้ว่า ส่วนใหญ่นั้นได้มาจากความดี อันความชั่วนั้น อาจให้ผลในปัจจุบันที่ปรากฏเห็นว่าเป็นผลดี แต่ว่าเมื่อดูไปให้ไกลสักหน่อยก็จะเห็นว่า โดยที่แท้นั้นนำความเสื่อมมาให้ซึ่งบังเกิดขึ้นแม้ในระยะที่ไม่ไกลนัก คือ ในระยะที่ใกล้ ๆ พอเห็นกันนี้แหละ ในข้อนี้ ถ้าพิจารณาดูแล้วก็จะมองเห็นข้อเปรียบเทียบเป็นตัวอย่างอยู่เป็นอันมาก การทำโจรกรรมนั้นถ้าทำสำเร็จก็ได้ทรัพย์ ข้อนี้ก็เป็นผลของโจรกรรมลักสำเร็จก็ได้ทรัพย์ ถ้าหากว่ารวมกันลักคือเป็นการไปปล้นเขา ก็ยิ่งอาจจะได้ทรัพย์มาก สรุปว่าลักสำเร็จครั้งใดก็จะต้องได้ทรัพย์ครั้งนั้น แต่ว่าทำไม คนเราจึงได้ประณามโจรกรรม

ว่าเป็นความชั่ว น่าจะต้องยกย่องว่าเป็นความดีโดยตรงกันข้าม การทำทาน ทำเมื่อใดก็ต้องเสียทรัพย์ไปเมื่อนั้น ทำทานมากก็ต้องเสียทรัพย์มาก แต่ทำไมคนเราจึงยกย่องว่า การทำทานว่าเป็นความดี ทำไมไม่ประณามว่า การทำทานเป็นความชั่ว เพราะทำให้เสียทรัพย์ ทั้งนี้ก็เพราะคนเรายังมองเห็นผลที่ยาวออกไปไกลออกไปยิ่งกว่าเพียงปัจจุบันเท่านั้น ถ้าคนเรามองผลแต่ปัจจุบันเท่านั้นก็จะไม่มีใครประณามโจรกรรมว่าเป็นความชั่ว หรือว่า ยกย่องทานว่าเป็นความดี แต่ว่าคนเรามองไกลออกไปยิ่งกว่านั้น เพราะฉะนั้น การที่จะลงความเห็นว่า อะไรดี อะไรชั่ว จึงไม่ใช่มองแค่ปัจจุบัน ในขณะประเดี๋ยวนี้เท่านั้น แต่ว่าจะต้องมองออกไปให้ห่างไกล ผู้ที่มีการมองไกล หรือว่ามีสายตายาว ย่อมจะได้ปฏิบัติกิจการที่จะอำนวยผลเป็นความยั่งยืนตลอดไปถึงภายหน้าได้ไกล และเมื่อถึงเวลานั้นเข้าแล้ว ผลก็จะปรากฏเป็นผลดีเต็มที่ พระพุทธเจ้าได้ทรงทอดพระเนตรเห็นกาลไกลทั้งในอดีต และทั้งในอนาคต เพราะฉะนั้น ธรรมะที่ทรงแสดงไว้ จึงอำนวยประโยชน์ทั้งในปัจจุบันและทั้งในภายหน้า เมื่อได้พิจารณาตามไปโดยรอบคอบก็ย่อมจะมองเห็นชีวิตของทุก ๆ คนนี้ที่ดำรงมาอยู่ได้จนถึงบัดนี้ ก็ดำรงมาอยู่ได้ด้วยความดีของผู้มีพระคุณทั้งหลายซึ่งได้มีเมตตากรุณาอำนวยให้ ตั้งต้นแต่มารดาบิดาครูอาจารย์ และผู้มีอุปการะทั้งปวง ส่วนความเสื่อมทั้งหลายเกิดจากอะไร ก็เกิดจากความชั่วของตนเองบ้าง ของผู้อื่นบ้างเช่นว่า ประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ประสพความสำเร็จ หรือ ประสพความล้มเหลวก็ด้วยความชั่วของตนเองบ้างของบุคคลอื่นบ้าง ที่ไม่ซื่อสัตย์มุ่งเอารัดเอาเปรียบกัน เมื่อแพ้เปรียบกันไปข้างหนึ่ง ความเสียหายก็บังเกิดขึ้น ส่วนความดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีนั้น เกิดจากความดีของตนเองบ้าง ของผู้อื่นบ้างทั้งนั้นแลความดีหรือผลที่ดี ผลที่ดีบางอย่างที่แม้อาจได้มาในทางไม่ดีหรือทางชั่ว ก็ยังไม่แน่ว่าจะเป็นความยั่งยืนสักเพียงใด หรือว่าจะกลับเป็นความชั่วเสียหายปรากฏขึ้นเมื่อไร เพราะคนเรานั้น ยังมีกาลข้างหน้าอยู่อีกมากซึ่งจะต้องดำเนินไปประสบ และนอกจากนี้ความเป็นอยู่ดีเป็นสุขร่วมกันดังที่ได้มีประเทศชาติเป็นที่อาศัยอยู่อย่างเป็นอิสระเสรี มีเครื่องอุปโภคบริโภคไม่ขาดแคลน มีสิ่งคุ้มครองป้องกัน มีเครื่องอำนวยความสุขต่าง ๆ เหล่านี้ ก็เกิดจากความดีของท่านผู้ปกครองและของบุคคลทั้งหลายที่จัดกันมาในอดีตจนถึงปัจจุบัน และท่านผู้ใดในอดีตซึ่งเป็นผู้ได้รับความนับถือว่าเป็นผู้ที่ทำประโยชน์ได้มากก็ล้วนแต่เป็นผู้ที่มีสายตายาว ได้วางกำหนดกฎเกณฑ์เพื่อที่จะให้บังเกิดประโยชน์จนถึงปัจจุบันนี้หรือต่อไปภายหน้า ซึ่งในระยะที่ท่านได้ริเริ่มไว้นั้น แม้เป็นเวลาตั้งเกือบร้อยปีมาแล้ว ในเวลานั้นก็อาจจะยังไม่มีผู้เห็นว่า โครงการณ์ที่ดำริไว้นั้นจะเป็นประโยชน์ แต่ครั้งมาถึงปัจจุบันนี้ ปรากฏว่าเป็นประโยชน์ขึ้นเป็นอันมาก นี้ล้วนแต่ท่านผู้ที่สายตาไกล คราวนี้มาถึงปัจจุบันนี้ ถ้ามีสายตาไกลที่จะมองออกไปในอันที่สร้างประโยชน์ สร้างความสุขสืบต่อไปในภายหน้า ก็ย่อมจะให้สำเร็จผลดังที่กล่าวนั้นยั่งยืน แต่ถ้ามีสายตาใกล้มุ่งที่จะได้รับผลแค่ปัจจุบันเท่านั้นและเฉพาะตนเท่านั้น ซึ่งก็อาจจะได้รับได้ แต่ก็แค่ปัจจุบันซึ่งเป็นระยะเวลาอันสั้น ซึ่งเหมือนอย่างว่าทำโจรกรรม ทำสำเร็จก็ได้ทรัพย์ มุ่งเท่านั้น ถ้าดั่งนี้แล้วก็เรียกว่าเป็นคนที่มีสายตาสั้น มองสั้นและคับแคบที่สุด ธรรมะของพระพุทธเจ้านั้น เป็นความจริงที่ทำให้เกิดผลดีและยั่งยืน ทั้งในปัจจุบันทั้งในภายหน้า ทั้งที่เป็นประโยชน์ตนและทั้งที่เป็นประโยชน์ท่าน มีเหตุมีผลที่สมบูรณ์ เพราะฉะนั้นเมื่อพิจารณาดูโดยรอบคอบ ทั้งในส่วนเฉพาะและทั้งในส่วนรวมแล้ว

ก็จะพึงเห็นได้ว่า ความเจริญทุกอย่างนั้น จะเป็นของตนก็ตาม ของผู้อื่นก็ตาม ที่เป็นความยั่งยืน ไม่ใช่ชนิดเหมือนอย่างทำโจรกรรมก็ได้ทรัพย์ คือแค่ปัจจุบันเท่านั้น เมื่อดูเป็นความยั่งยืนแล้ว ก็จะเห็นว่า ต้องอาศัยความดี ต้องมีความดีเป็นเครื่องบำรุงเลี้ยงรักษาทั้งนั้น เมื่อเป็นดั่งนี้ จะให้คนทำดีต้องปลีกตัวออกไปหาได้ไม่ ถ้าคนทำดีปลีกตัวออกไปหมด อยู่ในหมู่คน แค่คนชั่วเท่านั้น ก็คงอยู่ด้วยไม่ได้ เพราะเมื่อมุ่งที่จะทำร้ายกัน จะลักของของกันเป็นต้น อยู่ด้วยกันแล้ว ก็จะเป็นหมู่โจรด้วยกันทั้งหมด และเมื่อเป็นหมู่โจรกันไปทั้งหมดดั่งนี้แล้ว จะอยู่ด้วยกันได้อย่างไร ความอยู่ด้วยกันได้นั้น อยู่ด้วยกันได้ด้วยความดีเท่านั้น แม้แต่ในหมู่โจรจริง ๆ เองไปปล้นเขา แต่ก็ต้องซื่อต่อกัน คือไม่ปล้นกันเอง ไม่ทำร้ายกันเอง แปลว่า ในหมู่โจรด้วยกันเองนั้นก็จะต้องมีศีลต่อกัน ไม่ฆ่ากัน ไม่ลักของของกัน ซื่อตรงต่อกัน ถ้าเมื่อใดหมู่โจรนั้นไม่มีศีลต่อกัน ไม่มีธรรมะต่อกัน ก็คุมเป็นหมู่โจรอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ความดีจึงเป็นสิ่งที่ต้องการแม้ในหมู่คนชั่วด้วยกัน และความดีนี้ เมื่อได้ขยายออกไปให้กว้าง ความเจริญและความสุขก็ย่อมจะบังเกิดขึ้นได้กว้าง ความเห็นดังกล่าวนี้เป็นเรื่องของจิตใจ ถ้าจิตใจได้รับอบรมไม่ดี เป็นจิตใจที่เศร้าหมองก็ย่อมจะมีความเห็นผิด หากจิตใจถูกอบรมดี เป็นจิตใจที่บริสุทธิ์ ไม่เศร้าหมอง ก็ย่อมจะมีความเห็นถูกต้อง เพราะฉะนั้นการอบรมจิตใจจึงเป็นสิ่งจำปรารถนา และเมื่อได้ดำเนินการอบรมจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ มีความเห็นชอบ ถูกต้องแล้ว สุคติก็มีในปัจจุบันนี้ และเมื่อมีภพหน้าชาติหน้า ก็ย่อมมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า หากมีจิตใจที่เศร้าหมอง ไม่บริสุทธิ์ก็เป็นทุคคติในปัจจุบัน เมื่อมีภพหน้าชาติหน้า ก็มีหวังที่จะไปทุคคติต่อไป การอบรมจิตใจให้บริสุทธิ์ผ่องใสไม่เศร้าหมองนี้ ต้องทำเอาในปัจจุบันนี้ ไม่ใช่ไปรอเอาเมื่อใกล้จะตาย แล้วก็ไปบอก อรหํ เอาในระยะนั้น คนที่ทำความชั่วไว้มาก มีจิตใจที่ไม่บริสุทธิ์ เก็บเอาทุคคติอยู่ในจิตใจมากมายใกล้จะตาย จะบอก อรหํ ให้สำเร็จประโยชน์ได้อย่างไร เพราะว่า จิตใจมีความมัวหมองและเมื่อมีนิมิตแห่งความชั่วปรากฏอยู่ก็ยิ่งจะจบลงในคติของความชั่ว ยากที่จะชี้ทางให้มองเห็นแสงของทางที่ดีได้ แต่ถ้าหากอบรมจิตใจให้บริสุทธิ์เสียแต่ในปัจจุบันนี้ เก็บสุคติไว้ในใจอยู่อย่างเพียงพอแล้ว นิมิตที่ดีก็ย่อมจะปรากฏขึ้นเอง เพราะมีสุคติเป็นพื้นของจิตใจอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงวิธีอบรมจิต ดังที่ในสติปัฏฐาน ตั้งต้นแต่ อานาปานสติ สติกำหนดลมเข้าออก ก็เพื่อจะรวมจิตให้เป็นหนึ่งเข้ามาเป็นผู้ดู เป็นผู้รู้ รู้กองลมหายใจอันนี้และเมื่อเป็นผู้รู้กองลมหายใจอันนี้ ท่านก็สอนให้รู้ต่อไปถึง อิริยาบถ คือ มีความรู้ตัว คุมตัวอยู่ เดิน ยืน นั่ง นอนอย่างไร ก็รู้ และให้มีความรู้ตัวอยู่ในอากาศของกายทั้งหลาย เช่นการเหลียวแลเป็นต้น เพื่อให้มีสัมปชัญญะ คือความรู้ตัว คุมตัวเองอยู่ในอิริยาบถทั้งปวง และท่านก็สอนให้พิจารณากายนี้ จำแนกออกเป็นอาการทั้งหลาย มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ด้วยมุ่งที่จะให้รู้ถึงความจริงว่า เต็มไปด้วยของไม่สะอาด หากจะมีความคิดความยินดีในกาย ก็จะระงับความคิดความยินดีนั้น และอีกอย่างหนึ่ง ก็เพื่อที่จะให้กำหนดใจลงเป็นหนึ่งในอาการอันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นวิธีการรวมใจให้เป็นสมาธิ เมื่อได้ปฏิบัติดังนี้แล้ว ก็จะเป็นขั้นหนึ่งของการอบรมจิต เมื่อได้ขั้นหนึ่ง ๆ ของการอบรมจิตใจแล้ว ก็มีขั้นต่อไปที่จะพึงดำเนิน และวิธีนี้ ก็เป็นวิธีที่จะทำจิตใจของตนให้บริสุทธิ์สะอาด ทำความเห็นให้ถูกชอบ และเมื่อมีความเห็นถูกชอบเกิดขึ้นแล้ว ก็จะรู้ตัวเองในความเห็นทั้งหลายในอดีตว่าเป็นอย่างไร เป็นอันได้กลับตนเข้ามาสู่ทางที่ดีที่ชอบ ซึ่งเรียกว่าเป็นสุคติด้วยประการฉะนี้

๑๖. วิถีแห่งความสุข

ความปฏิบัติธรรมนั้น กล่าวโดยย่อ คือการละบาปอกุศลทุจริต บำเพ็ญบุญกุศลสุจริต และการทำจิตของตนให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์ ข้อนี้จะเป็นไปได้ด้วยดี ก็ด้วยความรู้ธรรมที่เป็นปัญญาในทางธรรม อันเกิดจากความตั้งใจสดับฟังธรรม เพราะเมื่อตั้งใจสดับฟังธรรมก็ย่อมจะได้ปัญญา คือความรู้ธรรมพร้อมทั้งเนื้อความ จึงอาจปฏิบัติธรรมให้สมควรแก่ธรรม กล่าวคือการละการควรละ ทำการควรทำ ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าได้ แม้ในเบื้องต้นจะยังไม่ได้ปัญญารู้ทั่วถึงธรรมด้วยตน เพียงอาศัยความรู้ของพระพุทธเจ้าดำเนินตามไปด้วยความเชื่อเลื่อมใสก็สามารถปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ยังตนให้ถึงความสุขได้ เพราะธรรมเป็น สวากขาโต ภควตา ธมฺโม ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะทรงแสดงเพื่อรู้ยิ่งเห็นจริง ทรงชี้เหตุที่ให้ผลโดยลำดับทั้งมีปาฏิหาริย์ คือเป็นจริงตามตรัสทุกประการ ไม่มีใครสามารถลบล้างได้ ท่านจึงสรรเสริญธรรมที่ทรงแสดงว่า งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด กล่าวแสดงพรหมจรรย์คือศาสนา พร้อมทั้งเนื้อความ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริบูรณ์บริสุทธิ์สิ้นเชิง ทั้งนี้ เพราะทรงแสดงที่ตน ไม่ได้แสดงที่ภายนอก พร้อมทั้งเหตุและผล ดังที่ได้ตรัสไว้โดยความว่า "บาปที่ทำด้วยตน ก็เศร้าหมองด้วยตน บาปที่ไม่ได้ทำไว้ด้วยตน ก็หมดจดด้วยตน" แม้ธรรมอื่น ๆ ที่ทรงแสดงไว้ตั้งแต่ชั้นต่ำจนถึงชั้นสูงก็ปรากฏได้ที่ตน ธรรมจึงเป็นสันทิฏฐิโก อันบุคคลพึงเห็นได้เอง อนึ่ง ปฏิบัติเมื่อใดก็ให้เกิดผลเมื่อนั้น ไม่กำหนดเวลา ดังที่ตรัสไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ ในเวลาเช้าก็เป็นเช้าดี ในเวลากลางวัน ก็เป็นกลางวันดี ในเวลาเย็น ก็เป็นเย็นดี และเป็นของไม่สายที่จะประพฤติ เช่นคนที่เคยประพฤติชั่วเสียหายมานานเท่าไรก็ตาม จะมาประพฤติธรรมในเวลาใดก็ได้ และเป็นความจริงที่ดำรงอยู่เสมอ อาจดูด้วยปัญญาให้เห็นได้ทุกเมื่อ ธรรมจึงเป็นอกาลิโก ให้ผลไม่มีกาลหรือไม่ประกอบด้วยกาล

อนึ่ง พึงมาดู คือเพ่งพินิจหรือพิสูจน์ ให้เห็นความบริสุทธิ์และความจริงที่มีอยู่ได้ด้วยตนด้วยปัญญา ยิ่งพิสูจน์ด้วยปัญญาเพียงไร ก็ยิ่งเห็นบริสุทธิ์และเห็นจริงเพียงนั้น ธรรมจึงเป็น เอหิปัสสิโก ควรมาดูได้ อนึ่ง ธรรมที่ตรัสสอนให้ละ คือบาปอกุศลทุจริต บุคคลก็อาจละได้ ธรรมที่ตรัสสอนให้บำเพ็ญคือบุญกุศลสุจริต บุคคลก็อาจบำเพ็ญได้ บุคคลจึงอาจน้อมธรรมที่เป็นคุณหรือความบริสุทธิ์มาสู่ตน หรือน้อมน้าวไปสู่ธรรมที่เป็นคุณหรือความบริสุทธิ์ได้ พร้อมทั้งอาจน้อมปัญญาไปเพื่อรู้ตามความเป็นจริง ไม่ใช่สอนไว้แล้ว ประพฤติไม่ได้ รู้ไม่ได้ ธรรมจึงเป็น โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามา เพื่อประพฤติได้ เพื่อรู้ได้ อนึ่งพึงประพฤติและรู้ได้เฉพาะตน ๆ เหมือนบริโภคอาหาร ก็รู้รสอาหารนั้นได้เฉพาะตน ธรรมจึงเป็น ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ อันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตนเหตุฉะนี้ โอวาท อนุศาสน์สอนของพระพุทธเจ้า จึงสมควรกระทำตาม สมควรเพื่อพอใจ อิ่มเอิบใจโสมนัสยินดีว่า พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว พระสงฆ์คือหมู่แห่งสาวกของพระผู้มีพระภาคปฏิบัติดีแล้ว

หมู่แห่งสาวก ก็คือหมู่ของผู้ฟัง หมายความว่าลูกศิษย์ อย่างสูงหมายถึงผู้ฟังผู้ได้ปัญญารู้ตามพระพุทธเจ้า เพราะพระพุทธเจ้าจะทรงแสดงธรรมก็ต่อเมื่อมีผู้ฟังที่เป็นเวไนย์ คือที่พอจะทรงแนะนำได้ ผู้ฟังนั้น ๆ เมื่อมีความเชื่อและเลื่อมใสเต็มที่ ก็ออกบวชเป็นบรรพชิตในพระพุทธศาสนา ผู้ที่ไม่ถึงอย่างนั้น ก็แสดงตนถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ เป็นอุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนา การถึงสรณะนี้ จึงเป็นวิธีแสดงตนเป็นพุทธศาสนิก คือผู้นับถือพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ต้น

คำว่า **สรณะ** แปลว่าที่พึ่ง ที่ระลึก คือที่สำหรับใจแล่นไปถึง เพื่อพึ่งพิง ถึงบุคคลหรือสิ่งใดว่าเป็นสรณะก็ต้องนับถือบุคคลหรือสิ่งนั้น เพราะเห็นว่าเป็นที่พึ่งของตนได้ เดิมทีเดียวท่านแสดงว่าเกิดจากภัยคือความกลัว กล่าวคือเมื่อเกิดภัยขึ้น ก็แล่นไปหาสิ่งซึ่งเห็นว่าจะเป็นเครื่องคุ้มครองหรือกำจัดภัยนั้น ๆ ได้ ดังที่ท่านแสดงไว้ว่ามนุษย์ทั้งหลายถูกภัยคุกคามแล้ว จึงถึงภูเขาป่าสวนต้นไม้ ที่เป็นเจดีย์เป็นสรณะกันมาก แต่นั่นไม่ใช่สรณะที่เกษม ไม่ใช่สรณะที่อุดม เพราะบุคคลถึงนั่นเป็นสรณะก็ไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ ส่วนบุคคลใดถึงพระพุทธเจ้าพระธรรมพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ เห็นอริยสัจจ์ทั้งสี่ด้วยปัญญาอันชอบ คือทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความล่วงทุกข์ อริยมรรคมีองค์แปด ที่ให้ถึงความสงบทุกข์นี้เป็นสรณะอันเกษม เป็นสรณะอันอุดม เพราะถึงอันนี้เป็นสรณะ จะพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

เพราะเหตุไรจึงสอนให้ถึงพระพุทธเจ้าพระธรรมพระสงฆ์เป็นสรณะ? ข้อนี้มีแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาค ทรงยกเรื่องเทวาสุรสงครามมาตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยความว่า ท้าวสักกะจอมเทพ ได้ทรงเตือนหมู่เทพผู้เข้าสู่สงครามว่า เมื่อเกิดความกลัวขึ้นให้ดูยอดธงของพระองค์ ถ้าไม่ดูยอดธงของพระองค์ ก็ให้ดูยอดธงของท้าวปชาบดี ท้าววรุณ ท้าวอีสานโดยลำดับ เมื่อเป็นเช่นนี้ความกลัวที่จักมีก็พึงหายไป เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเล่าเรื่องนี้แล้ว ก็ตรัสต่อไปว่า เมื่อแลดูชายธงของท้าวสักกะ เป็นต้น ความกลัวที่จักมีพึงหายไปบ้างไม่หายไปบ้าง เพราะท้าวสักกะยังไม่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ยังกลัวยังหวาดเสียวสดุ้งยังหนี ส่วนพระองค์ตรัสว่า เมื่อกลัวเกิดขึ้น ก็พึงระลึกถึงพระองค์ว่า อิติปิ โส ภควา อรหํ แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเป็นพระอรหันต์ ฯลฯ หรือระลึกถึงพระธรรมว่า สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว ฯลฯ หรือระลึกถึงพระสงฆ์ว่า สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ หมู่แห่งสาวกของพระผู้มีพระภาคปฏิบัติดีแล้ว ฯลฯ ทั้งนี้ เพราะพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้สิ้นราคะ โทสะ โมหะ เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หวาดเสียวไม่สดุ้ง ไม่หนี ดังนี้

ตามพระสูตรนี้ สอนให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระธรรม พระสงฆ์ อันรวมเรียกว่าพระรัตนตรัย เพราะเป็นผู้สิ้นกิเลส ไม่กลัว ไม่หนี วัตถุทั้ง ๓ นี้ จึงสมควรเป็นสรณะ เพราะเป็นสิ่งบริสุทธิ์หมดจดในโลก เป็นเหตุชักนำผู้ถึงเป็นสรณะให้บริสุทธิ์หมดจด เปรียบเหมือนลงอาบน้ำที่ใสสะอาด ย่อมเป็นเหตุให้หมดจดสะอาดเย็นสบาย

การถึงเป็นสรณะนั้น ในเบื้องต้นจิตย่อมระลึกแล่นไปถึงก่อนด้วยความระลึกแล่นถึงพระคุณ เมื่อจิตระลึกแล่นถึงพระคุณเมื่อใด พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ก็มาเป็นสรณะ

เมื่อนั้น เมื่อจิตไม่ระลึกแล่นถึงพระคุณ แม้จะเปล่งวาจาถึงเป็นสรณะ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ก็ไม่มาเป็นสรณะ จิตที่ระลึกแล่นถึงสรณะเช่นนี้ย่อมชักนำกายให้แล่นไปด้วย เช่นให้ขวนขวายเพื่อเห็นพระ เพื่อเข้าวัดฟังธรรมตามกาล เพื่อแสวงหาวัตถุที่เนื่องด้วยพระรัตนตรัย ไว้สักการะบูชา เพื่อทำการบูชาด้วยสักการวรามิสมีดอกไม้เทียนธูป เป็นต้น และย่อมชักนำให้ประพฤติธรรมทางกาย วาจา ใจ เป็นการบูชาด้วยปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง ผู้เช่นนี้จึงได้ชื่อว่า อุบาสก อุบาสิกา ที่แปลว่าผู้เข้านั่งใกล้ คือเข้านั่งใกล้พระรัตนตรัยด้วยใจตลอดถึงกาย ข้อนี้ก็เปรียบเหมือนผู้มีจิตระลึกแล่นไปถึงญาติมิตรสหายที่รัก ก็ย่อมจะชักกายให้เข้าไปนั่งใกล้สนทนาปราศรัย และทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งด้วยกันตามอัธยาศรัย ฉันใดก็ดี เมื่อมีจิตระลึกแล่นถึงพระรัตนตรัย เป็นผู้เข้านั่งใกล้ด้วยจิตแล้ว ก็ย่อมจะชักนำกายให้เข้านั่งใกล้ด้วย เมื่อเข้านั่งใกล้ด้วยทั้งกายทั้งจิตแล้ว กายวาจาใจก็เป็นศีลขึ้นทันที เพราะไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ไม่ลักขโมย ฉ้อโกง ไม่ประพฤติผิดในทางกาม ไม่พูดเท็จ ไม่ดื่มน้ำเมาคือสุราเมรัย ดังนี้เป็นอย่างต่ำ และศีลนี้ก็เป็นพื้นฐานแห่งธรรมที่สูง ๆ ขึ้นไป ยกตัวอย่างด้วยผู้ที่มีจิตระลึกแล่นไปเพื่อเข้าวัดฟังธรรม ในเวลานั้นย่อมไม่มีความคิดที่จะฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเป็นต้น เพราะวัตถุที่จิตระลึกแล่นไปนั้น เป็นสิ่งบริสุทธิ์หมดจด จึงเริ่มเป็นศีลขึ้นแต่เวลานั้นแล้ว เพราะฉะนั้น ศีลจึงเกิดขึ้นคู่กับการถึงสรณะทีเดียว เมื่อเปล่งวาจาถึงสรณะแล้ว ก็เป็นอันสมาทานศีลด้วย โดยไม่ต้องเปล่งวาจาสมาทาน ดังที่ปรากฏในพระสูตร ก็มีเพียงเปล่งวาจาถึงสรณะแสดงตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา และในการบรรพชาเป็นสามเณรเปล่งวาจาถึงสรณะ ๓ แล้ว ก็สำเร็จเป็นสามเณรบรรพชา แต่ในภายหลังนี้ท่านสอนให้ว่าสมาทานสิกขาบทด้วย เพราะการเปล่งวาจาถึงสรณะกลายมาเป็นธรรมเนียมทางพระวินัยอย่างหนึ่ง ถ้าเพียงเปล่งวาจาถึง ก็ให้สำเร็จเป็นถึงสรณะภายนอก ต่อเมื่อจิตระลึกแล่นถึงคุณพระรัตนตรัยด้วยศรัทธาและปัญญาของตน จึงจะเชื่อว่าถึงสรณะภายใน เป็นที่พึ่งกำจัดภัยได้โดยแท้จริง

ภัยนั้นโดยตรงคือ **กิเลส** กล่าวอย่างสามัญ คือ **โลภะ** ความอยากให้โทสะ ความขัดเคือง โมหะ ความหลง เรียกกันสั้น ๆ ว่า โลภโกรธหลง สำหรับภูมิคฤหัสถ์หมายถึงที่เป็นมูลให้ประพฤติชั่ว เรียกว่ากิเลสภัย ๑ อกุศลทุจจริตบาปกรรม เรียกว่าทุจจริตภัย ๑ ทางดำเนินที่ชั่วประกอบด้วยทุกข์เดือดร้อน เรียกว่าทุคคติภัย ๑ ทั้ง ๓ นี้เป็นเหตุผลเนื่องกัน คือกิเลสเป็นเหตุให้ประกอบทุจริต ทุจริต ก็ส่งไปสู่ทุคคติ ภัยเหล่านี้บุคคลนั่นเองก่อขึ้นแก่ตน คือก่อกิเลสขึ้นก่อน แล้วก็ก่อกรรม ก่อทุกข์เดือดร้อนทั้งนี้ เพราะระลึกแล่นไปผิด จะกล่าวว่าถึงสรณะผิดก็ได้ คือถึงกิเลสเป็นสรณะได้แก่ระลึกแล่นไปถึงสิ่งที่เป็นเครื่องก่อโลภโกรธหลง เช่นแก้วแหวนเงินทองลาภยศเป็นต้น ที่ไม่ควรได้ควรถึงแก่ตน จะกล่าวว่าถึง ลาภยศเช่นนั้นเป็นสรณะก็ได้ ด้วยจำแนกออกเป็นสิ่ง ๆ และระลึกแล่นไปถึงบุคคลผู้มีโลภโกรธหลงว่าผู้นั้นเป็นอย่างนั้น ผู้นี้เป็นอย่างนี้ และถือเอาเป็นตัวอย่าง ถึงกรรมที่เป็นทุจจริตเป็นสรณะ คือระลึกแล่นไปเพื่อฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เพื่อลักขโมย ฉ่อโกง เพื่อประพฤติผิดในทางกาม เพื่อพูดเท็จ เพื่อดื่มน้ำเมาอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท หรือระลึกแล่นไปในทางอบายมุขต่าง ๆ เมื่อจิตระลึกแล่นไปในทางเช่นนี้ ก็เป็นผู้เข้านั่งใกล้กิเลสทุจจริตนั้น ๆ ด้วยจิตก่อน แล้วก็เข้านั่งใกล้ด้วยกาย ด้วยประพฤติทุจริตนั้น ๆ ทางกายวาจาใจ ทางดำเนินของตนจึงเป็นทุคคติตั้งแต่เข้านั่ง

ใกล้กิเลสทุจริตในปัจจุบันนี้ทีเดียว คนเป็นผู้ก่อภัยขึ้นแก่ตนด้วยตนเอง เพราะถึงสรณะที่ผิดฉะนี้ และเพราะมีกิเลสกำบังปัญญาอยู่ จึงไม่รู้ว่าเป็นภัย ส่วนผู้ที่ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ ที่ระลึกแล่นไปของจิต ตลอดถึงนำกายเข้านั่งใกล้เป็นอุบาสกอุบาสิกาของพระพุทธเจ้า ย่อมเป็นผู้ไม่ก่อภัยเหล่านี้ เพราะพระรัตนตรัยเป็นที่ระลึกที่ไม่ก่อภัยทุกอย่าง จึงเป็นผู้ละภัยได้

อนึ่ง ผู้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ เข้านั่งใกล้พระรัตนตรัย โดยนัยที่แสดงมาแล้ว ย่อมเป็นผู้ใคร่ปรารถนาธรรม ที่เรียกว่า ธรรมการบุคคล จึงเป็นผู้พอใจขวนขวายและตั้งใจสดับฟังธรรม จึงได้ปัญญารู้ธรรมยิ่งขึ้นโดยลำดับ ความรู้ธรรมนั้น กล่าวโดยตรงก็คือรู้สัจจะสภาพที่จริง กล่าวอย่างสามัญได้แก่รู้ว่าอะไรดีมีคุณมีประโยชน์ เป็นบุญเป็นกุศลเป็นทางเจริญ อะไรชั่วเป็นโทษไร้ประโยชน์เป็นบาปเป็นอกุศลเป็นทางเสื่อมเสีย อะไรเป็นวิธีที่จะละหลีกทางเสื่อมเสียนั้น ๆ ดำเนินไปสู่ทางเจริญ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือรู้อริยสัจจ์ แปลว่าของจริงของพระอริยะ คือรู้จักทุกข์ รู้จักเหตุเกิดทุกข์ รู้จักความดับทุกข์ รู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หลักอริยสัจจ์นี้อาจน้อมมาใช้เพื่อแก้ทุกข์ในโลกได้ทั่วไป และเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนแก่ผู้ที่ยังเกลือกกลั้วอยู่ด้วยทุกข์ และมีความปรารถนาเพื่อจะเปลื้องทุกข์ออกจากตน เพราะหลักอริยสัจจ์เป็นหลักของเหตุผล ผลต่าง ๆ นั้นย่อมเกิดแต่เหตุ เมื่อจะเปลี่ยนแปลงผลก็ต้องเปลี่ยนแปลงเหตุหรือแก้เหตุ ผู้กล่าวว่าไม่ต้องการผลอย่างนี้ ๆ แต่ยังประกอบเหตุเพื่อให้เกิดผลอย่างนั้นอยู่ ไม่สามารถจะพ้นจากผลอย่างนั้นได้ เช่นกล่าวว่าไม่ต้องการความเสื่อมทรัพย์ แต่ก็ดำเนินไปในอบายมุขมีเป็นนักเลงการพนัน เป็นต้น ก็ต้องประสบความเสื่อมทรัพย์อยู่นั่นเอง กล่าวว่าไม่ต้องการความวิวาทบาดหมางในระหว่าง แต่ยังประพฤติก่อเหตุวิวาทอยู่ ก็คงต้องวิวาทกันอยู่นั่นเอง กล่าวว่าไม่ต้องการทุคคติ แต่ยังประพฤติทุจริตอยู่ก็คงต้องประสบทุคคติอยู่นั่นเอง กล่าวว่าไม่อยากแก่เจ็บตาย แต่ยังยึดถือแก่เจ็บตายเป็นของเราอยู่ ก็ต้องประสบทุกข์เหล่านี้อยู่นั่นเอง ทุกข์ในข้อหลังนี้ พระบรมศาสดาทรงยกแสดงเป็นทุกขสัจจ์ ในที่ทรงแสดงอริยสัจจ์ทั่วไป และทรงยกตัณหาคือความดิ้นรนกระเสือกกระสนของใจ เพื่อได้สิ่งที่ชอบ เพื่อเป็นนั่นเป็นนี่ เพื่อไม่เป็นนั่นเป็นนี้ว่าเป็นเหตุเกิดทุกข์ ยกทางมีองค์แปดมีความเห็นชอบเป็นต้น ว่าเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ความเห็นชอบนั้นก็คือเห็นเหตุผลทั้งสองฝ่าย ตามหลักอริยสัจจ์นี้นั่นเอง กล่าวโดยย่อเมื่อจะละทุกข์ ก็ต้องรู้จักทุกข์และปล่อยทุกข์เสีย ด้วยปัญญาที่เข้าถึงสัจจะคือความจริง เมื่อละทุกข์ได้ ก็ย่อมประสบความสงบสุขโดยลำดับ

อันความสุขย่อมเป็นที่ปรารถนาของคนทุก ๆ คน และทุก ๆ คนย่อมเคยประสบความสุขมาแล้ว ความสุขเป็นอย่างไรจึงเป็นที่รู้จักกันอยู่ในเวลาที่กายและจิตใจอิ่มเอิบสมบูรณ์สบาย ก็กล่าวกันว่าเป็นสุข ความสุขจึงเกิดขึ้นที่กายและจิตใจนี่เอง สำหรับกายนั้น เพียงให้เครื่องอุปโภคบริโภคพอให้เป็นไปได้ก็นับว่าสบาย แม้กายสบายดังว่ามานี้ ถ้าจิตไม่สบาย กายก็พลอยซูบซีดเศร้าหมองด้วย ส่วนกายเมื่อไม่สบายด้วยความเจ็บป่วยหรือด้วยความคับแค้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าจิตยังร่าเริงสบายอยู่ ก็ไม่รู้สึกว่าเป็นทุกข์เป็นร้อนเท่าใดนัก และความไม่สบายของกายก็อาจบรรเทาไปได้ เพราะเหตุนี้ ความสุขจิตสุขใจนั่นแล เป็นสำคัญ อันความสุขทางจิตใจนี้คิด ๆ ดูก็น่าเห็นว่าหาได้ไม่

ยากอีก เพราะความสุขอยู่ที่จิตใจของตนเอง จักต้องการให้จิตเป็นสุขเมื่อใด ก็น่าจะได้ใคร ๆ เมื่อคิดดูก็จักต้องยอมรับว่า น่าคิดเห็นอย่างนั้น แต่ก็ต้องยอมจนอีกว่า สามัญชนทำไม่ได้เสมอไป เพราะยังต้องการเครื่องอุปกรณ์แห่งความสุขหรือเรียกว่าเครื่องแวดล้อมอุดหนุดความสุข มีเงินทอง เครื่องอุปโภคบริโภค เป็นต้น ถ้าเครื่องอุปกรณ์แห่งความสุขขาดไปหรือมีไม่เพียงพอ ก็ทำให้เป็นสุขมิได้ นี้เรียกว่ายังต้องปล่อยใจให้เป็นไปตามเหตุการณ์อยู่ข้อนี้เป็นความจริง เพราะเหตุฉะนี้ ในกถามรรคนี้จึงประสงค์ความสุขที่มีเครื่องแวดล้อมหรือที่เรียกว่าสุข สมบัติ อันเป็นความสุขชั้นสามัญชนทั่วไป คิดดูเผิน ๆ ความสุขนี้น่าจักหาได้ไม่ยาก เพราะในโลกนี้มีเครื่องอุปกรณ์แห่งความสุขแวดล้อมอยู่โดยมาก หากสังเกตุดูชีวิตของคนโดยมากที่กำลังดำเนินไปอยู่ จักรู้สึกว่าตรงกันข้ามกับที่คิดคาด ทั้งนี้มิใช่เพราะเครื่องแวดล้อมอุดหนุดความสุขในโลกนี้มีน้อยจนไม่เพียงพอ แต่เป็นเพราะผู้ขาดแคลนความสุขสมบัติ ไม่ทำเหตุอันเป็นศรีแห่งสุขสมบัติ จึงไม่ได้สุขสมบัติเป็นกรรมสิทธิ์ ส่วนผู้ที่ทำเหตุแห่งสุขสมบัติ ย่อมได้สุขสมบัติมาเป็นกรรมสิทธิ์ เพราะเหตุนี้ผู้ปรารถนาสุขจึงสมควรจักจัดเหตุให้ได้ก่อนว่า อะไรเป็นเหตุของความสุข และอะไรเป็นเหตุของความทุกข์ บางคนอาจเห็นว่า เหตุของความสุขความทุกข์อยู่ภายนอก คือสุขเกิดจากสิ่งภายนอก มีเงิน ทอง ยศ ชื่อเสียง บ้านที่สวยงาม เป็นต้น ส่วนความทุกข์ก็เกิดจากสิ่งภายนอกนั้นเหมือนกัน บางคนอาจเห็นว่า ความสุขความทุกข์เกิดจากเหตุภายใน จักพิจารณาความเห็นทั้งสองนี้ต่อไป

อันสิ่งภายนอกมี เงิน ทอง ยศ ชื่อเสียง เป็นต้น อันเป็นอุปกรณ์แก่ความสุข เมื่อคิดดูให้ซึ้งลงไป จักเห็นว่าเกิดจากการกระทำของตนเอง ถ้าตนเองอยู่เฉย ๆ ไม่ทำการงานอันเป็นเหตุที่เพิ่มพูนสิ่งภายนอกเหล่านั้นสิ่งภายนอกนั้นก็จะไม่เกิดขึ้น ที่มีอยู่แล้วก็ต้องแปรเปลี่ยนไป ถ้าไม่มีใหม่มาชดเชย ก็จักต้องหมดไปในที่สุด เพราะเหตุฉะนี้จึงกล่าวได้ว่าสิ่งภายนอกที่เป็นอุปกรณ์แก่ความสุขนั้น ก็เกิดขึ้นเพราะการกระทำของตนเอง ในทางธรรม การประกอบอาชีพมีกสิกรรม พาณิชยการ เป็นต้น ไปตามธรรมดา ไม่เรียกเป็นการงานที่ดีหรือชั่ว แม้ชาวโลกก็ไม่เรียกผู้ประกอบการอาชีพไปตามธรรมดาว่าเป็นคนดีหรือเป็นคนเลว แต่หากว่ามีการทำอย่างอื่นพิเศษออกไป ถ้าต้องด้วย

สิ่งภายนอกโดยมาก ถ้าเป็นสิ่งที่ดี มีเงิน ทอง ยศ ชื่อเสียงเป็นต้น ก็เป็นที่ปรารถนาตรงกันของคนเป็นอันมาก จึงต้องมีการแสวงหาแข่งขันกันโดยทางใดทางหนึ่ง เมื่อได้มาก็ได้ให้ความสุขเพราะสมปรารถนาบ้าง เพราะนำไปเลี้ยงชีพ ตนแลผู้อื่นให้อิ่มหนำสำราญบ้าง สิ่งภายนอกย่อมอุดหนุนความสุขฉะนี้ แต่สิ่งภายนอกเป็นไม่ยั่งยืน แปรเปลี่ยนไปอยู่เสมอ ความสุขที่เกี่ยวเกาะติดอยู่ก็ต้องแปรเปลี่ยนไปตามความทุกข์จึงปรากฏขึ้นติด ๆ กันไปทีเดียว ความสุขเช่นนี้เป็นความสุขที่ลอยไปลอยมา หรือเรียกว่าเป็นความสุขลูกโป่ง และในความแสวงหาถ้าไม่ได้หรือได้สิ่งที่ไม่ชอบก็ให้เกิดความทุกข์เพราะไม่สมปรารถนา อนึ่ง ถ้าได้สิ่งนั้น ๆ มาด้วยการกระทำที่ไม่ดี การกระทำนั้นก็จักเป็นเครื่องตัดทอนตนเองอีกส่วนหนึ่ง ข้อความที่กล่าวมานี้แสดงว่าสิ่งภายนอกอุดหนุนความสุขสำราญให้บ้าง แต่จัดเป็นเหตุของความสุขหรือ? ถ้าเป็นเหตุของความสุขผู้ที่มีสิ่งภายนอกบริบูรณ์จักต้องเป็นสุขทุกคน แต่ความจริงไม่เป็นอย่างนั้น ผู้ที่บริบูรณ์ด้วยสิ่งภายนอกแต่เป็นทุกข์มีถมไป เพราะเหตุนี้สิ่งภายนอกจึงมิใช่เป็นต้นเหตุของความสุข เป็นเพียงเครื่องแวดล้อมอุดหนุนความสุขดังกล่าวแล้วเท่า

นั้น บัดนี้ยังเหลืออยู่อีกความเห็นหนึ่งซึ่งว่าสุขทุกข์เกิดจากเหตุภายใน

เนตติอันงามก็เรียกกันว่าดี ถ้าไม่ต้องด้วยเนตติอันงามก็เรียกว่าเลวไม่ดี เพราะเหตุฉะนั้นผู้ปรารถนาสุขเบื้องต้น จึงสมควรหมั่นประกอบการงานหาเลี้ยงชีพตามทางของตน ๆ โดยไม่ตัดรอนกัน ไม่เฉื่อยชาเกียจคร้าน แลแก้ไขในการงานของตนให้ดีขึ้น ก็จักไม่ต้องประสบความแร้นแค้นขัดข้อง ถ้าไม่หมั่นประกอบการงาน เกียจคร้านเฉื่อยชาและไม่คิดแก้ไขการงานของตนให้ดีขึ้นปล่อยไปตามเรื่อง ก็อาจจักต้องประสบความยากจนค่นแค้น ต้องอกแห้งเป็นทุกข์ และนั่นเป็นความผิดใหม่ต่อประโยชน์ปัจจุบันของตนเอง

การทำอย่างหนึ่ง ทางธรรมเรียกว่าดี เป็นวิถีทางของคนฉลาด และทางโลกยกย่องนับถือว่าดี การทำอย่างนี้เรียกว่า สุจริต แปลว่าประพฤติดี ประพฤติดีทางกาย เรียกกายสุจริต ประพฤติดีทางวาจา เรียกว่าวจีสุจริต ประพฤติดีทางใจเรียกว่ามโนสุจริต กายสุจริต จำแนกเป็น ๓ คือ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติในทางกามประเวณี วจีสุจริต จำแนกเป็น ๔ คือ ไม่พูดปด ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล มโนสุจริต จำแนกเป็น ๓ คือ ไม่เพ่งเล็งทรัพย์สมบัติของผู้อื่นด้วยโลภเจตนาคิดจะเอามาเป็นของ ๆ ตน ไม่พยาบาทปองร้ายไม่เห็นผิดจากคลองธรรม มีเห็นว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วเป็นต้น รวมเป็น ๑๐ ประการ ส่วนการกระทำที่ตรงกันข้ามเรียกว่าทุจริต แปลว่าประพฤติชั่ว ประพฤติชั่วทางกาย เรียกว่ากายทุจริต ประพฤติชั่วทางวาจาเรียกว่าวจีทุจริต ประพฤติชั่วทางใจ เรียกว่ามโนทุจริต ทุจริต ๓ นี้มีจำแนกตรงกันข้ามกับสุจริต

คำว่าประพฤติมักจะพูดมุ่งหมายถึงการกระทำทางกายแลวาจา คำว่าทำก็มักพูดหมายถึงการทำทางกาย การทำทางวาจาเรียกว่าพูด การทำทางใจเรียกว่าคิด ส่วนทางธรรม การทำ พูด คิด เรียกว่าเป็นอย่างเดียวกันว่า ทำ หรือประพฤติ และมีคำว่ากาย วาจา ใจ กำกับเพื่อให้รู้ว่าทำหรือประพฤติทางไหน

ทุจริต ทางธรรมเรียกว่าไม่ดี เป็นวิถีทางของผู้ไม่ฉลาด ทางโลกก็เหยียดหยามว่าเลวไม่ดี โดยนัยนี้จึงเห็นว่า ทั้งทางโลกทั้งทางธรรมนับถือสิทธิของผู้อื่น หรือเรียกว่านับถือขอบเขตแห่งความสงบสุขของผู้อื่น เพราะสุจริตและทุจริตที่จำแนกไว้อย่างละ ๑๐ ประการนั้น โดยความก็คือไม่ประพฤติละเมิดสิทธิหรือไม่เบียดเบียนความสงบสุขของผู้อื่น และการประพฤติละเมิดสิทธิและความสงบสุขของผู้อื่นนั้นเอง แต่ทางโลกนับถือสิทธิของบุคคลและสัตว์เดียรัจฉานบางจำพวก ไม่นับถือบางจำพวกโดยอาศัยกฎหมายเป็นหลัก ส่วนทางธรรม นับถือทั่วไปไม่มีแบ่งแยกยกเว้น เพราะทางธรรมละเอียดประณีต

อนึ่ง ทุจริต อยู่เฉย ๆ ประพฤติไม่ได้ ต้องประพฤติด้วยความขวนขวาย พยายาม จนผิดแผกแปลกไปจากปกติ จึงจักเป็นทุจริตได้ ส่วนสุจริตประพฤติได้โดยไม่ต้องลงทุนลงแรง ประพฤติไปตามปกติของตนนั่นแล ไม่ต้องตกแต่งเปลี่ยนแปลง ก็เป็นสุจริตได้ เพราะเหตุนี้ เมื่อว่าทางความประพฤติ สุจริตจึงประพฤติได้ง่ายกว่า เมื่อเป็นเช่นนี้เพราะเหตุไรทุจริตจึงเกิดขึ้นได้? ข้อนี้ เป็นเพราะยังขาดธรรมในใจเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้ง ความประพฤติจึงเป็นไปตามใจของตนเอง ผู้รักษาศีลหรือประพฤติสุจริต หรือแม้ประพฤติกฎหมายของบ้านเมือง ถ้าไม่มีธรรมอยู่ในใจบ้างแล้วก็มักจะรักษาหรือประพฤติทำนองทนายว่าความ เพราะการกระทำบางอย่างไม่ผิดศีลตาม

สิกขาบท ไม่ผิดสุจริตตามหัวข้อ แต่ผิดธรรมมีอยู่และจะประพฤติหรือรักษาให้ตลอดไปมิได้ เพราะเหตุนี้จึงสมควรมีธรรมในใจ สำหรับประพฤติคู่กันไปกับสุจริต ธรรมมีมาก แต่ในที่นี้จักเลือกแสดงแต่ธรรมที่สมควรประพฤติปฏิบัติคู่กันไปกับสุจริต โดยนัยหนึ่งคือ มีความละอายใจในการเบียดเบียน มีความเอ็นดู ขวนขวายอนุเคราะห์สัตว์ทั้งปวงด้วยประโยชน์ คู่กันการไม่ฆ่าสัตว์ทั้งปวงด้วยประโยชน์ คู่กันการไม่ฆ่าสัตว์ มีความโอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เฉลี่ยความสุขของตนแก่คนที่ควรเฉลี่ยให้ ด้วยการบริจาคให้คู่กับการไม่ลักทรัพย์ มีสันโดษยินดีเฉพาะสามีหรือภริยาของตน ไม่คิดนอกใจนี้สำหรับผู้ที่ยังไม่มีครอบครัว ก็มีเคารพในธรรมเนียมประเพณีที่ดี ไม่คิดละเมิดคู่กับการไม่ประพฤติผิดในทางกามประเวณี หนึ่งมีปากตรงกับใจ ไม่ลดเลี้ยวลับลมคมในคู่กับไม่พูดปด พูดชักนำให้เกิดสามัคคี สมานสามัคคีด้วยในใจสมาน คู่กับไม่พูดส่อเสียด พูดกันดี ๆ อ่อนหวาน ตามสมควรแก่ภาษานิยม มิใช่กด มิใช่ยกยอ ด้วยอัธยาศรัยอ่อน โดยนิ่มนวล ไม่กระด้าง คู่กับไม่พูดคำหยาบ พูดมีหลักฐานที่อ้างอิง มีกำหนดมีประโยชน์ มีจบ อย่างสูง เรียกว่ามีวาจาสิทธิ์ ด้วยความตกลงใจทันท่วงที มั่นคงไม่โงนเงนโลเล คู่กับไม่พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล อนึ่งมีมุจสันโดษยินดีในสมบัติของตนตามได้ตามกำลัง ตามสมควร และมีใจยินดีด้วยหรือวางใจเฉย ๆ ด้วยความรู้เท่าในเมื่อผู้อื่นได้รับสมบัติ หรือในเมื่อเห็นสมบัติของผู้อื่น คู่กับไม่เพ่งเล็งทรัพย์สมบัติของผู้อื่นด้วยโลภเจตนา คิดจะเอามาเป็นของตน มีเมตตา ไมตรีจิตในสัตว์ทั้งปวง คู่กับไม่พยาบาทปองร้าย ทำความเห็นให้ตรง เพื่อให้ถูกให้ชอบยิ่งขึ้น คู่ความเห็นชอบ ธรรมตามที่แสดงมานี้มีอยู่ในบุคคล บุคคลนั้นชื่อว่า ธรรมจารี ผู้ประพฤติธรรมหมายถึงความประพฤติเรียกว่า ธรรมจริยา ส่วนที่ตรงกันข้ามกับที่แสดงมานี้ เรียกว่าอธรรมคู่กับทุจริต สุจริตกับธรรมที่คู่กันเรียกอย่างสั้นในที่นี้ว่า สุจริตธรรม นอกจากนี้เรียกว่าทุจริตอธรรม

สุจริตธรรม ให้เกิดผลอย่างไร **ทุจริตอธรรม** ให้เกิดผลอย่างไร คิดให้รอบคอบสักหน่อยก็จักให้เห็นได้ในปัจจุบันนี้เอง ผู้ประพฤติสุจริตธรรม ย่อมเป็นคนไม่มีภัย ไม่มีเวร มีกาย วาจา ใจปลอดโปร่ง นี้เป็นความสุขที่เห็นกันอยู่แล้ว ส่วนผู้ประพฤติทุจริตอธรรม ตรงกันข้าม มีกายวาจาใจ หมกมุ่นวุ่นวาย แม้จักมีทรัพย์ยศ ชื่อเสียงสักเท่าใด ก็ไม่ช่วยให้ปลอดโปร่งได้ ต้องเปลืองทรัพย์ เปลืองสุข ระวังทรัพย์ ระวังสองด้าน นี้เป็นความทุกข์ที่เห็นกันอยู่แล้ว ส่วนในอนาคตเล่าจักเป็นอย่างไร อาศัยพุทธภาษิตที่แสดงว่า กลฺยาณการี กลฺยาณํ ผู้ทำดีย่อมได้ดี ปาปการี จ ปาปกํ ผู้ทำชั่วย่อมได้ชั่ว จึงลงสันนิษฐานได้ว่า สุจริตธรรมอำนวยผลที่ดี คือความสุข ทุจริตอธรรม อำนวยผลคือความทุกข์ แม้ในอนาคตแน่แท้ อนึ่งในที่นี้รวมผลแห่งสุจริตธรรมทั้งสิ้นแสดงยอดอย่างเดียวว่าความสุข เพราะเหตุนี้สิ่งใดเป็นอุปกรณ์แห่งความสุข หรือเรียกว่าสุขสมบัติ เช่น ความบริบูรณ์ทรัพย์ ผิวพรรณงาม อายุ ยืน ยศ ชื่อเสียง เป็นต้น สิ่งนั้นทั้งหมดเป็นผลแห่งสุจริตธรรม

จักแสดงวิธีปฏิบัติสุจริตธรรมสักคู่หนึ่งโดยย่อ ไว้เผื่อผู้ต้องการต่อไป คือไม่พยาบาทกับเมตตา เมื่ออารมณ์ร้ายอย่างเบา คือความหวุดหวิดไม่พอใจ แรงขึ้นเป็นความฉุนเฉียวร้ายกาจ แรงขึ้นอีกเป็นพยาบาท เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ควรทำความรู้จักตัวและพิจารณาโดยนัย

ว่า นี้เท่ากับทำโทษตน เผาตนโดยตรง มิใช่ทำโทษหรือแผดเผาผู้อื่นเลย คราวที่ตนผิด ใจยังเคยให้อภัยไม่ถือโทษโกรธแค้น เหตุไฉนเมื่อผู้อื่นทำผิดใจ จึงมาลงโทษแผดเผาตนเล่า ผู้อื่นนั้นที่ตนโกรธเขากำลังอยู่เป็นสุข อนึ่งควรตั้งกติกาข้อบังคับสำหรับตนว่า เมื่อเกิดอารมณ์ร้ายเหล่านั้นไว้ข้างในมิให้ออกมาเต้นอยู่ข้างนอก และพยายามดับเสียด้วยอารมณ์เย็นชนิดใดชนิดหนึ่ง ด้วยการพิจารณาให้แยบคาย มิให้ลุกกระพือสุมอกอยู่ได้

เมตตา มิตร ไมตรี สามคำนี้ เป็นคำหนึ่งอันเดียวกัน **เมตตา** คือความรักใคร่ปรารถนาจะให้เป็นสุข **มิตร**คือผู้มีเมตตาปรารถนาสุขประโยชน์ต่อกัน **ไมตรี**คือความมีเมตตาปรารถนาดีต่อกัน ผู้ปรารถนาจะปลูกเมตตาให้งอกงามอยู่ในจิต พึงปลูกด้วยการผิดแผ่ ในเบื้องต้นแผ่ไปโดย เจาะจงก่อน ในบุคคลที่ชอบพอ มีมารดาบิดา ญาติมิตรเป็นต้นโดยนัยว่า ผู้นั้น ๆ จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์ มีสุขสวัสดิ์รักษาตนเถิด เมื่อจิตได้รับการฝึกหัดคุ้นเคยกับเมตตาเข้าแล้ว ก็แผ่ขยายให้กว้างออกไปโดยลำดับ ดังนี้ ในคนที่เฉย ๆ ไม่ชอบไม่ชัง ในคนที่ไม่ชอบน้อยในคนที่ไม่ชอบมาก ในมนุษย์และเดียรัจฉานไม่มีประมาณ เมตตาจิต เมื่อคิดแผ่กว้างออกไปเพียงใด มิตรและไมตรีก็มีความกว้างออกไปเพียงนั้น อมตตาไมตรีจิตมิใช่กำลังความสุขให้เฉพาะบุคคล ย่อมให้ความสุขแก่ชนส่วนรวมทั้งแต่สองขึ้นไป คือหมู่ชนที่มีไมตรีจิตต่อกันย่อมหมดความระแวง ไม่ต้องจ่ายทรัพย์ จ่ายสุขในการระวังหรือเตรียมรุกรับ มีโอกาสประกอบการงานอันเป็นประโยชน์แก่ตนเองและหมู่เต็มที่ มีความเจริญรุ่งเรืองและความสงบสุขโดยส่วนเดียว

เพราะเหตุนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ผู้ทรงมีพระเมตตาไมตรี มีมิตรภาพในสรรพสัตว์ ทอดพระเนตรเห็นการณ์ไกล จึงได้ทรงประทานศาสนธรรมไว้หนึ่งฉันทคาถาแปลความว่า บุคคลพึงประพฤติธรรมให้เป็นสุจริต ไม่พึงประพฤติธรรมให้เป็นทุจริต ผู้มีปกติประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขในโลกนี้และในโลกอื่นดังนี้

ในข้อว่า พึงประพฤติธรรมให้เป็นสุจริต ไม่พึงประพฤติธรรมให้เป็นทุจริตในฉันทคาถานั้น คำว่า **ธรรม** น่าจักหมายเอาการงานทั้งปวงที่ทำทางกาย วาจาและใจ คือการทำ การพูด การคิดที่เป็นไปอยู่ตามปกตินี้เอง ทรงสอนให้ทำพูดและคิดให้เป็นสุจริตมิให้เป็นทุจริต ส่วนในข้อว่า ผู้มีปกติประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขนั้น คำว่าธรรมหมายความว่าความดี ดังคำว่ามีธรรมอยู่ในใจ ดังที่เข้าใจกันอยู่ทั่วไป ผู้ประพฤติกายวาจาให้เป็นสุจริต ไม่ประพฤติให้เป็นทุจริต ทั้งประพฤติธรรมคือมีธรรมอยู่ในใจย่อมอยู่เป็นสุขในโลกนี้ และในโลกอื่น คือในโลกอนาคตอันจักค่อยเลื่อนมาเป็นโลกปัจจุบันแก่ทุก ๆ คนในเวลาไม่ช้า

ความสุข ย่อมเกิดจากเหตุภายในคือสุจริตธรรมด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ผู้ปรารถนาสุขเมื่อจับตัวเหตุการแห่งความสุขและความทุกข์ได้ฉะนี้แล้ว ควรเว้นทุจริตอธรรม อันเป็นเหตุของความทุกข์ ความประพฤติสุจริตธรรมอันเป็นเหตุของความสุข ถ้าประพฤติดังนี้ชื่อว่าได้ก่อเหตุการณ์ของความสุขสมบัติทั้งปวงไว้แล้ว นี้เป็นความชอบยิ่งของตนเองถ้ากลับประพฤติทุจริตอธรรมเว้นสุจริตธรรมเสีย ย่อมชื่อว่าได้ก่อเหตุการณ์แห่งความทุกข์พิบัติทั้งปวงไว้แล้ว นี้เป็นความผิดของตน

เอง อนึ่ง ถ้ามีปัญหาในชีวิตปัจจุบันของผู้ประพฤติสุจริตธรรมหรือทุจริตอธรรมเกิดขึ้น พึงทราบว่า ในคราวที่สุจริตธรรมที่ได้ทำไว้แล้วกำลังให้ผลอยู่ ผู้ประพฤติทุจริตอธรรมย่อมพรั่งพร้อมด้วยสุขสมบัติและความสดชื่นร่าเริง อาจสำคัญทุจริตอธรรมดุจน้ำหวานและอาจเย้ยหยันผู้ประพฤติสุจริตธรรมได้ แต่ในกาลที่ทุจริตอธรรมของตนให้ผล ก็จักต้องประจวบทุกข์พิบัติซบเซาเศร้าหมองดุจต้นไม้ในฤดูแล้ง อนึ่งในคราวที่ทุจริตอธรรมที่ได้ทำไว้แล้วกำลังให้ผลอยู่ ผู้ประพฤติสุจริตธรรมก็ยังต้องประสบทุกข์พิบัติซบเซาอับเฉาอยู่ก่อน แต่ในการที่สุจริตธรรมของตนให้ผล ย่อมเกิดสุขสมบัติอย่างน่าพิศวง ดุจต้นไม้ในฤดูฝน แม้สุจริตธรรมจักยังไม่ให้ผล โดยนัยที่กล่าวนี้ กาย วาจา และใจของตนก็ย่อมปลอดโปร่งเป็นสุขสงบ เป็นผลที่หลังประจำทุกทิวาราตรีกาล.

๑๗. อานาปานปัพพะ

การปฏิบัติธรรม เป็นความมุ่งหมายสำคัญของพระพุทธศาสนา เพราะการเรียนเป็นส่วนปริยัติจะได้ผลก็ต้องมีการปฏิบัติ การปฏิบัติสำหรับบรรพชิต คือผู้บวชในพระพุทธศาสนา เบื้องต้นคือการปฏิบัติพระวินัย ซึ่งเป็นส่วนศีล แต่การปฏิบัติพระวินัยยังมีข้อที่จะต้องปฏิบัติ ซึ่งเป็นส่วนศีลนั้นเป็นสิกขาที่หนึ่ง สืบขึ้นไปอีก คือ สมาธิและปัญญาเมื่อมุ่งผลของการปฏิบัติที่สูงขึ้น ก็ต้องปฏิบัติในสมาธิและในปัญญาตามหลักพระพุทธศาสนาอีกด้วย.

ฉะนั้น ในบัดนี้ จะได้แสดงถึงหลักปฏิบัติสมาธิก่อน สมาธิคือการทำจิตให้ตั้งมั่นแน่วแน่ในอารมณ์อันเดียว ซึ่งเป็นอารมณ์ของสมาธิ เพราะว่าจิตนี้มีปกติดิ้นรนกวัดแกว่งรักษายาก ห้ามยาก แต่ก็อาจที่จะทำให้สงบได้ อาจที่จะรักษาได้ ห้ามได้ ด้วยใช้สติกำหนดอารมณ์ของสมาธิ อารมณ์ของสมาธินั้นมีมาก แต่ในบัดนี้จะแสดงเพียงข้อหนึ่ง คือ อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ในสติปัฏฐานสูตร ท่านสอนให้ผู้ที่จะทำสมาธิข้อนี้นั่งขัดบัลลังก์ คือ **ขัดสมาธิ ตั้งกายตรง ดำรงสติ มีสติมั่น มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก** และให้ตั้งสติกำหนดเป็นขั้น ๆ ไป คือ.-

๑. หายใจเข้ายาวก็ให้รู้ หายใจออกยาวก็ให้รู้

๒. หายใจเข้าสั้นก็ให้รู้ หายใจออกสั้นก็ให้รู้

๓. ศึกษา คือ สำเหนียกกำหนดกายทั้งหมด หายใจเข้า, ศึกษาคือสำเหนียกกำหนดกายทั้งหมด หายใจออก

๔. ศึกษา คือ สำเหนียกกำหนดสงบระงับกาย สังขาร เครื่องปรุงกาย อันหมายถึงลมหายใจ ใจ หายใจเข้า, ศึกษาคือสำเหนียกกำหนดสงบระงับกายสังขาร เครื่องปรุงกาย อันหมายถึงลมหายใจ หายใจออก

ท่านแสดงไว้เป็น ๔ ขั้น ควรทำความเข้าใจในลมหายใจทั้ง ๔ ขั้นนี้ โดยสังเขปคือ เมื่อยังมิได้ปฏิบัติทำจิตให้สงบ ลมหายใจก็หยาบ มีระยะที่หายใจยาว อีกอย่างหนึ่ง ต้องการสูดลมหายใจยาว ก็ทำการสูดหายใจให้ยาวได้ สำหรับในขั้นนี้ จะทำการสูดลมหายใจให้ยาวอย่างออกกำลังหรือหายใจโดยปกตินั่นแหละ แต่เมื่อยังไม่ทำสมาธิ ก็ยาว คือว่าหยาบ เมื่อเช่นนี้ก็ให้ทำสติให้รู้อยู่ เข้ายาวก็ให้รู้ ออกยาวก็ให้รู้

คราวนี้ เมื่อทำสมาธิ จิตละเอียดเข้า ลมหายใจก็ละเอียดเข้า ช่วงหายใจก็สั้นเข้า เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ให้รู้ คือว่าเข้าสั้นก็ให้รู้ ออกสั้นก็ให้รู้

ต่อจากนี้ก็ศึกษา คือ สำเหนียกกำหนดให้รู้กายทั้งหมดนี้ ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า กายมี ๒ คือ รูปกายและนามกาย รูปกาย ได้แก่รูปขันธ์ ก็ให้รู้ว่ารูปขันธ์มีอิริยาบถในปัจจุบันนี้เป็นอย่างไร อิริยาบถใหญ่เป็นอย่างไร อิริยาบถน้อยเป็นอย่างไร ตลอดจนให้รู้ลมหายใจ ซึ่งก็จัดว่าเป็นรูปขันธ์เหมือนกัน นี้เรียกว่า รูปกาย และให้รู้ นามกาย คือให้รู้ความคิด ให้รู้สัญญา คือความกำหนดในปัจจุบันว่าเป็นอย่างไร คอยกำหนดให้รู้ทั้งรูปกายและนามกายทั้งหมด แต่ว่าในข้อ

นี้ ในวิสุทธิมรรคอธิบายแคบเข้ามาว่า กายทั้งหมดนี้หมายถึงกองลมทั้งหมด ซึ่งโดยปกติเมื่อหายใจเข้า ลมก็จะตั้งต้นที่จมูก ที่กลางหทัยลงไปถึงนาภี เมื่อขาออก ก็จากนาภีมาหทัยแล้วก็มาจมูก ก็ให้กำหนดรู้ให้ตลอดสายทั้งเข้าทั้งออก

คราวนี้ก็มาถึงขั้นที่ ๔ คือ ศึกษาสำเหนียกกำหนดสงบระงับกายสังขาร คือ ลมหายใจ หายใจเข้า หายใจออก กำหนดลมหายใจที่เป็นไปโดยปกติ ที่เมื่อจิตละเอียด หายใจก็ละเอียดเข้า เมื่อเป็นเช่นนี้ก็รักษาความละเอียดไว้ และคอยกำหนดจิตให้ละเอียดยิ่งขึ้น และรักษาลมหายใจที่ละเอียดนั้นไว้ให้ละเอียดยิ่งขึ้นปล่อยให้เป็นไปตามปรกติธรรมดาที่เป็น ไม่เกร็งตัว ไม่บังคับลม ถ้าไปเกร็งตัว ไปบังคับลม ก็อาจจะทำให้เกิดเกร็งกาย หายใจฮึดฮาด เป็นปลุกตัว ทำให้ร่างกายบางทีก็เอะอะตึงตัง ซึ่งนั่นไม่ใช่เป็นวิธีปฏิบัติในอานาปานสติ วิธีปฏิบัติในอาณาปานสตินั้น ต้องกำหนดให้ละเอียดยิ่งขึ้น นี่ก็เป็นสี่ขั้น

แต่ว่าในทางปฏิบัตินั้น สำหรับขั้นที่หนึ่ง ขั้นที่สอง ก็กำหนดไปตามที่เป็น สำหรับในขั้นสี่ก็เป็นผลที่ละเอียดเข้า ความสำคัญจึงอยู่ในขั้นที่สาม ขั้นที่สามนั้นในเบื้องต้น ก็อาจจะต้องคอยตามลมเข้าตามลมออก ตามลมที่เข้าก็คือส่งจิตจากนาสิกไปอุระ (หรือหทัย) แล้วก็ไปนาภี ขาออกก็จากนาภีมาอุระแล้วก็ออกมานาสิก เช่นนี้ จิตยังไม่สงบ เพราะฉะนั้น ท่านจึงสอนให้กำหนดไว้จุดหนึ่ง เพียงจุดเดียว ในตำราปฏิสัมภิทามรรคและวิสุทธิมรรค ท่านสอนให้กำหนดจุดที่ลมกระทบ ในที่ต้นทางเข้าและในที่ปลายทางออก คือถ้าคนจมูกยาวก็ที่กระพุ้งจมูก ถ้าคนจมูกสั้นก็ที่ริมฝีปากเบื้องบน แต่ว่าที่ไหนนั้น ก็สุดแต่ละบุคคล ให้สังเกตุดูว่า เมื่อหายใจเข้า ลมกระทบที่ไหนก่อน ที่ริมฝีปากเบื้องบนหรือที่กระพุ้งจมูก ก็ให้กำหนดไว้ที่จุดนั้น และเมื่อลมออกก็จะมากระทบที่นั่น จุดที่ลมกระทบเมื่อเข้าและเมื่อออกนั้น เรียกว่า นิมิต แปลว่า ที่กำหนดจิต เมื่อกำหนดจิตไว้ที่กำหนดไว้ดังนี้ เมื่อหายใจเข้า ลมกระทบที่นิมิตคือที่กำหนดจิตอันนี้ก็รู้ เมื่อลมหายใจออกมากระทบที่นิมิต ที่กำหนดจิตอันนี้ก็รู้ และเมื่อให้จิตกำหนดอยู่ในจุดนี้ รู้อยู่เสมอดังนี้ ก็ชื่อว่าได้รู้กองลมทั้งหมด เปรียบเหมือนอย่างว่าคนเลื่อยไม้ ก็มองกำหนดอยู่ที่ไม้ตรงที่เลื่อยเลื่อยอยู่ก็เห็นไม้ที่ตรงนั้นด้วย เห็นเลื่อยอยู่ที่ตรงนั้นด้วย กำหนดอยู่ที่จุดนั้นจุดเดียว ไม่ต้องดูเลื่อยทั้งหมดที่เสือกไปเสือกมาทำการเลื่อย ดูอยู่จุดเดียวคือที่ไม้ตรงเลื่อย ถูกนั้นเพียงจุดเดียว และเมื่อเห็นอยู่ที่จุดนั้น จุดเดียวก็เป็นอันว่าได้เห็นทั้งหมด กำหนดจิตให้อยู่ตรงนี้จุดเดียว

ในการที่ตั้งสติกำหนดอยู่ที่จุดเดียวนี้ เพื่อให้จะช่วยให้จิตกำหนดมั่นคง ท่านก็สอนวิธีเป็นอุบายสำหรับช่วยต่าง ๆ เช่น สอนให้นับ ดังในวิสุทธิมรรคสอนให้นับ นับช้านับเร็ว นับช้าก็คือหายใจเข้านับ ๑ หายใจออกนับ ๑, เข้า ๒ ออก ๒, เข้า ๓ ออก ๓, แล้วก็ ๔-๔, ๕-๕ แล้วก็กลับไป ๑-๑ จนถึง ๕-๕ แล้วต่อไปอีกเป็น ๖-๖ แล้วกลับไป ๑-๑ จนถึง ๗-๗ แล้วก็กลับไป ๑-๑ จนถึง ๘-๘ แล้วก็กลับไป ๑-๑ จนถึง ๙-๙ แล้วก็กลับไป ๑-๑ จนถึง ๑๐-๑๐ แล้วก็กลับไป ๑-๑ จนถึง ๕-๕ แล้วก็กลับไป ๑-๑ จนถึง ๖-๖ ย้อนไปใหม่ดังนี้อยู่เสมอ จนจิตเชื่องเข้าพอจะอยู่ที่เปลี่ยนเป็นนับเร็ว คือไม่นับคู่ แต่ว่านับเดี่ยว หายใจเข้า ๑ หายใจออก ๒ เป็นต้น เมื่อจิตเชื่องช้าเข้าอยู่ที่แล้วก็ทิ้งการนับ กำหนดอยู่ที่จุดนั้นเสมอ ไม่ให้คลาดเคลื่อนไป แต่ว่าบางอาจารย์ก็สอนอย่างอื่น ให้หายใจ

เข้าว่า พุท หายใจออกว่า โธ แต่ว่าวิธีเหล่านี้เป็นวิธีอุปกรณ์ สุดแต่ว่า ใครจะชอบอย่างไร ใครจะใช้วิธีนับ ใช้นับอย่างที่สอนไว้ในวิสุทธิมรรค หรือจะใช้อย่างอื่นก็สุดแต่จะชอบ เช่นว่าจะนับ ๑ ไปจนถึง ๑๐ ทีเดียว แล้วกับนับ ๑ ถึง ๑๐ ใหม่ อย่างนี้ก็ไม่ขัดข้องอะไร เพราะเป็นอุบายเท่านั้น

๑. **ต้องมีอาตาปะ** แปลว่า มีความเพียร หมายความว่า ตั้งใจไว้ว่าจะทำสมาธิเป็นเวลาเท่าไรเมื่อไร ก็ต้องทำตามที่ตั้งใจ รักษาสัจจะคือความตั้งใจจริงเอาไว้ และก็ทำให้ได้จริงตามที่กำหนดไว้ ไม่ให้เหลวไหล เบื่อก็ต้องทนให้ครบตามที่ตั้งใจไว้

๒. **ต้องมีสัมปชานะ** คือความรู้ตัว คือให้มีความรู้อยู่เสมอ ไม่ให้ผลอตัว ยิ่งสมาธิละเอียดเท่าไร ก็ต้องให้มีความรู้แจ่มใสขึ้นเท่านั้น ถ้าหลับไปเสียหรือว่าดับไปเสียเช่นว่าปล่อยใจให้ตกวูบไป ก็จะเป็นสัปหงกหรือว่าเป็นหลับไป หรือว่า ถ้าเผลอตัวดังนี้ ก็ชื่อว่าขาดสัมปชานะไม่ถูกต้อง ต้องให้มีสัมปชานะคือความรู้อยู่

๓. **สติ** คือความระลึกกำหนด ต้องมีสติระลึกกำหนดอยู่ที่อารมณ์ของสมาธินั้นให้แน่วแน่อย่าปล่อยให้สติเลื่อนลอย ถ้าปล่อยให้สติเลื่อนลอยไปก็จะกลายเป็นคนใจลอย กลายเป็นมีโทษ เท่ากับว่ามาหัดให้เป็นคนใจลอย เพราะฉะนั้น ต้องตั้งสติกำหนดไว้ที่อารมณ์ของสมาธิให้มั่นคง แพลบไปข้างไหนก็ต้องจับเอาเข้ามาไว้ที่อารมณ์ของสมาธินั้น และ

๔. **ไม่ยินดียินร้ายอะไร ๆ ในโลกนี้** ในตอนนี้ก็หมายเพียงแต่ว่า ไม่ยินดีในอารมณ์ของสมาธิไม่ยินดีในนิมิตของสมาธิที่ปรากฏ ซึ่งเป็นตัวกิเลส เพราะถ้าไปยินดีในอารมณ์ของสมาธิ ก็อาจจะที่จะทำเกินพอดี อย่างบางคนนั่งจนไม่รู้เวลาที่จะพัก ไม่รู้เวลาที่จะบริโภค ถ้ายิ่งไปติดไปเพลินในนิมิตของสมาธิด้วยแล้ว ก็จะยิ่งไปกันใหญ่ ในด้านตรงกันข้ามก็เหมือนกัน ต้องไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์ของสมาธิ ในนิมิตของสมาธิ คือเมื่อตั้งใจจะทำแล้ว ถึงตอนต้นจะไม่ชอบต้องพยายามฝืนใจไปทำไปให้จงได้ และเมื่อประสพนิมิตที่ไม่ชอบ ก็ต้องคิดว่าไม่ใช่เป็นของจริง แต่เป็นของที่เป็นสัญญชะคือเกิดจากสัญญาหรือเป็นภาพอุปาทานทั้งนั้น ไม่มีความจริงอะไร ไม่ให้เกิดความยินดี ตื่นเต้นในอารมณ์ ในนิมิตของสมาธิ ไม่ให้เกิดความยินร้ายตกใจกลัวในอารมณ์ ในนิมิตของสมาธิทุก ๆ อย่าง ทำความรู้ให้ตั้งมั่น ทำสติให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของสมาธิเท่านั้น จนกว่าจะหมดเวลาที่เราได้กำหนดไว้

จิตที่เป็นสมาธิ ท่านว่าเป็นจิตที่ควรแก่การงานเห็นได้ชัด ดังเช่นในการอ่านหนังสือ จะอ่านหนังสือสักหน้าหนึ่ง ถ้าใจฟุ้งซ่าน บางทีก็ต้องอ่านหลายเที่ยว และยังจะกำหนดความให้เกิดความเข้าใจก็ไม่ค่อยได้ จำก็ไม่ค่อยได้ แต่ถ้าอ่านด้วยจิตใจที่ตั้งมั่นและแน่วแน่ ก็จะอ่านได้รวดเร็วกว่าและจะเข้าใจได้แจ่มแจ้งดีกว่า เพราะฉะนั้น การที่หัดทำสมาธินี้จึงเป็นกิจที่ชอบ อาจจะใช้จิตที่เป็นสมาธินี้ไปเล่าเรียนศึกษา หรือจะไปบำเพ็ญประโยชน์อะไรก็ได้เป็นอันมาก ตามที่แสดงมานี้เป็นเรื่องของอานาปานสติ โดยย่อก็เพียงนี้.

จิตตภาวนากถา

ของ

พระธรรมวโรดม (อุตฺตม เถระ)

วัดราชาธิวาสวิหาร

จิตตภาวนากถา

ของ

พระธรรมวโรดม (อุตตมเถระ)

วัดราชาธิวาสวิหาร

น ตํ มาตาปิตา กยิรา **อญฺเญ วาปิ จ ญาตกา**
สมฺมาปณิหิตํ **เสยฺยโส นํ ตโต กเรฯ**

แท้จริง กุศลบุญนิธิทุกประการ ซึ่งกัลยาณสาธุชนได้บำเพ็ญนั้น ย่อมเป็นกำลังป้องกันความฟุ้งซ่านแห่งจิต และเป็นเครื่องสนับสนุนให้เกิดความพินิจเพ่งใจไว้ในทางที่ชอบ เป็นเครื่องประกอบจิตให้ดำรงอยู่ในอารมณ์อันดี ถ้าไม่ได้อาศัยกุศลราศีช่วยบริหารรักษา จิตก็มักจะตกอยู่ใต้อำนาจของธรรมดา และจำพวกโลกธรรม ซึ่งมีเรี่ยวแรงอำนาจเข้าครอบงำให้นึกไปว่าชอบ ว่าไม่ชอบ คือ มักนึกน้อมไปในเรื่องอันล้วนแต่ยินดี และเรื่องยินร้าย เมื่อถึงคราวได้ความสะดวกก็เบิกบานบันเทิงร่าเริงโสมนัส เมื่อถึงยามขัดข้องไม่สมหมาย หรือประสบความติดขัด ก็มีความอึดอัดร้อนอกร้อนใจทุรนทุรายหาค่อยจะรู้สึกตัวไม่ว่า นั่นเป็นธรรมดาฯ เมื่อได้บำเพ็ญกุศลจริยาเป็นเครื่องฟอกใจ ให้จิตได้ความบริสุทธิ์ผ่องใสเพราะเครื่องชำระ คือบุญกุศลก็จักเป็นผู้นิรมล มีสติปัญญารู้เท่าทันเรื่องธรรมดา แลเห็นอาการของสังขารทั้งหลาย เป็นดังบุคคลได้ขึ้นอยู่บนที่สูง อาจเห็นคนและสิ่งของอันอยู่ในที่ต่ำได้ถนัดฉะนั้นฯ กุศลกิจทุกสิ่งสรรพ์ จึงได้ชื่อว่าเป็นทั้งเครื่องกันเป็นทั้งเครื่องแก้ ซึ่งความหยุกหยิกจุกจิก และทุกขโทมนัสสรรพอุปัทวะได้เป็นอย่างดี ทั้งมีกำลังอภิบาลสาธุชนให้จำเริญด้วยมนุญผลยิ่งกว่าใคร ๆ จะช่วยพยายามแสวงหาให้ เพราะกุศลทั้งหลายล้วนแต่ทำกิจประคับประคองให้ได้ตั้งจิตไว้เป็นอย่างดี มีพระคาถารับสมอ้างความข้อนี้อยู่ว่า

น ตํ มาตาปิตา กยิรา **อญฺเญ วาปิ จ ญาตกา**
สมฺมาปณิหิตํ จิตฺตํ **เสยฺยโส นํ ตโต กเรฯ**

เนื้อความว่า จิตที่ตั้งไว้ชอบแล้ว พึงทำบุคคลให้เป็นผู้ประเสริฐ ยิ่งกว่ามารดาบิดาหรือญาติเหล่าอื่นพึงทำให้ดังนี้ฯ

อันที่จริง คำสั่งสอนในพระพุทธศาสนานี้ ถึงจะมีวิภาคปริยายหลากหลายอย่างไร ๆ แต่ในทางหนึ่ง ก็เพื่อความฝึกฝนจิต รักษาจิต คุ้มครองจิตเท่านั้น มีพระพุทธภาษิตประพันธ์ปรากฏอยู่ว่า **จิตฺตสฺส ทมโถ สาธุ** การฝึกฝนจิตเป็นความดี ดังนี้ก็มี **จิตฺตํ รกฺเขถ เมธาวี จิตฺตํ คุตฺตํ สุขาวหํฯ** ผู้มีปัญญาพึงรักษาจิตไว้ เพราะจิตที่คุ้มครองได้ดีแล้วย่อมอำนวยความสุขมาให้ ดังนี้ก็มีฯ

เหตุไฉนท่านจึงสอนเพื่อให้อบรมจิตเป็นประการสำคัญเพราะคนจะชั่ว จะดี จะทุกข์ จะสุข ก็เพราะจิต สมจริงตามพระพุทธภาษิตว่า

อดีตเจ้าอาวาส วัดราชาธิวาสวิหาร มรณภาพเมื่อ วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๘๕

มนสา เจ ปทุฏฺเฐน **ภาสติ วา กโรติ วา**
ตโต นํ ทุกฺขมเนฺวติ **จกฺกํว วหโต ปทํฯ**

ถ้าหากใจเศร้าหมองเสียแล้ว จะพูดก็ดี จะทำก็ดี เพราะทุจริตนั้น ความทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้ออันหมุนไปตามรอยเท้าโคชักเกวียนฉะนั้นฯ ฝ่ายว่าจิตที่ผ่องแผ้วเป็นอย่างดี ก็มีพระพุทธภาษิตสรรเสริญว่า

มนสา เจ ปสนฺเนน **ภาสติ วา กโรติ วา**
ตโต นํ สุขมเนฺวติ **ฉายาว อนุปายินีฯ**

ถ้าหากใจผ่องใสแล้ว จะพูดก็ดี จะทำก็ดี เพราะสุจริตนั้น ความสุขย่อมอำนวยตามเขาไป เหมือนเงาตามตัวฉะนั้นฯ

ท่านจึงว่า ร่างกายเหมือนตัวหุ่น ใจเหมือนคนชักหุ่น ส่วนตัวจะกระดิกพลิกแพลงออกท่าออกทางไปอย่างไร ๆ ก็ล้วนแต่ส่อน้ำใจอัธยาศัยของผู้ชักหุ่นทั้งนั้นฯ

แต่วิธีอบรมจิตก็เป็นกิจการต้องพิเคราะห์อย่างรอบคอบเหมือนกัน ท่านจึงเปรียบความเรื่องนั้นว่าเป็นเหมือนการบริโภคยาใช้ยาของคนที่โรคาพาธฯ โรคเช่นไร ควรใช้ยาขนานไหน ชนิดไหน ต้องอาศัยความรู้ตามทำนองของแพทย์กับทั้งผู้พยาบาล และการใช้ยาถูกส่วนถูกเวลาที่พอดี ถ้าประกอบยาผิดแม้โรคเป็นชนิดที่ไม่ร้ายกาจรุนแรง และเป็นโรคที่จะพลันหาย แต่อาจกลับกลายเป็นโรคร้ายหรือหายช้าไปเสียก็มี ความเรื่องนี้เป็นฉันใด การปฏิบัติทางจิตทางใจ ก็อาจเป็นคุณหรือเป็นโทษได้ฉันนั้นฯ ท่านจึงจัดสรรวิธีอบรมจิตไว้โดยความมุ่งหมายเป็น ๒ คือ :-

อบรมเพื่อความสงบเรียบร้อย ได้แก่การอบรมไม่ให้ฟุ้งซ่าน ให้เป็นจิตได้การได้งานตามหน้าที่ของจิต ให้มีความคิดในประโยชน์ ไม่รวนเรท้อถอย มีแต่มุ่งผลเบื้องหน้าพยายามบากบั่น ให้มีความรอบคอบ รู้จักยั้ง รู้จักรั้งรอ รู้จักถือเอาประโยชน์แต่พอดี ไม่เผลอเรอพลั้งพลาด เรียกว่าสมถภาวนา ๑ ฯ

อบรมจิตเพื่อความรุ่งเรืองด้วยปัญญา ได้แก่การอบรมให้ใช้วิจารณ์ พิจารณาสืบสาวหาเหตุผล ปรารภธรรมชาติ ค้นคิดธรรมดา และสิ่งที่เป็นปัจจัยอาศัยกันเป็นไปอย่างไร ๆ เมื่อเหตุมีผลก็ต้องมี เมื่อเหตุสลายผลก็ต้องดับ ให้มีปัญญารู้เห็นเท่าทันเพียงพอต่อเหตุผล จนถึงเป็นผู้วางเฉยต่ออารมณ์ คือเรื่องอันมากระทบอายตนะ ทั้งส่วนภายนอกทั้งส่วนภายใน ไม่ต้องเป็นผู้สะดุ้งดิ้นรนน้อยเนื้อเสียใจ อาจเป็นผู้แจ่มใสบริสุทธิ์ มีแต่อาการภายนอกเป็นส่วนกิริยา ที่ต้องพูดต้องทำตามหน้าที่ นี้เรียกว่าวิปัสสนาภาวนา ๑ ฯ

อันภาวนาทั้ง ๒ นี้ ต่างต้องอาศัยกันเป็นไป สมถภาวนาทำหน้าที่ประคองป้องกัน วิปัสสนาภาวนาทำหน้าที่ตัดสินเด็ดขาด เช่นตั้งใจดู จึงรู้เห็นชัดว่าสิ่งนั้นคนนั้น ถ้าไม่ตั้งใจก่อนก็เห็นชัดเจนไม่ได้ ท่านจึงว่า **สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ** ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมเห็นตามความเป็นจริง เหตุดังนั้น เมื่อคิดถึงอะไร ๆ ถ้าไม่อาศัยความเพ่งพินิจ ก็อาจคิดผิดไปได้ต่าง ๆ นานา เมื่อได้เพ่งดูด้วยใจให้แน่วแน่ ก็เกิดปัญญารู้เห็นตามความเป็นจริงได้ ความรู้เห็นนั้นก็ตัดความลังเลสงสัยให้ขาดจากใจของผู้ปฏิบัติ เป็นผู้มีน้ำใจสดใส สะอาดปราศจากอุปสรรคข้อติดขัด คือไม่ต้องมีเรื่องต้องขัดอก

ขัดใจ สำเร็จด้วยความเพ่งจิตไว้ในอารมณ์อันควร ซึ่งจะประมวลให้เกิดดวงตา คือปัญญาดังบรรยายมาฉะนี้ ฯ

อันผู้จะเริ่มบำเพ็ญภาวนานั้น ยังต้องประกอบอุบายให้พอดี ต้องเป็นผู้ปรารถนาดี หวังสุขประโยชน์แก่ตน แก่คน แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่การน้อมจิตคิดแผ่เมตตาตามบทบาลีว่า **สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ** ของปวงสัตว์ทั้งหลาย อย่าได้มีเวรต่อกันและกัน **สพฺเพ สตฺตา อพฺยาปชฺฌา อนีฆา โหนฺตุ** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่าได้เบียดเบียนกันอย่าได้เป็นผู้ทุกข์ยากลำบากเลย **สพฺเพ สตฺตา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ** ขอสรรพสัตว์ จงเป็นผู้มีความสุข รักษาตนพ้นจากทุกข์เถิด ดังนี้ฯ หมั่นน้อมนึกจนใจแจ่มใสได้ปีติยินดีเอิบอิ่มใจ เหมือนมารดาบิดามีเมตตารักใคร่สนิทสนมในบุตรธิดาของตนฉะนั้น เพราะคุณข้อนี้เป็นสำคัญ สำหรับในเกิดความพอใจในประโยชน์ ตั้งต้นแต่รู้สึกรักสุขเกลียดทุกข์ด้วยความจริงใจ เมื่อมีความจริงใจ คือรักสุขเกลียดทุกข์จริง ๆ แล้ว ก็จักเกิดความคิดให้แสวงหาอุบายเพื่อทำความบริสุทธิ์ผ่องแผ้วให้แก่ตน ดังบุคคลรักสวยรักงามรักความสะอาด ก็จักคิดหลีกเลี่ยงสิ่งโสโครกให้ห่างไกล แล้วประคับประคองตนให้สะอาดบริสุทธิ์ฉะนั้น การแผ่เมตตาไว้ประจำใจ จึงเป็นกิจสำคัญประการต้นฯ

แต่นั้นควรเป็นผู้เจริญขันติ คือความสู้อดสู้ทนต่ออารมณ์ทั้งหลาย รู้จักสะกดจิตไว้ให้ได้ ไม่ปล่อยจิตให้ไหลไปตามอารมณ์ที่มากระทบยั่วยวนหรือมาผสมแทรกสิงเข้ากับจิต รู้จักน้อมใจหยุดคิดหน่วงจิตเข้ามาไว้ ณ ภายใน ให้ได้ความรู้สึกว่าตนเป็นผู้มีใจมีที่มั่น ดังบุคคลเดินไปบนสะพานอันน่าหวาดเสียว มีไม้สะพานแผ่นเดียว สำหรับจะไต่ไปแต่ได้อาศัยราวไม้ไว้เป็นที่ยึดถือป้องกันอันตราย แล้วยึดไม้ราวนั้นไว้มั่น และเดินไปได้ฉะนั้น เพราะขันติเป็นสำคัญสำหรับพยุงผู้ปฏิบัติไม่ให้พลั้งพลาด และไม่ต้องแคล้วคลาดจากคุณสมบัติอันได้ไว้แล้วอย่างไรฯ

เพราะเหตุว่า ในโลกสันนิวาสนี้ มีทั้งสมบัติทั้งวิบัติ มีทั้งสุขสิริสวัสดิ์ มีทั้งภัยอันตราย และอิฏฐารมณ์อนิฏฐารมณ์เป็นคู่ ๆ กันเป็นนิจนิรันดร์ ผู้ใดหากจะมีอำนาจวาสนาเดชานุภาพอย่างล้นพ้น ผู้นั้นก็ไม่อาจสามารถจะปลีกตน หรือทำตนให้เป็นคนพ้นจากเรื่องราวทั้งหลายอันเป็นคู่ ๆ นั้น ๆ ไปได้ จึงต้องเป็นผู้มีแยบคาย ฝึกใจให้มีขันติความอดทนปฏิบัติตนให้รู้จักอดกลั้นทนทาน ตามภาษิตบรรหารว่า **ขนฺตี ธีรสฺส ลงฺกาโร** ขันติเป็นเครื่องประดับของนักปราชญ์ ดังนี้ก็ได้ **ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา** ขันติ คือความทนทานเป็นตบะมีเดชมีอำนาจ อาจเผาผลาญอกุศลธรรมเป็นอย่างยวดยิ่ง ดังนี้ก็ได้ หมั่นอบรมไว้ให้เป็นพื้นอัธยาศัยของตน จะได้เป็นผู้รู้จักยั้งรู้จักรั้งรอต่อเหตุการณ์ทั้งหลาย ทั้งจะเป็นกุศลโลบายให้เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอย่างรอบคอบ แล้วประกอบการบำเพ็ญภาวนาอันเป็นสมถวิธี และวิปัสสนาวิธี เป็นลำดับไปฯ

ก็แหละภาวนาทั้ง ๒ นี้ ท่านนิยมสติปัฏฐานเป็นหลักแห่งการบำเพ็ญ เป็นกุศลกิจสมควรแก่จริตอัธยาศัยของผู้ปฏิบัติทั้งหลาย กล่าวโดยปริยาย ได้แก่การหมั่นประคองสติให้มีประจำ ในทำอะไร จะพูดอะไร จะคิดอะไร เพราะใจอันหาสติกำกับมิได้ มักจะทำผิด พูดผิด คิดพลาด ทั้งไม่สามารถมุ่งประกอบความดีให้ดิ่งเป็นหนึ่งแน่ลงได้ มีแต่จะทุรนทุรายกระสับกระส่าย และจับจดไปตามอารมณ์ต่าง ๆ นานา เหมือนม้าชักรถอันไม่มีนายสารถีผู้สามารถคอยกำกับไปด้วย

ฉะนั้น เมื่อได้อบรมสติให้เป็นที่มั่นตั้งอยู่แน่นแฟ้น ณ ภายใน สตินั้นก็ได้ชื่อว่าสติปัฏฐานมีพระพุทธภาษิตบรรหารสรรเสริญสติเช่นนี้ว่า **สตฺตานํ วิสุทฺธิยา** เพื่อความบริสุทธิ์หมดจดจากความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลาย **โสกปริเทวานํ สมติกฺกมาย** เพื่อความล่วงพ้นโสกะความแห้งใจ ปริเทวะความพิไรรำพันทั้งหลาย **ทุกฺขโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมาย** เพื่ออัสดงคตดับสูญแห่งความทุกข์และโทมนัสทั้งหลาย **ญายสฺส อธิคมาย** เพื่อบรรลุธรรมะอันถูกต้องเป็นตัวธรรม **นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย** เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนฤพาน รวมอานิสงส์คุณของสติปัฏฐานเป็น ๕ ประการ ฉะนี้ จึงชื่อว่าเป็นธรรมมีอุปการแห่งผู้บำเพ็ญทั่วไป เพราะว่า หากบุคคลจะมีอัธยาศัยหยาบหรือละเอียดเป็นต้นแตกต่างกันอย่างไร ก็คงจะเป็นผู้พอใจความบริสุทธิ์ และไม่ปรารถนาโสกะปริเทวทุกขโทมนัสทั่วกัน เป็นอันว่าทุก ๆ คน ชอบความบริสุทธิ์ ชอบให้ใจผ่องใสเบิกบาน ไม่ต้องการให้ความทุกข์เกิดขึ้นแก่ตน ๆ

เหตุฉะนั้น สติปัฏฐานจึงเป็นโอสถประเสริฐ สามารถบำบัดโรคใจของทุก ๆ คนได้เป็นอย่างดี ยังไม่มีโอสถภายนอกขนานไหนจะสามารถปลดเปลื้องโรคใจของคนทั้งหลายได้ พระโบราณาจารย์ประสงค์จะเชิดชูคุณข้อนี้ไว้ให้แจ่มแจ้ง จึงแสดงเป็นพระคาถาว่า

สกฺกตฺวา ธมฺมรตนํ โอสถํ อุตฺตมํ วรํ

เพราะการทำความเคารพพระธรรมรัตนะ อันเป็นโอสถอุดมประเสริฐสุด **ปริฬาหูปสมนํ** เป็นเครื่องระงับความกระวนกระวายได้ **ธมฺมเตเชน โสตฺถินา** ด้วยเดชะพระธรรมรัตนะอันเป็นสวัสดี

นสฺสนฺตุ ปทฺทวา สพฺเพ ภยา วูปสเมนฺตุ เตฯ

ขอสรรพอุปัทวะทั้งหลายของท่านจงวินาศไป ขออภัยพิบัติของท่านจงสงบ ฉะนี้ ฯ

แต่เพื่อให้สติปัฏฐานปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติด้วยดี จำต้องมีอารมณ์ คือสิ่งสำหรับหน่วงเหนี่ยวของจิตเป็นที่อิงอาศัย ไม่เช่นนั้น สติอันเป็นธรรมอย่างหนึ่งก็เกิดปรากฏอยู่ไม่ได้ แม้การปลูกพรรณไม้ ก็ต้องมีที่ดินหรือเนื้อดินอันดี พอสมควรแก่การเพาะปลูกพรรณไม้นั้นจึงจะงอกงามได้ ฉันใด สติจะเกิดขึ้นก็ต้องอาศัยอารมณ์อันสมควร ฉันนั้น เพราะฉะนั้นท่านจึงแสดงอารมณ์ของสติปัฏฐานไว้เป็น ๔ ประการ คือ :-

กายานุปสฺสนา สติกำหนดพิจารณากาย ได้แก่กองรูปขันธ์ ให้รู้เห็นว่ากายนี้ก็สักแต่ว่าเป็นกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ๑.

เวทนานุปสฺสนา สติกำหนดพิจารณาเวทนา คือธรรมชาติอันเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ ให้รู้เห็นว่าเวทนานี้ก็สักแต่ว่าเป็นเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ๑.

จิตฺตานุปสฺสนา สติกำหนดพิจารณาจิต คือธรรมชาติรู้น้อมคิด ให้เห็นว่าจิตนี้ก็สักแต่ว่าเป็นจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ๑.

ธมฺมานุปสฺสนา สติกำหนดพิจารณาธรรม คือธรรมชาติอันเกิดกับจิตให้รู้เห็นว่าธรรมเหล่านี้ก็สักแต่ว่าเป็นธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ๑.

ในคราวบำเพ็ญ ยังต้องเป็นผู้มีความเพียร มีสติมีสัมปชัญญะอีกชั้นหนึ่งด้วย เพื่อช่วย

ประคองจิตให้น้อมคิดในอารมณ์ มีกายเป็นต้นนั้นได้โดยอุบายแยบคาย ถ้าความเพียรและสติสัมปชัญญะบกพร่องหรือไม่เพียงพอ ก็เป็นการยากที่จะอบรมสติปัฏฐานให้แน่นแฟ้นได้ คล้ายกันกับผู้จะปลูกพรรณไม้ ถึงได้ที่ดินอันดีไว้แล้ว แต่ถ้าไม่มีความเพียร หรือไม่มีความวิเคราะห์อย่างรอบคอบก็ไม่สามารถให้พรรณไม้นั้นงอกงามอย่างดีได้ ฉันใด เรื่องการปฏิบัติทางใจก็เป็นฉันนั้น หรือยังร้ายเสียกว่านั้น ความเพียร ๑ สติ ๑ สัมปชัญญะ ๑ จึงต้องให้มีพร้อมเพรียงเป็นสามัคคีกัน เป็นคุณเบื้องต้น เพราะความเพียรเป็นเครื่องประคองบุคคลให้แกล้วกล้า ถ้าไม่มีเพียรก็จักท้อถอยและครั่นคร้าม เกรงขามสะดุ้งหวาดตกเนื้อตื่นใจ เพื่อป้องกันภัย ทั้งนี้ ต้องมีวิริยะให้มั่นอยู่ในจิต ทั้งต้องมีสติกำหนดหมายระลึกได้แน่วแน่ถึงอารมณ์ที่ควรพินิจ ไม่ให้คิดพลาดเถลไถล ให้สติเป็นดังพี่เลี้ยงคอยบริบาลอยู่ฉะนั้น และอาศัยสัมปชัญญะ คือความเข้าใจการงานรู้ตัวทุกเมื่ออย่างแจ่มแจ้งดังได้อาศัยแสงแห่งดวงประทีปในเวลาเดินไปในที่มืดฉะนั้นทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นกำลังสำคัญสำหรับผู้เจริญภาวนา

แม้อารมณ์ ๔ อย่างคือ กาย เวทนา จิต ธรรม ที่ท่านจำแนกไว้ก็ยังบรรยายแยกออกเป็นข้อ ๆ ส่วน ๆ เรียกว่าบรรพะ เพื่อให้พิจารณาเป็นข้อ ๆ ไปก่อน จะได้ชวนให้เกิดอาทรความเอื้อเฟื้อพยายามปฏิบัติ ท่านจึงจัดอานาปานบรรพะ คือการตั้งสติกำหนดลมหายใจออกหายใจเข้าไว้เป็นบรรพต้น ให้สาธุชนกำหนดลมหายใจเป็น ๔ สถาน คือ :-

เมื่อลมหายใจออกหายใจเข้ายาว ก็รู้ทั่วถึงว่าหายใจยาว ๑.

เมื่อหายใจสั้น ก็รู้ทั่วถึงว่าหายใจสั้น ๑.

รู้กองลมทั้งปวง คือรู้ต้นลม กลางลม ปลายลมทั่วถึง ๑.

เมื่อลมหายใจสงบเรียบลงเท่าไร ก็รู้แจ้งทั่วถึงซึ่งลมละเอียดนั้น ๑.

ท่านย่อมว่า เปรียบเหมือนช่างกลึง เมื่อชักเชือกกลึงยาว ก็รู้ว่าชักกลึงยาว เมื่อชักเชือกกลึงสั้นก็รู้ว่าสั้น ถึงผู้เจริญอานาปนานัสสติก็ควรมีแยบคายโดยนัยนั้น เมื่อกำหนดไปโดยลำดับ จนถึงรู้เห็นลมสงบ มีความรู้แน่วแน่แจ่มใสเบิกบาน ประหารจำพวกนิวรณ์ออกไปได้ ก็เป็นลักษณะเครื่องหมายของสมถภาวนาฯ

เมื่อได้ดังนั้น ควรบากบั่นกำหนดพิจารณาสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย อันได้แก่ เวทนา จิต ธรรม เป็นต้น ที่เกิดกับดับพร้อมอยู่กับจิต อาศัยลมหายใจนั่นแหละเป็นเครื่องสอบสวนใคร่ครวญเพียรเพ่งพินิจจนเกิดความรู้ความคิดความเห็นว่าล้วนแต่เป็น **อนิจฺจตา** ความเป็นของไม่เที่ยงแปรปรวนยังย้ายไม่คงที่ ทนอยู่ไม่ได้ เป็น **ทุกฺขตา** ความเป็นของทนยากและไม่เป็นไปตามความประสงค์ปรารถนาเป็น **อนตฺตตา** ความเป็นของไม่ใช่ตัวตน เกิดขึ้นตั้งอยู่แล้วดับไป รักษาปัญญาไว้ให้สว่างไสว เป็นยถาภูตญาณ คือรู้เห็นตามเป็นจริงของสังขารทั้งหลาย นี้เป็นลักษณะเครื่องหมายของวิปัสสนาภาวนาฯ

เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถพิทักษ์รักษาความรู้เห็นนั้นไว้ได้อย่างดี ก็มีความรู้พิเศษขึ้นว่า **ยาวเทว ญาณมตฺ ตาย** เพียงแต่สักว่าญาณความรู้ **ปติสฺสติมตฺตาย** เพียงแต่อาศัยสติระลึกรู้ **อนิสฺสิโต จ วิหรติ** ผู้นั้นอันตัณหาและทิฏฐิไม่อิงอาศัยอยู่ **น จ กิญฺ โลเก อุปาทิยติ** ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกสำเร็จเป็นผลที่ประสงค์ในภูมิภาวนา ด้วยประการฉะนี้ฯ

รายนามเจ้าภาพสวดพระอภิธรรม

และวางพวงหรีดเคารพศพ

รายนามเจ้าภาพการสวดพระอภิธรรมศพ

พล.ร.ท. จรัส บุญบงการ

ศาลาสิทธิสยามการ วัดธาตุทอง

วันอังคาร	ที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๙	ในพระบรมราชานุเคราะห์
วันพุธ	ที่ ๒๖ พฤศจิกายน ๒๕๒๙	ในพระบรมราชานุเคราะห์
วันพฤหัสบดี	ที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๙	ในพระบรมราชานุเคราะห์
วันศุกร์	ที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๙	จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
		เพื่อน ๆ มาแตร์เดอี รุ่น ๐๕
วันเสาร์	ที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๙	คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
		รัฐศาสตร์จุฬาฯ รุ่นที่ ๑๓
วันอาทิตย์	ที่ ๓๐ พฤศจิกายน ๒๕๒๙	ปรีดา-ปราโมทย์ เพิ่มพานิช แพทย์ศิริราช รุ่น ๗๓
วันจันทร์	ที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๒๙	โรงเรียนนายเรือ
		คณะสังคมศาสตร์ ม.ศ.ว. ปทุมวัน
		คณะศึกษาศาสตร์ ม.ศ.ว. ประสานมิตร

รายนามบุคคลและสถาบันที่นำหรีดมาคารวะศพ

พลเอกเปรม ติณสูลานนท์
อุกฤษ - มณฑินี มงคลนาวิน
พล.ร.อ.จิตต์ - ม.ร.ว.วรรณาภา สังขดุลย์
พล.ร.อ.สุภา - ทรงสมร คชเสนี
พลเอกชวลิต - คุณหญิงพันธุ์เครือ ยงใจยุทธ
พล.ร.อ.ธาดา - ภูนสิน ดิษฐบรรจง
พล.ร.อ. ม.ร.ว.พันธุม ทวีวงษ์ และคุณหญิง
พล.ร.อ.ชินวัตร - วิจิตรา วงษ์เพ็ญศรี
กองทัพเรือ
โรงเรียนนายเรือ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
กรมอุตุนิยมวิทยา
อาทร - พรรัตน์ ชนเห็นชอบ
สำนักปลัดทบวงมหาวิทยาลัย
พล.ร.ท.เกษม - ดวงใจ รักษ์เจริญ
พล.ร.ท.สมโภช - วรรณี ขมะสุนทร
พล.ต.ท.บันเทิง - จิรวรรณ กัมปนาทแสนยากร
ม.ล.ดิเรกฤทธิ์ สนิทวงศ์ และครอบครัว
เสน่ห์ - ขจิตพรรณ ไทยเพชร
หรุ่น แขวงโสภา และครอบครัว
ชอบ - สมบุญ ชัยประภา
ครอบครัว สุวรรณประสิทธิ์
อำไพ จูฑะศรี
ดำรงพันธ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
ดร.ไพศิษฐ์ พิพัฒนกุล
พ.อ.สุวิทย์ - ฟองแก้ว ชัยประภา
น.ต.ร.๑๘ - นายเรือ ๐๓
ระบิล สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
ตระกูลบุญอยู่
พล.ร.ต.ดาว เพชรชาติ
กองกิจการนิสิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๐๙
เจ้าหน้าที่ไตเทียม ร.พ.ศิริราช
คณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาล
ฝ่ายวางแผนและพัฒนา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
คณะเภสัชศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
สภาคณาจารย์ ม.ศ.ว. ปทุมวัน
แพทย์ศิริราช ๗๓
นินนาท - สุชาดา โอฬารวรวุฒิ
น.อ.สมารมภ์ - พริ้มพราย บุนนาค
ท่านผู้หญิงดาระกา เวชยันต์รังสฤษฏ์
ธุรกิจพาณิชย์นาวี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
รองอธิการบดีฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปรีดา - ปราโมทย์ เพิ่มพานิช
วิเชียร - เสาวนีย์ เตชะไพบูลย์
สุธี - ขวัญฤดี เดชาติวงศ์ฯ
วีระพงษ์ - ลดาวัลย์ รามางกูร
วีระ - กานดา ปิตรชาติ
พ.ต.ท.เติมศิริ - งามลักษณ์ ศุภมงคล
พ.ต.ท.จักร จักษุรักษ์
อาณัติ - เบญจรัตน์ อาภาภิรม
ศ.จรูญ - สุพัตรา สุภาพ
ม.ร.ว.กำลูนเทพ - อนงค์ เทวกุล
คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ดร.เย็นใจ - นิภา เหล่าวาณิช
ประพันธ์พงศ์ - ปรานี เวชชาชีวะ
นิสิตบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
สายเพชรโพลีคลีนิค
สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์
คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ร.ศ.มานพ พงศทัต รองอธิการบดีฝ่ายกิจการนิสิต
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เพื่อน ๆ มาแตร์ รุ่น ๒๕๐๕
ภาควิชาประวัติศาสตร์และเพื่อน ๆ ปทุมวัน
คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
สโมสรอาจารย์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
กรรมการสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (ผู้แทนคณาจารย์)
สำนักงานจัดการทรัพย์สิน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
หน่วยไตเทียม ร.พ.จุฬาลงกรณ์
หน่วยไตเทียม ร.พ.ศิริราช
สถาบันศึกษาและวิจัยรัฐวิสาหกิจ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ภาควิชาการแนะแนวฯ ม.ศ.ว. ประสานมิตร
ศาสตราจารย์นายแพทย์ประดิษฐ์ เจริญไทยทวี
ม.ร.ว.สุขุมพันธ์ บริพัตร
อิทธิ - ถวิดา พิชเยนทรโยธิน
พ.ต.อ.สมศักดิ์ วิวัฒน์อนันต์
ครอบครัววิวัฒน์อนันต์
พ.ต.อ.อำนวย เพชรศิริ
พลตรีมงคล อัมพรพิสิฏฐ์ และภริยา
นายแพทย์เทพนม เมืองแมน และภรรยา
ดร.ธำรง - วชิรญา บัวศรี
พิมพ์ใจ - วีระพงษ์ โพธิภักดิ
พ.อ.วิชัย - ไพจิตร ชัยประภา
ครอบครัวบุญญฤทธิ์
กิตติ - อัญชลี สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
น.ท.วิชัย - ปรียา จุฑาภักดีประเสริฐ
ศาสตราจารย์ ดร.ถาวร - มนทกานติ วัชราภัย
กนิษฐ์ กองฟิสเซอร์ แฟมิลี่ พิซซ่า
อนันต์ ชัยกิตติศิลป และเพื่อน
คณะสังคมศาสตร์ ปี ๓
สโมสรอาจารย์และข้าราชการ มศว. ปทุมวัน
กิติยา - ยุพิน - วิดา
แก้วขวัญ - เพ็ญศรี วัชโรทัย

สหกรณ์ออมทรัพย์ข้าราชการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เพื่อนมาแตร์รุ่นลูกสุจิตรา
ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์การแพทย์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
พัน สห. นย.
นิตยา - รังสรรค์ แขวงโสภา
เอื้อจิต ชัยประภา และครอบครัว
สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
การฌาปนกิจแห่งราชนาวี
สาธิตประสานมิตร รุ่น ๕
นิสิตปริญญาโท จิตวิทยาการแนะแนว มศว. ประสานมิตร
นิสิตการแนะแนว
สภาคณาจารย์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
วาณี - ธนา เลียวบุรินทร์
อมร รักษาสัตย์
เพื่อน ๆ มาแตร์
หอพักนิสิตหญิง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
นิสิตวิชาโท ประวัติศาสตร์ ม.ศ.ว. ปทุมวัน
นิสิตปริญญาโท เอกจิตวิทยาการแนะแนว ปี ๑
มูลนิธิโรคไตแห่งประเทศไทย
สำนักทะเบียนและประมวลผล จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ISIS
สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
สถาบันเทคโนโลยี่ชีวภาพ และวิศวกรรมพันธุศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
คณะรัฐศาสตร์ จุฬาฯ
รัฐศาสตร์ จุฬาฯ รุ่น ๑๓

พิมพ์ที่ แผนกการพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัดเกษมสุวรรณ ๓๕-๓๙ ถนนราชบพิธ
นายเกษม สุวรรณประสิทธิ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา